

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

KÜLÖNSZÁM

III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
(Szeged, 1991. augusztus 12 – 16.)
tiszteletére

HUNGARIA
SZEGED
1991

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

KÜLÖNSZÁM

III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
(Szeged, 1991. augusztus 12–16.)
tiszteletére

HUNGARIA
SZEGED
1991

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztőbizottság:

DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. PÁNDI LAJOS, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MAKK FERENC, DR. A. SAJTI ENIKÓ, DR. SERFÓZÓ LAJOS

Redegit:

DR. LAJOS SERFÓZÓ

Szerkesztette:

DR. SERFÓZÓ LAJOS

Műszaki szerkesztő:

DR. PÁNDI LAJOS

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

MAKK FERENC

SZENT ISTVÁN ÉS BULGÁRIA

Géza nagyfejedelem — 971—972-re datálható — hatalomra kerülése idején a megelőző időszak külpolitikájának következtében a magyar fejedelemség rendkívül veszélyes nemzetközi helyzetbe került. Évtizedek óta ellenséges volt a magyar—német és a magyar—bizánci viszony. Északon Csehország vazallus államként a német birodalomhoz tartozott, keleten a kijevi Rusz és a besenyők népe 971-ben a bizánci császárság szövetségese lett. Ugyanebben az évben a basileus, Bizánc uralkodója bekebelezte Magyarország déli szomszédját, Bulgáriát, amely 965-től a magyarok koalíciós partnerének számított a görögökkel szemben. A magyar törzsszövetség számára különösen fenyegetőnek tűnt a görög császárság balkáni expanziója: a 970-es arkadiopolisi csata nyomán a magyar nagyfejedelem fő ellenségének Bizáncot tekintette. Fokozta a nehézségeket az, hogy 972 tavaszán politikai szövetség jött létre a német és a bizánci birodalom között.¹

Ebben a válságos helyzetben Géza új, békés külpolitikája mentette meg az országot. A nagyfejedelem végleg szakított a kalandozó hadjáratokkal, valamennyi szomszédjával békés kapcsolatokra törekedett, ezért kerülte a környező államok fegyveres konfliktusaiba való beavatkozást is. Erőfeszítéseinek eredményeképpen sikerrel rendezte viszonyát 973-ban a német császársággal és Csehországgal. Az ország nemzetközi helyzetének megerősítését szolgálták azok a dinasztikus összeköttetések is, amiket 987—988 táján a lengyel, a 980-as években az orosz, a 995—996-os időszakban pedig a bajor uralkodó családdal létesített Géza nagyfejedelem.²

Előnyösen hatott Magyarország külpolitikai helyzetének megjavulása szempontjából az is, hogy a 970-es évek elején két területen igen súlyos nehézségei támadtak Bizáncnak. 972 őszén ismét kiújultak az arab háborúk, s 969-től egyre

¹ Minderre ld. pl. B. T. Пашуто: Внешняя политика Древней Руси. Москва 1968. 71—72.; G. OSTROGORSKY: Histoire de l'état byzantin. Paris 1969. (továbbiakban: OSTROGORSKY 1969) 321.; D. OBOLENSKY: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europa 500—1453. London 1971. 158.; D. A. ZAKYTHINOS: Byzantinische Geschichte 324—1071. Wien—Köln—Graz 1979. (továbbiakban: ZAKYTHINOS 1979) 213., 223—224.; SZÉKELY Gy. (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984. (a vonatkozó részt GYÖRFFY Gy. írta; továbbiakban: GYÖRFFY 1984) 727.

² A lengyel házasságra ld. VAJAY Sz.: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár évszázadai. I. Székesfehérvár 1967. (továbbiakban: VAJAY 1967) 69., 85.; G. LABUDA: Lengyel—magyar kapcsolatok a X. század második felében. Világtörténet 1973. 5—6. Az orosz házasságra ld. pl. DEÉR J.: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. (továbbiakban: DEÉR 1928) 36.; MAKK F.: Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. GLATZ F.—KARDOS J. (szerk.): Szent István és kora. Bp. 1988. (továbbiakban: MAKK 1988) 82. István és bajor Gizella házasságára PAULER Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 112. — Géza különbözőképpen értékelt politikájára lp. pl. ACSÁDY I.: A magyar birodalom története. I. Bp. 1903. (továbbiakban: ACSÁDY 1903) 62.; DEÉR 1928. 36.; HÖMAN B.—SZEKFÜ Gy.: Magyar történet. I. Bp. 1939. (továbbiakban: HÖMAN 1939.) 174—176.; GYÖRFFY 1984. 726—740.; KRISTÓ Gy.: Magyarország története 895—1301. Bp. 1984. (továbbiakban: KRISTÓ 1984) 46—49.

nagyobb erővel folyt Nyugat-Bulgáriában a bolgárok szabadságharca az ún. négy testvér vezetésével.³

Géza uralkodása idején mindvégig bolgárbarát politikát folytatott Bizánc ellenében. Nem törekedett arra, hogy fegyveres konfliktusba kerüljön a basileuszal, de ugyanakkor világosan felismerte azt, hogy a bolgár felkelés — nehézségeket okozva Bizáncnak — Magyarországot segíti. Éppen ezért igen gyorsan kapcsolatba lépett a bolgár felkelés vezetőivel. Ennek tulajdonítható, hogy magyar területen keresztül juthattak el a bolgárok követei 973 tavaszán Quedlinburgba, a német császár udvarába.⁴ Géza tehát erkölcsi és politikai támogatást nyújtott a bolgár függetlenség helyreállításáért küzdő felkelőknek, fegyveresen azonban nem avatkozott be a bolgár—bizánci háborúba. A bolgárok felkelése és az arab háborúk miatt Bizáncnak le kellett tennie Magyarországot megtámadásáról.

A magyar nagyfejedelem bolgárbarát politikájának volt jele az a házassági kötelék is, ami Géza egyik leánya és Sámuel bolgár cár fia, a trónörökös Gavril Radomir (Roman) között jött létre. A házasság azonban nem bizonyult tartósnak, mert Gavril Radomir hamarosan eltaszította magától magyar feleségét, és — nyilván propagandisztikus céllal — görög nőt vett feleségül.⁵ Jogos a feltételezés, miszerint a magyar—bolgár házasság felbontására azért került sor, mert a súlyos bolgár—bizánci háborúk időszakában Magyarország nem nyújtott fegyveres segítséget Bulgáriának.⁶

Mindezen eseményeknek a kronológiája azonban szerfelett vitatott. A szakirodalomban felvetődött a magyar—bolgár házasságnak 980 körülre,⁷ 987 előttre,⁸ 988 előttre,⁹ az 1000. évre¹⁰ és 1001 tájára történő datálása.¹¹ Természetesen az egyes kutatók e dinasztikus kapcsolat felbontását is különböző — a házasság megkötéséhez közeli — időpontra teszik.

Saját kronológiánk meghatározásánál mi az alábbi szempontokból indultunk ki. 1. Mivel az eltaszított magyar feleség várandós volt, ezért a házasság megkötése és felbontása között sok idő nem telhetett el. 2. Elfogadva azt, hogy a szakítás alapvető oka a magyar katonai segítség elmaradása volt, meg kell nézni: fegyveres harcai során mikor lett volna először nagy szüksége Sámuelnek magyar támogatásra. Ez az időpont 996—998-ra tehető, minthogy a bolgár uralkodó 995 és 997 között szenvedett először igen súlyos vereséget a bizánciaktól a Spercheios folyó melletti csatában. A katasztrofális vereség hatására Sámuel már lemondásra és a basileus előtti behódolásra készült.¹² Ilyen helyzetben korábban még soha nem volt Sámuel, s ekkor haragudhatott meg magyar szövetségére. Ily módon mi a magyar—bolgár

³ Az arab háborúkra ld. OSTROGORSKY 1969. 321.; ZAKYTHINOS 1979. 203—204. A bolgár felkelésre ld. B. H. ЗЛАТАРСКИ: История Българската държава през средните векове I/2. София 1927. (továbbiakban: ZLATARSKI 1927) 590.; M. АПОСТОЛСКИ: История на македонскиот народ. Скопје 1969. (továbbiakban: АПОСТОЛСКИ 1969) 117—118.; С. АНТОЛЈАК: Самуилова држава. Скопје 1969. (továbbiakban: АНТОЛЈАК 1969) 12—13.

⁴ Géza bolgárbarát politikájára ld. GYÖRFFY Gy.: István király és műve. Bp. 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY 1977) 90.; MAKK 1988. 82.

⁵ MORAVCSIK Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. (továbbiakban: MORAVCSIK 1984) 97., 98.

⁶ GYÖRFFY 1984. 812.; KRISTÓ 1984. 49.

⁷ HÓMAN 1939. 170.

⁸ VAJAY 1967. 66., 66—67. 14. jegyz.

⁹ KRISTÓ 1984. 49.

¹⁰ ZLATARSKI 1927. 743.

¹¹ GYÖRFFY 1984. 812.

¹² Sámuel cár helyzetére ld. ZLATARSKI 1927. 701—702.; N. ADONTZ: Samuel L'Arménien, roi des Bulgares. Bruxelles. 1938. 20—22.; OSTROGORSKY 1969. 334.; АПОСТОЛСКИ 1969. 124.; АНТОЛЈАК 1969. 50.

házasság létrejöttét 995–996 tájára, felbontását pedig a 997–998-as időszakra datáljuk.¹³

Nem kétséges, hogy a rendkívül barátságtalan bolgár lépés I. István uralkodása (997–1038) kezdetén alaposan megrontotta a magyar–bolgár viszonyt. Ettől kezdve a korábbiakhoz képest radikális változás következett be a magyar–bolgár kapcsolatokban. A Géza-kori békés, baráti kapcsolatok helyére I. István alatt előbb a politikai konfrontáció, majd a háborús viszony lépett.

A politikai konfrontáció elmélyülésére vall az, hogy 1002-ben a magyar királyság szoros szövetséget kötött a bizánci császársággal. A mi álláspontunk szerint ennek a szövetségnek volt jele a magyar főúr, Ajtony vezér megkeresztelkedése Vidin városában 1002 nyarának végén. A pogány magyar főúr a bizánciak által elfoglalt bolgár városban – bizonyára a basileus közreműködésével – az ortodox, bizánci keresztiséget vette fel. Majd hazatérése után görög szerzetesek részére ortodox (bazilita) monostort alapított a maga székhelyén.¹⁴

Van olyan nézet, amely azt vallja, hogy Ajtony bizánci megkeresztelkedése mögött a magyar főember saját, *különutas* külpolitikája húzódott meg, az ti., hogy Ajtony vezér István királlyal szemben akart magának külföldi szövetségest szerezni a basileus révén.¹⁵

Mi azonban úgy véljük, hogy Ajtony nem István ellen, hanem éppen István érdekében, a király nevében lépett koalícióra a bizánci császárral 1002-ben. Ennek bizonyítékát abban látjuk, hogy ebben az időben Ajtony és István még nem ellenfelek, hanem *egymás szövetségesei* voltak. Van ugyanis az egyik hazai forrásban olyan adat, amely amellettt tanúskodik, hogy István nagy ellenfele, Gyula vezér és Ajtony egymás halálos ellenségei voltak.¹⁶ Ha figyelembe vesszük azt, hogy István király 1003-ban győzte le rokonát, Gyulát,¹⁷ akit azután börtönbe vetett, ahonnan anyai nagybátyja 1015 táján Lengyelországba szökött,¹⁸ akkor világos:

¹³ MAK F.: Magyar külpolitika 896–1196. Akadémiai doktori értekezés. I. Kézirat. Szeged 1990. 45. Gavril Radomir magyar hitvesének eltaszítása után a görög Irénét vette feleségül 998–999 táján. E házasságból két leány és öt fiú született. A leányok 1015-ben már férjezettek voltak, tehát legalább 15–16 évesek lehettek (ZLATARSKI 1927. 744.; VAJAY 1967. 67. 14. jegyz.; APOSTOLSKI 1969. 140.; ANTOLJAK 1969. 96.).

¹⁴ E. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Bp. 1937–1938. (továbbiakban: SRH) II. 489., 490. — A bolgár Vidin 1002 augusztusában jutott II. Basileios bizánci császár kezére (ld. pl. APOSTOLSKI 1969. 127.; ANTOLJAK 1969. 63.; ZAKYTHINOS 1979. 228.; MORAVCSIK 1984. 90.). Ajtony 1002. évi vidini megkeresztelkedésére ld. pl. N. OIKONOMIDES: *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropole de Turquie*. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 9 (1971) 532.; GYÖRFFY 1977. 171. Nem valószínű, hogy Ajtony vezér megkeresztelkedése Vidinben később történt volna (vö. GY. KRISTÓ: *Ajtony and Vidin*. *Studia Turco-Hungarica* V. Bp. 1981. 135. Ha ugyanis évekkel Vidin elfoglalása után került volna erre sor, akkor ez az esemény a politikai jelentőségénél fogva szerintünk éppen úgy Konstantinápolyban ment volna végbe, mint Bulicsú, Termacsú és az idősebb Gyula esetében a X. század közepén. A háborús, zaklatott időben viszont az Ajtony területéhez közel fekvő Vidin biztonságos és jó lehetőséget nyújtott erre, ráadásul a basileus is ott tartózkodott. Megjegyezzük: több kutató Ajtony bolgár kereszténysége és bolgár szövetsége mellett foglalt állást. Így pl. FEHÉR G.: *A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok 1927–1928. 10.*; KULCSÁR P.: *A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca*. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica* III. Szeged 1958. (A továbbiakban: KULCSÁR 1958) 32.

¹⁵ Így pl. GYÖRFFY 1977. 166–172. Ld. még ehhez KOPECZI B. (főszerk.): *Erdély rövid története*. Bp. 1989. (A vonatkozó rész BÓNA I. munkája. A továbbiakban: BÓNA 1989) 115.

¹⁶ Gyula és Ajtony ellenséges viszonya — eltorzított formában — Szent Gellért csanádi püspök legendájában kapott hangot (SRH II. 492.).

¹⁷ F. A. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III*. Bp. 1937–1938. (továbbiakban: GOMBOS I. 141.; SRH I. 314.

¹⁸ GOMBOS III. 2203. — Másként datálja Gyula szökését pl. GYÖRFFY 1984. 809.

Ajtony és Gyula csak 1003 előtt, ill. 1003-ban lehettek egymás halálos ellenségei. Ellenséges viszonyukból arra lehet következtetni, hogy 1003-ban Ajtony vezér Gyulával szemben Istvánt támogatta, és részt vett a király észak-erdélyi hadjáratában Gyula ellen.¹⁹ Ha most még azt is számításba vesszük, hogy ugyanebben az évben, 1003-ban — Gyula legyőzése után — István király megtámadta és legyőzte Keánt, Dél-Erdély urát is, akit egyébként a magyar krónika „a bolgárok és a szlávok vezére” címmel illet,²⁰ akkor feltételezhető: Ajtony a királyt Keán vezér ellen is segítette.

Mivel magyarázható az, hogy 1002-ben István király felhagyott a hagyományos bolgárbarátsággal és Bizánc-párti külpolitikába kezdett?

A kérdést az is indokoltta teszi, hogy amíg a 970-es évek elején, amikor Bulgária és Bizánc háborús viszonyban állott egymással, Géza nagyfejedelem Bulgária oldalára állt, 1002-ben viszont István király az ismét harcban álló Bulgária és Bizánc közül a görög császárság szövetségese lett.

Amint láttuk, Géza fejedelem állásfoglalásában *külpolitikai* okok játszottak döntő szerepet. Véleményünk szerint István király új kurzusa mögött e kérdésben alapvetően *belpolitikai* tényezők húzódtak meg. A király és Gyula, ill. a király és Keán ellentétére gondolunk. István király országegyesítő politikát folytatott, és királyi hatalmát az egész országra ki akarta terjeszteni.²¹ A Kárpát-medencében I. István integrációs politikájával szemben állott ebben az időben — többek között — Észak-Erdély ura, Gyula és Dél-Erdély ura, a bolgár Keán. Mindketten a királyi hatalommal szemben szeparatista jellegű, önállósodási, ill. függetlenségi törekvéseket képviseltek. Úgy véljük, bár erre vonatkozóan *közvetlen adataink* nincsenek, hogy Gyula és Keán kapcsolatban állottak egymással, és mindketten Sámuel bolgár cár szövetségesei voltak.²² Utóbbi dolog azt jelenti, hogy Istvántól eltérően Gyula és Keán folytatták a korábbi bolgárbarát politikát. E feltevésünknek csak közvetett bizonyítéka van.

1002-ben István király — Ajtony közvetítésével — szövetséget kötött

¹⁹ MAKK 1988. 83., 87., 33. jegyzet. Ehhez ld. még GYÖRFFY 1977. 170.

²⁰ SRH I. 172., 315—316., 317. — Keán személye rendkívül vitatott a magyar történetírásban. Hol az erdélyi Gyulával, hol Ajtony vezérrel, hol Sámuel bolgár cárral azonosították. Erre ld. pl. PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. I. 44.; ACSÁDY 1903. 77.; DEÉR 1928. 47.; HÓMAN 1939. 179.; GYÖRFFY 1984. 814.; BOGYAY T.: Stephanus rex. Bp. 1988. (továbbiakban: BOGYAY 1988.) 75. Keánt egy önálló dél-erdélyi bolgár kaganátus vezetőjének tekinti, bukását pedig az 1010-es évekre teszi KRISTÓ GY.: A 10. századi Erdély politikai történetéhez. Századok 1988. 30—33. Természetesen Keán személyének azonosításától függően a kutatók különböző időpontokra helyezték István háborúját Keánnal szemben. Mi is elfogadjuk azt, hogy Keán vezér a Maros folyótól délre elterülő bolgár államalakulat kaganja volt, de vereségét ma már 1003-ra datáljuk a következő megfontolások alapján. A magyar krónika 66. fejezetéből megtudjuk, hogy I. István a (gyula?)fehérvári egyházat Gyula és Keán kincseiből építtette; megerősíti ezt a híradást a pozsonyi krónika (SRH I. 315—316.; SRH II. 36—37.). A magyar krónika még azt is elmondja, hogy Szent István ebben a templomban — nyilván annak elsőként elkészült részében — kereszteltette meg az elfogott Gyulát és családját (SRH I. 316.). Mivel általában a nagy győzelmeket rendszerint azonnal követni szokták az ilyenkor hagyományos egyházalapítások, ezért feltételezhető: Gyula 1003-as veresége után csakhamar bekövetkezett Keán bukása is, majd rögtön sor került a fehérvári templom építésének megkezdésére. A Képes Krónika 66. fejezete szövetségének kritikájára ld. KRISTÓ GY.: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 101—103. (irodalommal).

²¹ I. István országegyesítő politikájának eltérő megítélésére ld. pl. KULCSÁR 1958. 37—38.; GYÖRFFY 1977. 176.; KRISTÓ 1984. 65.; VAJAY SZ.: Szent István Európája. GLATZ F. — KARDOS J. (szerk.): Szent István és kora. Bp. 1988. 111.

²² Gyula bolgár szövetségére már utalt pl. DEÉR 1928. 47.; HÓMAN 1939. 179. Gyula és Keán szövetségét már felvetette — a bolgár kapcsolat feltételezése nélkül — BELITZKY J.: A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása. Szent István Emlékkönyv. I. Bp. 1938. 587. Gyula bizánci érdekeltségét hangsúlyozza BÓNA 1989. 114—115.

a basileusszal. 1003-ban István és Ajtony megtámadják Gyulát, majd utána Keánt, ugyanekkor II. Basileios császár újra nagy hadjáratot indít Sámuel cár ellen.²³ A két nagyszabású katonai akció időpontjának egybeesése nem lehet véletlen! Szerintünk a bizánci császár és a magyar király 1003-as katonai lépéseiket az 1002-es szövetségekötéskor jól összehangolták egymással. S ez mindkettőjük számára kölcsönösen előnyös volt. Az egyeztetett, összehangolt támadások révén megakadályozták azt, hogy ellenfeleik: Sámuel bolgár cár és az erdélyi részek urai, Gyula, ill. Keán egymás segítségére siessenek. Mind a basileus, mind pedig a magyar király nagy győzelmeket értek el ellenfeleik felett. Gyula és Keán legyőzése után István a teljes Erdélyt de facto is saját királyi hatalma alá vetette. Az országegyesítő politika jelentős győzelme volt ez a szeparatista erők felett, bár István harca az országban ezzel még nem fejeződött be teljesen.

Nem kétséges egyébként: az 1002-ben kötött magyar–bizánci politikai és katonai szövetség azt is magában foglalta, hogy a pápa és a német császár után a basileus is elismerte István királyi címét. Ez nagy fontosságú diplomáciai siker volt István, az első magyar király számára.²⁴

Néhány év múlva Magyarország Bizánc oldalán közvetlenül is háborúba keveredett Bulgáriával. XI. századi forrásból tudjuk, hogy a basileus kérésére István király haddal sietett Bizánc segítségére Bulgária ellen.²⁵ E háború ideje rendkívül vitatott. Mi úgy látjuk, hogy István király 1015-ben segített csapataival Bizáncnak, és a harcok során a magyar uralkodó seregével részt vett a bolgár főváros, Ochrid ostromában és elfoglalásában.²⁶ Ebben az időben került sor Imre herceg, a magyar trónörökös eljegyzésére egy bizánci hercegnővel.²⁷ E dinasztikus kapcsolat célja a magyar–bizánci koalíció erősítése volt. E koalícióból fakadó szövetséges kötelezettség készítette 1015-ben István királyt arra, hogy fegyveres támogatást nyújtson Bulgária ellen a basileusnak.²⁸

Magyarország a X. század végén és a XI. század elején helyét kereste Európában. Törekvése sikerrel járt, hiszen a keleti pogány törzsszövetségből nyugati mintájú keresztény monarchia lett, amelyik mindhárom európai nagyhatalommal, Németországgal, a pápasággal és Bizánccal egyformán szoros szövetségben állott. De tudomásul kell venni azt, hogy az akkori magyar viszonyok és a nemzetközi körülmények mellett Magyarország békés beilleszkedése a keresztény Európa népeinek közösségébe időlegesen csak a bolgár érdekek ellenében volt megvalósítható.

²³ Az 1001-től ismét kiújult bizánci–bolgár háború korabeli eseményeire ld. OSTROGORSKY 1969. 334–335.; ANTOLJAK 1969. 63–64.; APOSTOLSKI 1969. 127.; I. DUIČEV–V. VELKOV–I. MITEV–L. PANAYTOR: Histoire de la Bulgarie des origines à nos jours. Roanne 1977. 141.; ZAKYTHINOS 1979. 228.

²⁴ Erre ld. MAKK F.: Magyar külpolitika 896–1196. Szeged 1990. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. A II. fejezet vonatkozó része foglalkozik ezekkel az eseményekkel és értékelésükkel.

²⁵ GOMBOS II. 969–970.

²⁶ MAKK 1988. 84., 88. 41. jegyzet (részletes irodalommal).

²⁷ GOMBOS II. 1505. Ehhez ld. MORAVCSIK 1953. 59.

²⁸ Van olyan vélemény, miszerint 1017-re datálhatóan a bolgár uralkodó szövetségében támadtak a besenyők Erdélyre (BOGYAY 1988. 105.) Ez a lehetőség sem kizárható, de nagyobb valószínűsége van annak, hogy a besenyők ekkor I. Bolesław lengyel uralkodó megbízásából törtek be Erdélybe (GYÖRFFY 1984. 811.; KRISTÓ Gy.: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 55–56.).

Ferenc Makk

SAINT STEPHEN AND BULGARIA

In his paper the author examines the Hungarian—Bulgarian relations under the reign of the first Hungarian king, Stephen I (Saint Stephen). In the end of the 10th and the beginning of the 11th centuries the course of Hungarian—Bulgarian relations was influenced by the nature of the relations between Hungary and Byzantium. During the reign of Stephen I (997—1000—1038) Hungarian—Bulgarian relations deteriorated, and Hungary formed a political and military alliance with Byzantium against Bulgaria. In the author's view this important change in Hungarian foreign affairs can be explained through the situation in internal affairs. The leaders of the Transylvanian region, Gyula and Kean opposed Stephen I's main concern to strengthen the regal power, and the author supposes that they were allies of Bulgaria. The Hungarian king therefore sought alliance with the Byzantine Emperor. In 1002 a Hungarian—Byzantine alliance was established, which provided a favourable international situation for King Stephen to achieve a victory over Gyula and Kean. This coalition also made it possible that Hungary could join the Byzantine Empire in its war against Bulgaria in 1015.

BÁNCSA ISTVÁN BÍBOROS
(1205 K. — 1270)

Életrajzi vázlat

Az első magyar bíboros, Báncsa¹ nembeli István életének rendszeres feldolgozásával, pályafutása elemzésével mind a mai napig adós a hazai történetírás. A legbővebb összefoglaló ismereteket még mindig a 17—18. században készült nagy egyházi biográfiákban, vagy az elsősorban ezekből merítő, külföldön készült speciális feldolgozásokban lelhetjük fel róla. A magyar történeti irodalomban főként szórványadatok olvashatók a bíborosról, mindenekelőtt a tatárjárás-kori diplomáciai működése, ill. ama huzavona kapcsán, amelyet bíborosi egyházának elhagyását követően érsekségébe való visszatérési kísérletével okozott. István bíborosra vonatkozó hiányos ismereteink kiegészítése, pályájának értékelése, a szórványos információk között meglévő ellentmondások feloldása csak egy rendszeres életrajz elkészítésétől lesz remélhető, melynek vázlatául szánjuk jelen dolgozatunkat. Pillanatnyilag a legfőbb életrajzi adatok rögzítésén túl csak annyira vállalkozunk, hogy felvetjük azokat a problémákat, amelyek feltétlenül további kutatásokat kívánnak tőlünk, ill. a megoldási lehetőségek számbavételével jelezzük későbbi vizsgálódásaink irányait.

István a 13. század arisztokráciájához tartozó Bács megyei központú Báncsa nemzetségből származik, melynek birtokai elsősorban a Délvidéken feküdtek. Egyházi pályafutását is ezen a vidéken kezdte, 1238-ban bácsi préposként bukkan föl, s már ekkor a király kancelláriájának vezetője volt.² Valószínűleg fiatal klerikusként a bácsi káptalanban tanult, a királyi kancelláriával, és az udvarral érsekén, Ugrin bács—kalocsai érseken keresztül került kapcsolatba. Ugrin érsek ugyanis két alkalommal is, először 1217 és 1219, majd 1230 és 1235 között vezette II. András kancelláriáját³. Vélhetően Istvánt műveltségének megszerzésében is ez a közeg támogatta. Egyházi felettesének, Ugrin érseknek a fiatal klerikusok tanulmányainak támogatása téren kifejtett mecénásságát mutatja, hogy Ugrin nevű unokaöccse az ő segítségével 12 évig teológiát tanult Párizsban. Az érsek talán rokonságán túl környezetének tehetséges klerikusait is ösztönözhetette, támogathatta.

Báncsa István nem közvetlenül Ugrin érseket követte a kancellária élén, hanem a IV. Béla ifjabb királyi kancelláriájának vezetését is ellátó Mátyás zágrábi prépostot, akit 1238-ban váci püspökké választottak. István a kancelláriai megbízással szinte egyidőben bácsi⁴ javadalmát feladva a közeli titeli királyi prépostság

¹ A régebbi hazai és a külföldi szakirodalomban Váncsa-ként szerepel a nemzetség, illetve István bíboros neve, a tévedés FEJÉR Gy. okmánytára nyomán általánosan elterjedt, s a hibás olvasatot KNAUZ N. is átvette. KARÁCSONYI J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Bp. 1900. 196. (továbbiakban: KARÁCSONYI).

² FEJÉRPATAKY L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 100. (továbbiakban: FEJÉRPATAKY); KARÁCSONYI 197—8.

³ FEJÉRPATAKY 95. és 97.

⁴ Fejér közlését átvette KNAUZ N. okmánytárában, KNAUZ N.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. Strigonii 1874. 350. (továbbiakban: MES), és ennek nyomán a külföldi szakirodalomban bácsi helyett váci prépostnak tüntetik föl Istvánt. GANZER, K.: Die Entwicklung des auswärtigen Kardinalats im hohen Mittelalter. Tübingen 1963. 168. (továbbiakban: GANZER), PARAVINCINI—BAGLIANI, A.: Cardinali di Curia e 'familie' cardinalizie dal 1227 al 1254. I. Padova 1972. 350. (továbbiakban: PARAVINCINI—BAGLIANI).

vezetője lesz, egy olyan egyházzé, amelynek javadalmi betöltésénél az uralkodónak közvetlen beleszólási joga van.

1240-ben Mátyás váci püspök esztergomi érsekké választásával István nyeri el a megüresedett püspökséget, ezzel együtt a kancellári tisztséget feltételezhetően átadja az addigi alkancellárnak, Benedek budai, majd székesfehérvári prépostnak, de kapcsolata a királyi kancelláriával nem szakadt meg, sőt 1242-ben az Árpádok kancelláriái gyakorlatában szokatlan módon minden cím nélkül ad ki okleveleket.⁵

A tatártámadás elleni védekezés megszervezése alatt IV. Béla feleségének menekítését Istvánra bízta, aki az aradi és a csanádi társaskáptalanok prépostjaival az osztrák határszélre kísérték Laszkarisz Máriát.⁶ A muhi csatavesztés után már a menekülő király kíséretében találjuk a püspököt. 1241. május 18-án Zággrában kelt oklevelében Istvánt nevezi ki IV. Béla IX. Gergely pápához küldött követéül. István a pápa mellett II. Frigyes császárt is felkereste Faenzaban, s a keresztény világ két vezetőjénél próbált segítséget keresni a tatárok szorongatta országnak.⁷ Noha a várt segítség mindkét részről elmaradt, a követjárás jelentékenyen befolyásolta István pályafutását. Személye ismertté vált római körökben, másrészt némi tájékozódást szerzett a pápa környezetében, a bíborosi kúrián belüli erőviszonyok felől.

Istvánt hazatérte után újból a király közvetlen környezetében találjuk, s IV. Béla 1242-ben még Dalmáciában őt jelöli a muhi csatában elhunyt Mihály esztergomi érsek helyére. IV. Ince pápa 1243-ban erősíti meg Istvánt, akinek római tekintélyét jelzi már, hogy ugyanebben az évben a Szentszék legátusává nevezik ki Dalmáciába és Horvátországba.⁸

István esztergomi érsekként az országnak a király után következő méltósága lett, jelentékeny befolyással bírva a király politikájára. IV. Béla a tatárjárás alatt keserűen csalódott a remélt külföldi segítségben. Különösen arra döbönt rá, hogy a császárra nem lehet számítani, viszont a tatártámadás megismétlődésének fenyegető veszedelem nélkülözhetetlenné tette a külső támogatást. IV. Béla ebben a helyzetben határozottan Róma felé fordult, amelyet a korábbiaknál rendszerebb követjárás is mutat. IV. Ince politikájában azonban egyre inkább háttérbe szorult a tatárkérdés, a pápa egy új keresztes hadjárat megszervezését helyezte előtérbe. Az 1245-ös lyoni zsinat után a pápai politika súlyponteltolódását csalódottan IV. Bélának is tudomásul kellett vennie, s ez egy új külpolitika kidolgozását követelte.⁹ A szomszéd országokat felértékelő, a realitásokat a korábnál jobban számba vevő külpolitikával a régi irányvonal híveinek, köztük a Rómával jó kapcsolatot tartó István érseknek a befolyása jelentékenyen csökkent. IV. Béla és az esztergomi érsek viszonya érezhetően megváltozott ebben az időben. A sűrűlődni 1245-ben a megüresedett veszprémi püspökség betöltése körüli konfliktus mutatja. A veszprémi káptalan a megválasztandó püspökök kijelöléséhez ragaszkodó IV. Bélát megkerülve főpapjává választotta Zeland kanonokot, majd azt Báncsa István érsek az uralkodó tudta nélkül meg is erősítette. Az ügyben a

⁵ FEJÉRPATAKY 100.

⁶ *Scriptores Rerum Hungaricarum*. II. Ed. E. SZENTPÉTERY Bp. 1938. 562.

⁷ FEJÉR GY.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. IV/1. Budae 1829. 214. (továbbiakban: F.).

⁸ THEINER, A.: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrancia*. I. Romae 1859. 187. (továbbiakban: THEINER I.).

⁹ KRISTÓ GY.: *Az Aranybullák évszázada*. Bp. 1981². 111–3.; SZÜCS J.: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház. in: *Történelmi Szemle* 1978. 164–5. (továbbiakban: SZÜCS).

király sérelmének orvoslására IV. Incéhez fellebbezett. Az uralkodó és az érsek rosszabbodó kapcsolatát jelzi az is, hogy a kialakuló gyakorlattal szemben a méltósággá vált kancellári tisztséget sem az esztergomi érsekkel töltötte be IV. Béla, hanem Benedek kalocsai főpap viselte azt.¹⁰ István magyarországi pozícióvesztésével ellentétben Rómában egyre növekedett tekintélye és 1252-ben IV. Ince – elsőként a magyar egyházból – őt emelte bíborosi rangra.

Rendkívül nehezen megválasztható kérdés, hogy milyen okok indították arra IV. Ince pápát, hogy bíborosi kinevezést adjon egy magyar főpapnak. A magyarázat több körülmény figyelembevételét igényli. Mindenekelőtt érdemes néhány szót ejteni a IV. Ince korabeli bíborosi kollégiumról. Amikor 1243. június 25-én IV. Ince pápa lett, egyik legfontosabb feladata a bíborosi kollégium létszámának feltöltése volt.¹¹ A 11. század óta a kollégium elméletileg 7 bíboros püspökből, 28 presbiter-bíborosból és 18 diakónus-bíborosból állt.¹² A 13. század elején azonban e létszám erőteljesen lecsökkent, s a kollégium átlagosan 20–25 fős létszámmal működött.¹³ Ez részben azzal magyarázható, hogy maguk a bíborosok voltak érdekeltek e méltóságok elnyerésének korlátozásában, mert ezzel növelték önnön súlyukat, tekintélyüket, továbbá emelték részesedésüket a bíborosi jövedelmekből. Egyidejűleg azonban a kardinálisok kinevezésének kizárólagos jogát élvező pápa érdekei sem voltak e tendenciával ellentétesek, mert különösen IX. Gergely (1227–1241) egyházkormányzata idején erőteljes oligarchikus törekvések jelentkeztek a kúrián belül, s a bíborosi oppozícióval való együttélés, a kollégium frakciónak kezelése egyszerűbb volt a kardinálisok kisebb létszáma esetén. Az is számba veendő ugyanakkor, hogy 1235 óta II. Frigyes német–római császár tudatosan igyekezett támogatókra lelni a bíborosok testületében, s rajtuk keresztül befolyást gyakorolni a Szentszék politikájára.¹⁴ A császár törekvéseivel sikeresen osztotta meg a kollégiumot, s olyan kényes egyensúly alakult ki, amelyben minden változás a kollégium egybenmaradását veszélyeztette volna. Ismert, hogy az 1230-as évek végén kiújult harc a pápaság és a császárság között rendkívüli megrázkódtatásokat okozott az egyháznak. IX. Gergely halála után (1241. aug. 22.) II. Frigyes megszállta az egyházi államot, bíborosokat tartott fogságban, a kollégium kettészakadt, egy részük elmenekült Rómából, az ottmaradtak pedig a római arisztokrácia befolyása alatt álltak.¹⁵ Mire a hosszas alkudozások végén megválasztották IV. Incét, mindössze hét bíboros volt életben. Ince pápa az első promóció során (Róma, 1244. május 28.) 12 bíborost kreált,¹⁶ s így összesen 19 fővel biztosította a kollégium működőképességét. Báncsa nembeli István nem ekkor került a bíborosi testületbe. Ez abból a szempontból érdemes a figyelemre, mert talán a legkézenfekvőbb magyarázata az lenne István bíborosságának, hogy a tatárok keltette veszedelem, illetve az elpusztított Magyarország egyházi viszonyainak helyreállítása tette indokolttá a magyar egyház személyes képviselését a

¹⁰ SZÜCS 168–9.

¹¹ WEBER, H.: Der Kampf zwischen Papst Innozenz IV. und Kaiser Friedrich II. bis zur Flucht des Papstes nach Lyon. Berlin 1900. 63–4. (továbbiakban: WEBER).

¹² ULLMANN, W.: Kurze Geschichte des Papsttums im Mittelalter. Berlin–New York 1978. 218. (továbbiakban: ULLMANN).

¹³ GANZER 202.

¹⁴ FEHLING, F.: Kaiser Friedrich II. und die römischen Cardinäle in de Jahren 1227 bis 1239. Berlin 1901. 48–50.

¹⁵ REUMONT, A.: Geschichte der Stadt Rom. II. Berlin 1867. 527–8.; Sütterlin, B.: Die Politik Kaiser Friedrichs II. und die römischen Kardinäle in den Jahren 1239–1250. Heidelberg 1929. 46–66.

¹⁶ EUBEL, C.: Hierarchia Catholica Medii Aevi. I. Regensburg 1898. 7. (továbbiakban: EUBEL I.).

kúriában. Bár teljesen nem lehet e feltételezést elutasítani, mégis, ha elsősorban ez adna indokot a kinevezésre, valószínűbb, hogy az első promóció során kapott volna helyet István a kardinálisok között. Tudott dolog, hogy az I. lyoni egyetemes zsinat összehívásakor az egyház öt problémájára igyekeztek gyógyírt keresni, nevezetesen az Európára támadt tatárok pusztítására, a latin császárságot fenyegető veszélyekre, az egyháznak II. Frigyes császár általi üldöztetésére, Jeruzsálem elvesztésére, továbbá az alsó- és a főpapság bűneire.¹⁷ A tatárveszély tehát — legalábbis az egyházi propagandában — nem veszítette el aktualitását az 1240-es évek közepén, még ha a zsinat végül szinte kizárólag a császárral szembeni ellentétekkel és a Szentföld ügyével foglalkozott is.¹⁸ A tatárkérdés kapcsán azt mindenesetre változatlanul érvényesnek kell tartanunk, hogy István, a IV. Béla által a tatárok okozta katasztrófa kapcsán delegált követség révén került személyes kapcsolatba az egyház legfőbb vezetőivel, s ismertségének, valamint a róla kialakult kedvező benyomásnak szerepe lehetett IV. Ince azon döntésében, hogy 1252-ben bíborossá emelje.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a 13. századra — párhuzamban a papság univerzális hatalmi igényeivel — a Szentszék nemzetek feletti, kozmopolita jellegét hangsúlyozandó, a bíborosi kollégium összetétele soknemzetiségűvé vált.¹⁹ Báncsa István kinevezése tehát a magyar egyház és a királyság olyan értelmű méltánylásának is tekinthető, amellyel helyet kapva a katolikus egyház legfőbb vezetésében a nyugati kereszténység szerves részekénti és egyenrangú tagjakénti elismertséget szerzett.

A kinevezéskor István a paenestei püspökség élére került. A hét suburbiacarius püspökség hierarchikus rangsorában ez a negyedik helyet foglalta el. E bíboros-püspökséget a pápa 1244 júniusá óta nem töltötte be. Az utolsó praenestei püspök, az egykor legátusként Magyarországon is megfordult Pecorari Jakab bíboros volt.²⁰ A promócióra valamikor 1252 folyamán került sor,²¹ amikor Báncsa István mellett két további bíborost kreált az egyházfő. Az időközben két fővel megfogyatkozott kollégium létszáma ezzel 20 főre emelkedett.

István bíborossága idején újabb változás figyelhető meg a bíborosi testület működésében. Bár 1250-et, II. Frigyes halálát követően a pápaság egy időre mentesíthette magát a császárellenes harcoktól, s erőit az egyházkormányzat más terén sokasodó rendezetlen ügyeire összpontosíthatta, ám ez a nyugalmi időszak csak átmenetinek bizonyult. A Hohensauf császári hatalom összeomlása a német császárválasztást állítja az európai diplomácia középpontjába. Az 1253 után kibontakozó küzdelemben valamennyi nagy nyugat-európai monarchia harcba lendült a Hohenstauf-örökség teljes vagy részleges megszerzéséért. E harcok hatással voltak a bíborosi kollégiumra is, ám míg a 13. század első felében a törésvonalat a kúriai erőkön belül a pápai universalizmus képviselte s az opposíció mérsékelt császárpárti állásfoglalása között lehetett meghúzni, 1253 után sokkal szélszabadtábbak lettek az erőviszonyok. Az egyes európai monarchiák szemében rendkívüli módon felértékelődött a kollégium politikai jelentősége, mert akár

¹⁷ WEBER 77–81.

¹⁸ HEFELE, C. J.: Conciliengeschichte. V. Freiburg im Breisgau 1886. 1105–26.

¹⁹ ULLMANN 218.

²⁰ EUBEL I. 36.

²¹ Az erre vonatkozó adatok ellentmondásosak: EUBEL I. 7. 1251-et ad, 1252 mellett érvel PARAVICINI—BAGLIANI 341. 1. jegyzet. Ugyan István még 1252. október 20-án kelt oklevelében is csak esztergomi érseki címét használja (MES I. 392.), ám IV. Bélának egy 1252. október 14. előtti kelt diplomája már bíborosként címezi őt.

pártfogók szerzésére törekedve itt, akár politikájukat otthon támogató főpapjaiknak a kollégiumba juttatásán fáradozva befolyást igyekeztek szerezni a pápai politikára, s ezen keresztül kicsikarni saját, nemzeti királyságuk céljainak érvényesítését.²² A kúrián belül először az angol (IV. Sándor pápasága alatt: 1254–1261.), majd egyre inkább a francia törekvések (IV. Orbán: 1261–1265. és IV. Kelemen: 1265–1268. pápasága idején) találtak pártfogóra, de akadtak szószólói a spanyol és a Hohenstauf-leszármazottak érdekeinek is.²³ E pártharcokban nem ismert István bíboros elkötelezettsége egyetlen csoport érdekei mellett sem, valószínűleg teljesen kívül maradt a küzdelmeken. Nem biztos, hogy ebből személyének súlytalanságára kellene következtetnünk; talán inkább alkata, visszahúzódo személyisége magyarázhatja kívülállását, illetve az a körülmény, hogy mint magyar származású egyháznagy — megfelelően országa távolmaradásának az európai hatalmi viszonyok ezen átrendeződésében — teljesen idegennek érezhette magától mind a határozott elkötelezettséget, mind a tevőleges részvételt a frakcióharcokban. Sem magyar volta, sem az a tény, hogy országa első bíborosaként működött a kúriában nem predesztinálhatták arra, hogy vezető szerepre törjön a szentszéki politika formálásában. Ezek után érdemes vizsgálat alá vetni, mit tudunk Báncs István életútjáról azután, hogy bíborossá lett.

A kinevezés időpontjának mai tisztázatlansága miatt igen nehéz világosan látni az 1252-es év őszének történéseit, István távozásának körülményeit. Kinevezése után az esztergomi káptalan a király jelöltjét, Benedek kalocsai érseket választotta meg. A választáson maga István is részt vett, s a pápai felhatalmazás szerint meg is erősítette utódját. A megerősítésnél újra kitűnt, hogy az új bíboros és IV. Béla kapcsolata nem zavartalan. A király egy későbbi, pápához írt levelében utal vissza arra, hogy István a veszprémi esethez hasonlóan a király megkérdezése nélkül adta beleegyezését a káptalani electióhoz. Az esetnek természetesen csak formálisan volt jelentősége, mert a király jelöltjét választotta meg a káptalan, de facto azonban nem akarta István elismerni azt a királyi igényt, hogy a főpapok megerősítésénél előbb a király helyeslését ki kell kérni.²⁴

István még 1252 késő őszén Rómába érkezett, de már röviddel megérkezése után kieszközölte IV. Ince pápánál, hogy hagyja üresedésben az esztergomi érsekséget és adja át neki annak adminisztrátorát — in spiritualibus et temporalibus — jövedelmeivel együtt. István 1253 elején a kúriában tartózkodik és bekapcsolódik annak munkájába. 1253. február 25-én szerepel először a pápai rendelkezések aláírói között, s május végéig további négy alkalommal találkozunk nevével, május 5-én viszont IV. Ince kinevezi magyarországi legátusának (legatus de latere).²⁵ István azonban néhány hónapos távollét után véglegesen vissza akart térni Esztergomba. Döntésének hátterét nem ismerjük. A saját maga említette éghajlati okok és a közelebről nem részletezett nehézségek között talán anyagi természetű gondok is lehettek. Ezt támasztja alá, hogy bíborossá kinevezése után a pozsonyi tizedekkel egészítik ki új méltóságának jövedelmeit, 1254-ben pedig,

²² GANZER 203.

²³ GRAUERT, H.: Meister Johann von Toledo. in: Sitzungberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der königl. bayer. Akademie der Wissenschaften zu München. München 1902. 135–55.; Otto, H.: Alexander IV. und der deutsche Thronstreit. in: MIOG 19 (1899) 79–96.; MAUBACH, J.: Die Kardinäle und Politik um die Mitte des XIII. Jahrhunderts. Bonn 1902. 44–87.

²⁴ F. IV/2. 141.

²⁵ GANZER 168–9.; TÖRÖK J.: Magyarország prímásai. Pest 1859. 42–3., (továbbiakban: TÖRÖK); SZÜCS 168–71.; BALICS L.: A római katolikus egyház története Magyarországon II/1. Bp. 1888. 355–60., (továbbiakban: BALICS).

miután véglegesen lezárult előtte a visszatérés lehetősége, évi 300 márka ezüstöt kapott az esztergomi érsekség jövedelmeiből. Formailag ugyan püspöksége előkelő helyet biztosított számára a kollégiumban, azonban a megfelelő tekintély kivívásához költséges kíséret kialakítása szükségeltetett. István, olasz származású kollégáival ellentétben, nem számíthatott családi vagyonára és összeköttetéseire, a más nemzetiségű bíborosokkal ellentétben pedig, akinek bejutását uralkodójuk is támogatta, az első magyar bíboros nem élvezte királyának segítségét.

A Rómában magát kényelmetlenül érő Istvánnak 1253 júniusának elején sikerült elérnie IV. Ince pápánál, hogy visszatérhessen Esztergomba. A pápa IV. Béla május 11-én kelt levelének valószínű ismeretében azonban tisztában volt a visszatérés várható nehézségeivel, s november elejéig fenntartotta Istvánnak a praenestei püspökséget.²⁶ István kiválása a kúriából azt jelentette, hogy bíborosi címének megtartása mellett megszűnik befolyása az egyetemes egyház politikájának alakításában.

A hazatérő Báncsa Istvánt senki sem ismerte el, a király is határozottan kitartott Benedek megválasztása mellett, különösen azért, mert István legatus de latere meghatalmazással az egyházi joghatóság terén az érseki hatalmat meghaladó lehetőségekkel rendelkezett volna Magyarországon. A király főkegyúri jog irányába mutató egyházpolitikai terveinek komoly ellenpólusává válhatott volna a pápai központi hatalom érdekében dolgozó legatus.

IV. Béla 1253 őszén újabb levélben kéri a pápát Benedek megerősítésére, s ezzel egyidőben végre Istvánnak is be kellett látnia, hogy az esztergomi érsekség birtokbavételére nincs lehetősége, vissza kell térnie Rómába. IV. Ince, engedve a király egyre határozottabb kérésének, 1254 februárjában Benedek kalocsai érseket áthelyezte Esztergomba, Istvánnal pedig 1254 májusától újra mint praenestei püspökkel találkozunk a pápai rendelkezések aláírói között.²⁷

Az Itáliába visszatért bíboros újra bekapcsolódott a kúria munkájába. 1255-ben tagja Anagiban a Gioacchino da Fiore misztikus jóslatait összefoglaló és a joachimizmust továbbfejlesztő Gerardo di Borgo San Donnino ferences szerzetes „Liber introductorius in Evangelium Aeternum” munkáját vizsgáló pápai bizottságnak. Az 1254-ben Párizsban megjelent könyv különös fontosságát az adta, hogy Joachim 1260-ra jóslta meg az új kor kezdetét, a Szentlélek birodalmának eljövételét, a szellem hatalmát, nézetei pedig egyre erőteljesebb visszhangra találtak az egyetemeken és a kolduló rendi szerzetesek között. A bíborosi vizsgálat nyomán IV. Sándor pápa még 1255-ben elítélte a Liber introductoriumot, és betiltotta felolvasását a párizsi egyetemen.²⁸

A bíborosi kollégiumban minden szerzetesrendnek külön protektora volt, aki képviselte a rend érdekeit a pápa közvetlen környezetében. István növekvő tekintélyét mutatja, hogy 1261 és 1265 között az Itáliában igen népszerű, de tagjainak gyakran eretnekgyanús felfogásával, életvitelével sok problémát okozó

²⁶ István pecsétjének tanúsága szerint 1253 nyarán nem használta a praenestei püspöki címet. A pecsétet közli TÖRÖK 42. A bíborosi pecsét valódiságát kétségbe vonja MAJLÁTH B.: Váncsa István esztergomi érsek két pecsétje. Archeológiai Értesítő (1881) 163–4., azonban a pecsét ábrája nagyon hasonló a kortárs Toletanus János bíboros pecsétjéhez, körirata „S(igillum) Steph(ani) S(anctae) R(omanae) E(cclesiae) Car(dinalis) Arch(iepiscopi) Strig(oniensis)” pedig megfelel a III. Ince pápasága után a bíborosi kollégiumból kivált kardinálisok címhasználatának. GANZER 199–200.

²⁷ Lásd a 25. jegyzetet.

²⁸ PARAVICINI—BAGLIANI 352.; Lexikon für Theologie und Kirche. IV. Freiburg im Breisgau 1932. 416., ua. V. 448–50.

ferences rend, illetve női ágának, a klarisszáknak a bíborosi protektora volt.²⁹ 1266-tól viszont már a vilhelmiták érdekeit védte Rómában.

1254-ben, IV. Ince pápa halála után az új pápa, IV. Sándor unokaöccse, Riccardo Annibaldi bíboros a számos itáliai remetemozgalom és -közösség egyesítését és az egyház céljainak jobban megfelelő koldulórenddé alakítását kezdte meg. 1256 áprilisában létrejött az unió, s IV. Sándor „Licet ecclesie catholicae” bullájában megerősíti az ágostonos remeterendet. A Malavalle-i Vilmos (†1159) alapította, különösen Toszkánában jelentős, de az Alpokon túl is egyre terjedő vilhelmiták ragaszkodtak önállóságukhoz. A pápa néhány hónap múlva engedélyezi a vilhelmitáknak régi státusuk megtartását, és a remete életformát. A két rend viszonya azonban nem tisztázódott megnyugtatóan, különösen az unió idején az ágostonosokhoz csatlakozó rendházak kérdésében élesedett ki a vita. A tárgyalások eredménytelensége után, 1266-ban a pápa Báncsa Istvánt mint a vilhelmiták protektorát bízta meg, hogy találjon kompromisszumot. 1266 augusztusában Istvánnak sikerült egyezsége jutnia az ágostonos remeték alapítójával és protektorával, Riccardo Annibaldival. A tárgyalások eredményei nem voltak a legkedvezőbbek a vilhelmiták számára, de biztosították a rend függetlenségét, és három, név szerint említett kolostort visszakaptak, viszont a többi vitatott német és magyar egyházuk az ágostonosoknál maradt.³⁰

Báncsa István bíborosi működésénél feltűnő, hogy kivonja magát a pápaság és a világi hatalmak kapcsolatát érintő ügyekből, szerepvállalása inkább az egyház belső problémáinak rendezésében figyelhető meg. A szerzetesrendek érdekében kifejtett tevékenysége, különösen a vilhelmiták mellett mutatott kiállása jelzi, hogy közel állt lelkületéhez a koldulóbarátok, de különösen a remeték életfelfogása. Így érhető, hogy közvetlenül a tatárjárás után, amikor Magyarországon számos egyházi méltóság, plébánia betöltetlen, és szükség van a pasztoráló klerikusokra, miért engedi meg István kanonokjának, Özsébnek, hogy a közszolgálat helyett az egyéni élet szentségét, a remeteéletet válassza társaival.

Báncsa István bíborosi feladatainak ellátásához megfelelő kíséretet kellett kialakítania. A korabeli gyakorlat szerint a bíborosok a pápa segítségével helybenlakáshoz nem kötött egyházi javadalmakba juttatták kíséretük tagjait. István kíséretének nagy része olasz származású klerikusokból és szerzetesekből került ki. Az olaszok mellett a spanyol papok szerepe jelentős még a kíséretben, de találunk egy franciát is. Az István környezetéhez tartozó szerzetesek mind a ferences rend tagjai. Meglepő viszont, hogy a bíboros közvetlen környezetében alig találunk magyar származásút. Egyedül Timót, a bíboros egyik kamarása, majd zágrábi püspök bizonyosan magyar³¹. István, úgy tűnik, megfelelő kíséret nélkül került Esztergomból a pápai kúriába, klerikusait és szerzeteseit Itáliában gyűjtötte össze. Így az első magyar bíboros kísérete nem jelentett közvetlenül lehetőséget a magyar papság számára, hogy pápai vagy bíborosi szolgálatba kerüljenek. Báncsa István elsősorban rokonainak taníttatásában tűnik ki. Unokaöccsei mellé a korban szokatlan módon, külön nevelőt fogadott.³² A király után István bíboros a külföldi

²⁹ PARAVICINI—BAGLIANI 352.

³⁰ ELM, K.: Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens. Köln—Graz 1962. 50. és 108—119. (továbbiakban: ELM). A szerző nem említi, hogy István bíboros korábban a ferenceseket képviselte volna a kúriában, viszont mivel a bíboros aláírta az 1256 augusztusában kiadott „Religiosam vitam eligentibus” bullát, nem tartja kizártnak, hogy a vilhelmiták protektorságát már 1252-től, Rómába kerülésétől ellátta Báncsa István.

³¹ PARAVICINI—BAGLIANI 353—7. felsorolja a bíboros kíséretének tagjait.

³² Besenyő Mátyás mesternek, miután István unokaöccseinek tanítását befejezte, egy évi 15 márka jövedelemmel járó javadalmat igyekszik biztosítani. THEINER I. 251—2.

egyetemjárás legjelentősebb támogatója a 13. század második felében Magyarországon. Az 1260-as évek elejétől négy rokonát is taníttatja Padovában és Bolognában, megélhetésük biztosítására különböző magyar és olasz egyházi javadalmakat szerezve nekik. Egyik unokaöccse, Orbász pozsegi prépost, padovai kanonok és pápai káplán közel két évtizedig tanult Itáliában és az Árpád-kori Magyarország azon kevés egyetemet végzett klerikusai közé tartozott, akik római jogból szereztek doktorátust.³³ Rokonainak támogatásához tartozik az is, hogy közbenjárására mentesíti a pápa, egyik unokaöccsének Polosan birtokán épült egyházat a főesperesi joghatóság alól.³⁴

István bíborosnak Rómába költözése után sem szakadtak meg kapcsolatai a magyar egyházzal. Felkeresték őt hazai egyházak követői segítségét kérve a pápa előtt folyó ügyük elintézésében. A pápák is megbízták őt, hogy az eléjük került hazai egyházi vitákat rendezze.³⁵ IV. Béla részéről megkeresés azonban soha sem érkezett, sőt, úgy tűnik, hogy a hűvös viszony egyszer-számra nyílt konfliktusba is fordult. Báncsa István kísérete tagjainak és rokonainak nem egyszer magyar egyházi javadalmakat adott a pápai támogatást kihasználva. A kisebb jövedelmű tisztséget adományozása ha nem is találhatott jó visszhangra a királynál, nem érte meg a súrlódást a pápai udvarral, IV. Béla hallgatólagosan elnézte ezeket. Mikor azonban a zágrábi püspökség betöltésének kérdése merült föl, a királynál határozott ellenállást talált a bíboros jelöltje. 1262-ben a zágrábi káptalan István bíboros hasonló nevű unokaöccsét választotta püspökéül. István pozsonyi prépost azonban még nem érte el a kánonilag szükséges életkort, IV. Orbán pápa a bíborosra való tekintettel hajlandó lett volna felmentést adni és megerősíteni őt, de a kardinális inkább kamarásának, Timótnak adta a püspökséget. A pápa elfogadta István jelöltjét, sőt megengedte neki, hogy Timót magyarországi javadalmaival — valkói főesperesség, zágrábi kanonokság, zalai főesperesség és négy kápolna a győri egyházmegyében — tetszés szerint adhassa át kísérete tagjainak. IV. Béla tiltakozott Timót megválasztása ellen, fő érvként annak alacsony származását hozva fel, de egy későbbi levelében alkalmatlannak tartja arra is, hogy királyi tanácsadó legyen. Itt talán a jelöltnek István bíboros környezetéhez tartozására gondolt Béla. A négyéves vita után azonban IV. Bélának végül meg kellett hátrálnia, és 1266-ban kénytelen volt elfogadni Timót zágrábi püspökké választását.³⁶ István bíboros és IV. Béla feszült viszonyát mutatja, hogy István rokonságának tagjai IV. Béla uralkodása alatt egyetemi végzettségük ellenére sem tudtak jelentősebb egyházi tisztséget megszerezni Magyarországon. Egyedül a bíboros már említett István nevű unokaöccsének sikerült IV. Béla alatt a magyar prelátusba bejutnia, de karrierjét biztosan nem IV. Bélának, hanem István ifjabb királynak köszönhette, aki 1265 után az ország keleti részének kormányzását kapta meg, így az ott található királyi egyházak és püspökségek betöltésére is igényt formált. Istvánt, mint saját ifjabb királyi kancelláriájának vezetőjét, így a kalocsai érseki székre segíthette.

Báncsa István donációs tevékenységéről keveset tudunk, valószínűleg elsősorban itáliai egyházaknak tett adományokat, feltehetően ezek emlékei Praenestében még megtalálhatók. Esztergomi érsekként 1252-ben a Szent Adalbert székesegye-

³³ Szűcs 168.; Pór A.: Adatok a bolognai és paduai jogegyetemen a XIV. században tanult magyarokról. in: Századok 31 (1897) 781.

³⁴ THEINER I. 235.

³⁵ BALICS 360—1.

³⁶ PAULER Gy.: A magyar nemzet története az Árpád házi királyok alatt. II. Bp. 1899. 276—7.; Szűcs, 171—2.

házban eltemetett apja, Orbász comes lelki üdvéért, Szent Lucia tiszteletére állít oltárt Esztergomban.³⁷ F. de Mély, múlt századi francia művészettörténész Báncsa István bíborossal azonosítja azt az István kardinálist, aki a chartres-i székesegyház egyik kápolnájában álló, Szent Miklós életéből vett jeleneteket ábrázoló üvegablakot készíttette, és ajánlotta fel a Boldogságos Szűznek.³⁸ A vilhelmiták történetének mongoráfusa szerint a rend magyarországi kolostorainak létrejöttét is segítette István érseksége idején.³⁹

Báncsa István halálának idejéről nincs egységes álláspont a hazai szakirodalomban. A különböző munkák 1267 és 1269 közé teszik halálát.⁴⁰ A bíborosi kollégiumban 1268. február 28-án szerepel utoljára aláíróként, s még ebben az évben Jacobus Savelli veszi át a vilhelmiták protektorságát. Báncsa István bíboros, úgy tűnik, 1268-tól visszavonult, talán betegség akadályozta abban, hogy továbbra is részt vegyen az egyetemes egyház irányításában. Necrológja és egy Párizsban őrzött kódex szerint 1270. június 9-én vagy 10-én, közel 18 esztendei bíborosság után hunyt el.⁴¹

³⁷ MES I. 392–3.

³⁸ F. DE MÉLY: Le cardinal Etienne de Vancza, archevêque de Strigonie. Son portrait à la cathédrale de Chartres. in: *Revue de l'Art chrétien*. 32 (1889) 162–9.

³⁹ ELM 89.

⁴⁰ BALICS 362.

⁴¹ PARAVICINI—BAGLIANI 352.

Tibor Almási and László Koszta

CARDINAL ISTVÁN BÁNCSA
(CIRCA 1205–1270)
A BIOGRAPHICAL OUTLINE

This paper summarizes the biographical data of the life of István Báncsa — the first cardinal of Hungarian origin — and pinpoints the yet unclarified details to be explored by further research.

Due to his education and learnedness in ecclesiastical matters István Báncsa was able to advance quickly in the church hierarchy, and as early as 1240 he was appointed bishop of Vác. At first he had good relations with king Béla IV (1235–1270), who employed him as his leading diplomat during the Mongol invasion, and nominated him archbishop of Esztergom in 1242. He became known by the Holy See when sent to Italy as an envoy of the king. Following the loosening of relations between Hungary and the Holy See his ties to his king gradually deteriorated while those to Rome became stronger. Pope Innocent IV appointed him cardinal in 1252. István Báncsa had difficulties fitting in his new surroundings. He was, at first, planning to return to Hungary, but after 1253 had to abandon his plans for good. He did not play an important role in the increasing struggles for supremacy in the king's court following the solution of the problem of German interregnum. He was actively involved in solving the internal problems of the church. He avoided the struggles between different cardinals' interest groups. His personality and spirituality is best revealed through his close ties with orders of mendicants and eremites.

NÉMETEK ÉS LATINOK EGYÜTTES SZEREPLÉSE
A MAGYAR KRÓNIKÁKBAN

A magyar történeti irodalom már több kísérletet tett arra, hogy egy-egy elbeszélő forrásban szereplő egy vagy több népről a forrás beható elemzése alapján képet rajzoljon. Az ilyen jellegű feldolgozások leggyakrabban Anonymus gestájához kapcsolódtak,¹ de magyar kutatók közül többen vállalkoztak az orosz évkönyvek etnikai szempontú elemzésére is.² A jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy összegyűjtse azokat az adatokat, amelyek a magyar krónikákban (a XIV. századi krónikakompozícióban és Kézai Simon krónikájában) a németek (*Teutonici*) és latinok (*Latini*) együttes szereplésére vonatkoznak, s azokból bizonyos következtetésre jusson. A magyar krónikák több helyén találkozunk ugyanis olyan szövegekkel, amelyek a magyar történelem kritikus pillanataiban egymással szoros szövet-ségben levőnek minősítették a németeket és a latinokat.

Az időrendben első adatok Péter király országlására (1038–1041, 1044–1046) vonatkoznak. Részint arról olvashatunk, hogy a német dühvel (*Teutonico furore*) őrlő Péter az erődtímenyeket, őrhelyeket és várakat a németek és latinok őrizetére bízta, részint pedig arról, hogy a Péter uralmának véget vető Vata-féle felkelés (1046) halálra szánta és a halálba küldte a Péter támaszát jelentő németeket és latinokat. Ugyanezek a helyek Kézai Simon krónikájában is megtalálhatók, ám itt még két tőbblettel is találkozunk. Az egyik szerint Péter megvetette az ország nemeseit a németekkel és a latinokkal együtt (feltűnő, hogy Kézai ehelyütt a szokásos *Teutonicus* helyett *Alamannus* melléknévvel jelölte a németeket), a másik szerint pedig Péter azt mondta: minden tisztséget németeknek és latinoknak ad Magyarországon.³ Mindkét hely lényegében a XIV. századi krónikakompozícióban is benne van, ám a latinok említése nélkül, vagyis Kézai krónikájában az érdemi tőbbletet a latinok említése jelenti. A modern kutatás a németek és a latinok együttes szerepét össze tudta egyeztetni Péter uralkodásának máshonnan ismert tényeivel, ennél fogva általában nem is kételkedett a lejegyzés korai (XI. századi, legfeljebb XI–XII. század fordulójáról való) eredetében.⁴

¹ Ld. pl. KONRAD SCHÜNEMANN: Die „Römer“ des anonymen Notars. Ungarische Jahrbücher 6 (1926) 448–457.; ECKHARDT SÁNDOR: Anonymus dölyfös bolgárjai. Magyar Nyelv 56 (1960) 248–250.; GYULA MORAVCSIK: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. Revue des Études Sud-Est Européennes 7 (1969) 167–174.; SZEGFÜ LÁSZLÓ: Anonymus és a kománok. Magyar Könyvszemle 85 (1969) 220–238.; KRISTÓ GYULA: Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. Századok 112 (1978) 623–661.

² MATHIAS GYÖNI: Les Volochs des Annales primitives de Kiev. Études Slaves et Roumaines 2 (1949) 56–92.; Э. ИГЛОИ: Повесть временных лет о венграх. Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 3 (1963) 83–104.; И. ПЕРЕНИ: Угры в „Повести временных лет“. In: Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г. Москва 1974. 92–102.

³ Scriptores rerum Hungaricarum. I. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Budapestini 1937. (továbbiakban: SRH I) 323., 338–339., 173–174. A XIV. századi krónikakompozíció magyar fordítását I. BELLUS IBOLYA: Képes Krónika. Bp. 1986., Kézai Simonét BOLLÓK JÁNOS: in: A magyar középkor irodalma. Bp. 1984. 115–163.

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: in: Magyarország története tíz kötetben, I/1. Bp. 1984. 844. (továbbiakban: GYÖRFFY GYÖRGY); Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum, II/1. Composuit ELEMÉR MÁLYUSZ, adjuvante JULIO KRISTÓ. Bp. 1988. 280–285., 306., 313–314. (továbbiakban: ELEMÉR MÁLYUSZ–JULIUS KRISTÓ).

A magyar krónikák másodízben az 1074. március 14-i mogyoródi csata kapcsán szólnak németekről és latinokról. Mogyoródnál Salamon király, illetve unokatestvérei, Géza és László álltak szemben egymással. A XIV. századi krónikakompozíció szerint a csatában „hullanak a németek, futnak a latinok, de nem tudják, merre meneküljenek, és úgy rognak össze a magyarok szemé előtt, mint a marhák a vágóhídon”. Néhány sorral később pedig ez olvasható: „az említett csatában nemcsak németek és latinok estek el, hanem állítólag Magyarország haderejének nagyobbik része is odaveszett”. A Kézai-krónika a mogyoródi csatát éppen csak említi, de tömör híradása sem mulasztja el említeni, hogy abban Salamon, továbbá a németek és a csehek szenvedtek vereséget.⁵ A modern kutatás nem kételkedik abban, hogy a mogyoródi ütközetben Salamon valóban német segítséget élvezett Markward karantán herceg légioi révén, ám „csehek” — még pontosabban: Ottó morva herceg dandárjai — éppen nem Salamont, hanem a hercegeket, Gézát és Lászlót támogatták.⁶ Latinok részvétele a mogyoródi csatában nem mutatható ki.

Lényegében ehhez a hírcsokorhoz köthető a magyar krónikák egy további, sorrendünkben harmadik információja is. Eszerint amikor Salamon — aki éppen a mogyoródi csata következtében veszítette el királyi hatalmát Magyarországon — 1074 márciusa és augusztusa között IV. Henrik német uralkodóhoz fordult segítségért trónja visszaszerzése érdekében, „bár bőségesen adott pénzt a katonák zsoldjára, a németek és a latinok a magyaroktól való félelmükben mégsem jöttek vele”. Teljesen hasonló tudósítás olvasható erről Kézai Simon krónikájában is, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy ehelyütt a latinok hiányoznak, azaz csupán a németek nem akartak Salamon segítségére lenni.⁷ Ebből a tudósításból mindössze az számíthat bizonyítható ténynek, hogy Salamon valóban kérte IV. Henrik segítségét, aki Salamon hűbéri hódolata fejében késznek mutatkozott hadjáratot indítani Magyarországra Salamon visszahelyezése érdekében, ám az 1074 augusztusában történt német betörés eredménytelen maradt.⁸ A krónikaíró koholmányának kell tehát tartanunk mind a latinok szerepeltetését, mind azt, hogy a németek vonakodtak Salamon érdekében behatolni Magyarországra. Hogy ehelyütt nyilvánvaló koholmányról van szó, az bizonyítja, hogy néhány mondattal utóbb a XIV. századi krónikakompozíció arról számol be: „a császár nagy sereggel bejött Magyarországra”.⁹ Mivel ez a híradás alkotja a valóságot, kevés kétségünk lehet abban a vonatkozásban, hogy az ehelyütt latinokat és a magyarországi hadbavonulástól visszariadó németeket említő krónikahely későbbi betoldás.

A magyar krónikákból eddig elősorolt három, *Teutonicus*okat és *Latinus*okat együtt említő hely mellé még egy negyediket illeszthetünk. A 955. évi Lech mezei (augsburgi) csatáról szólva a krónikakompozíció szövege említi a német és itáliai sereg (*Alamanicus et Ytalicus exercitus*) támadását.¹⁰ Igaz, ehelyütt a szöveg a németet *Teutonicus* helyett *Alamanicus* szóval jelöli, ám fentebb már láttuk: a magyar krónikás hagyománynak van olyan helye, amely *Teutonicus* helyett a vele teljesen azonos értékű *Alamanus*t szerepelteti. Igen valószínűnek vehetjük, hogy az *Ytalicus* a korábban rendre a németekkel együtt szereplő *Latinus* szinonimája.

⁵ SRH I. 390–391., 181.

⁶ GYÖRFFY GYÖRGY 881–882.; MAKK FERENC: Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 84 (1987) 39.

⁷ SRH I. 397., 181.

⁸ GYÖRFFY GYÖRGY 884.; MAKK FERENC 39.

⁹ SRH I. 398.

¹⁰ Uo. 307.

Az augsburgi csatáról viszonylag pontos és részletes ismereteink vannak, ami alapján megállapítható: abban a magyarokkal szemben valóban németek (bajorok, frankok, svábok, szászok) és csehek vettek részt,¹¹ itáliaiak, azaz olaszok bizonyosan nem. Ismét egy olyan adatra bukkantunk tehát, amelyben a latinok indokolatlanul szerepelnek a németek oldalán a magyarok ellenében. Ezzel kapcsolatban legutóbb akként foglaltak állást: a csatából valójában hiányzó itáliai sereg szerepeltetése a XIII. századi krónikaíró (Ákos mester) leleménye, valószínűleg annak kapcsán, hogy V. István idejében, 1270 körül szoros magyar–nápolyi kapcsolat jött létre.¹²

A magyarellenés német és latin együttes szereplés magyar krónikákbeli adatai mellé ötödikként még egy adatot tehetünk, ám ezt csak Kézai Simon krónikája tartalmazza. Amikor 1051-ben III. Henrik császár Magyarországra tört, serege annyira elerőtlenedett, hogy németjei és latinjai (*ipsius Teutonici et Latini*) sátrukban éjnek idején élve temetkeztek el.¹³ A kutatás azt állapította meg, hogy III. Henrik roppant nagy létszámú seregében „bajor, karantán, lombard, burgund, frank, sváb, szász, cseh és lengyel légiók” voltak.¹⁴ Eszerint a németek mellett valóban részt vettek a német-római császár hadában neolatin nyelvű, lombard és burgund alattvalók, ami esetleg indokolhatná a latinok Kézai-krónikában való szerepeltetését. A Kézai-krónika azonban ehelyütt is szoros kapcsolatot mutat a XIV. századi krónikakompozícióval. Annak megfelelő helye értelmesebb szöveggel csak németeket említ, latinokat nem. E megfogalmazás szerint „a németek a rájuk záporozó és őket elemésztő nyílesőtől félván a földbe ásták magukat, és maguk fölé borítván pajzsait, elevenen a holtakkal egy sírba feküdtek. Mert a sírban, amit a halottnak ástak, éjszaka élő feküdt, és amit éjjel élőnek ástak, nappalra halott foglalta el”.¹⁵ Kétség nem fér hozzá, hogy Kézai nehezen értelmezhető szövege a magyar krónikaszerkesztvény egy bővebb és világos szövegéből származik. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a magyar krónikák XIII. századi alapszövegében benne volt mind a németeket, mind a latinokat említő passzus, ám onnan későbbi másolások, átdolgozások során a latinok neve kiesett, de az egyébként a szöveget kivonatoló Kézai e ponton éppen az eredeti, bővebb krónikaszöveget őrizte meg. Arra, hogy a latinok nevét Kézai Simon toldotta volna be saját krónikája idézett helyére, már csak azért sem gondolhatunk, mivel a fentebbi összefoglalásunk éppen azt bizonyítja: a németek és a latinok együttes szerepeltetése hol a XIV. századi krónikakompozícióban, hol Kézainál, hol mindkettőben ránk maradt. Ez tehát azt jelenti: legalábbis Kézai XIII. századi forrásában, az V. István király korában alkotott Ákos mester szövegében már együttesen szerepeltek a németek és a latinok.

Kérdés: miként magyarázható németek és latinok több alkalommal való együttes szereplése, és mikor jegyezték le ezeket a híreket? Ha átfutjuk a fentebb elősorolt adatokat, arra a következtetésre jutunk, hogy öt eset közül háromban — a 955. évi augsburgi csata, az 1074. évi mogyoródi csata, valamint IV. Henrik király 1074. évi magyarországi katonai akciója esetében — teljességgel indokolatlan a németek mellett latinok szerepeltetése a magyarok ellen harcoló

¹¹ KRISTÓ GYULA: Az augsburgi csata. Bp. 1985. 82–92.

¹² ELEMÉR MÁLYUSZ—JULIUS KRISTÓ II/1. 226.

¹³ SRH I. 179.

¹⁴ GYÖRFFY GYÖRGY 857.

¹⁵ SRH I. 349.

seregben.¹⁶ Ez esetekben a latinokat említő magyar források (a krónikakompozíció és Kézai) nem tekinthetők hiteles, megbízható forráshelyeknek arra nézve, hogy ezekben az eseményekben latinok (azaz olaszok, tágabb értelemben neolatin népek) részt vettek volna. Sok-sok megbízható forrás hallgatása ugyanis többet nyom a latban, mint a két magyar kútfő elszigetelt híradása. Marad mindössze két adatunk, amikor van alap annak feltételezésére, hogy a XIV. századi krónikakompozíció, illetve Kézai Simon a valóságnak megfelelően szólt a németekkel együtt latinokról: Péter király országlásának ideje tekinthető ilyennek, valamint III. Henrik császár 1051. évi magyarországi hadjárata. Ám még ez utóbbi helyet illetően is kétségeink támadhatnak a megbízhatóságot illetően. Ha ugyanis a Kézai-krónika megbízható forrása lenne a III. Henrikkel 1051-ben hadra kelt etnikumoknak, a németek mellett nemcsak latinokat kellett volna említenie, hanem szlávokat (cseheket és lengyeleket) is. Alapos tehát a gyanú, hogy ez esetben is konkrét alap és ismeret nélkül illesztette a Kézai előtti krónikás a németek mellé a latinokat, s merőben véletlen, hogy ezzel öntudatlanul mintegy „ráhibázott” az igazság egy szeletére. Ha ez a feltevés megállja a helyét, mindössze egyetlen hely marad a krónikakompozícióban, illetve Kézainál, ahol jogosan szerepelnek egymás mellett és a magyarokkal szembeállítva németek és latinok: ez pedig Péter király XI. század közepi uralma. Valószínűleg már egy korai magyar krónikás alkotás (talán a XI. század végén) elítélőleg számolt be arról — ami Péter második uralma idején képezte a valóságot —, hogy a király az ország vezető tisztségeit németeknek és latinoknak adta oda. Ezeken a latinokon e korai krónikás — Péter velencei származásának megfelelően — olaszokat,¹⁷ szűkebb értelemben velenceieket értett. Ez lehetett az a kiinduló helyzet, ahonnan a magyar krónika német és latin kooperációt említő többi passzusai is erednek. Mivel a velencei Péter német- és olaszbarát kormányzatát egy későbbi szerző (joggal) a magyar történelem mélypontjának tekintette, immáron nem kellett mást tennie, mint a magyar történelem hasonlóan kataklizmaszerű eseményeihez odailleszteni a rendre szerepet játszó németek mellé a latinokat is. Így kerültek (jogosulatlanul) egymás mellé a németek és latinok (azaz olaszok) a 955. évi augsburgi csatában, ahol a magyarok hatalmas vereséget szenvedtek, az 1051. és az 1074. évi német-római császári, illetve német királyi betörésben, amelyek során a német uralkodó serege egészen mélyen, az első esetben a Dunántúl keleti részéig, a második esetben Vácig benyomult Magyarországra, valamint az 1074. évi mogyoródi csatában, amely óriási emberáldozatával emelkedett ki a korai magyar történelem számos csatája közül.¹⁸ Azt kell tehát mondanunk: a németek és az olaszok afféle ősi ellenségek-ként a magyar történelem súlyos tragédiákat jelentő mélypontjain „avatkoztak be” a magyar történelemben, legalábbis az ezt lejegyző krónikás tudata szerint.

¹⁶ Amennyiben annak a — kevésbé valószínű — feltevésnek adunk igazat, hogy ahol a latinok a németekkel együtt szerepelnek, ott latinokon a német birodalom összes nem német lakóit, azaz olaszokat és franciákat kell érteni (I. AUNER MIHÁLY: *Latinus. Századok* 50 [1916] 31.), fejtegetésünk nem állja meg a helyét. Ám mivel a magyar krónika éppen a *velencei* Péterrel kapcsolatban szól a németek mellett latinokról, s megkülönbözteti a „vadállat módjára üvöltő németeket” meg a „csacsogó fecskék módjára fecsegő latinokat” (SRH I. 323.), azaz bizonyára németeket és a német-római császárságtól független neolatin népet (olaszt, velenceit) említ, s mivel — alábbi megállapításunk szerint — a németek és latinok együttes szerepeltetése a magyar krónikákban e helyre mehet vissza, Auner Mihály idézett feltevése bizonyosan nem helytálló.

¹⁷ IFJ. HORVÁTH JÁNOS: Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. *Magyar Nyelv* 51 (1955) 153.

¹⁸ Mindezekre a háborúkra l. KRISTÓ GYULA: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 41–44., 60–61., 65–66.

Vajon mikorra tehetjük ezen „hírek” lejegyzését? Hangsúlyozva, hogy e téren még további kutatások szükségesek, amelyeknek szövegkritikai, mikrofilológiai, stílustani stb. kérdésekre is ki kell terjeszkedniük, e pillanatban csupán egyetlen szempont alapján foglалhatunk állást, ez pedig az idegenek megítélése a középkori Magyarországon. Mivel a XI–XII. században tartósan ható idegenellenességgel, amely hosszú időre szólóan érvényes ideológia képét öltötte volna magára, nem számolhatunk, úgy tűnik, a németeket és latinokat együtt emlegető passzusok legkorábban a XIII. század elejét követően kerülhettek írásba. Ekkortól kezdve ugyanis évtizedeken át a magyar társadalom központi kérdésévé vált az idegenek (előbb a német-római alattvalók, az ún. „merániai”, majd a zsidók és a mohamedán vallású izmaeliták, végül pedig a kunok) elleni magyar fellépés, amelynek talaján több olyan történelmi – irodalmi alkotás született, amelyeknek fő mondanivalóját a magyar „nemzeti” öntudat és az idegenellenesség, illetve az idegenek védelme jelentette.¹⁹ Ebben a helyzetben készült az a magyar krónikaszerkesztmény, amely Péter országvesztő német- és olaszbarát politikáját általánosítva a magyar történelem kataklizmaszerű mélypontjait – 955-öt, 1051-et és 1074-et – ugyanennek a „bűnös”, a magyarok ellen rendre fellépő német és olasz koalíciónak tulajdonította. Ez arra vall, hogy a XIII. századi szerző nem rosszul állapította meg a magyar történelem súlyos pillanatait. 955-ről Bogyay Tamás találóan írta – fordulópont jellegét hangsúlyozva –, hogy „vég és kezdet” (*Ende und Anfang*) egyidejűleg.²⁰ Az 1051. évi német betörés kapcsán Györffy György állapította meg: „Nagy Károly óta nem gyűlt össze ilyen roppant had a »hunok« [=magyarok] leigázására, mint III. Henrik... serege”.²¹ Az 1074. évi invázióval kapcsolatban e sorok írója fogalmazta meg: „a német uralkodó oly mélyen nyomult be Magyarországra, mint még az egyetlen más elődjének sem sikerült”.²² Elismeréssel kell adóznunk a XIII. századi szerzőnek: jól tapintotta ki a X–XI. századi magyar történelemben azokat a kritikus pontokat, amelyek az egész magyarságra nézve súlyos veszélyeket hordoztak magukban. Ám az már idegenellenességével, továbbá sztereotípiákban való gondolkodásával magyarázható, hogy mindezeket egységesen egy – adott esetekben nem létező – német–olasz koalíció nyakába varrta. Ily módon a magyar krónikákban számos alkalommal szereplő magyarellenés német–olasz kooperáció – Péter időszakát leszámítva – nem valóságos történelmi tény, hanem a középkori magyar történelmi gondolkodás és ideológia érdekes, további vizsgálatokat érdemlő fejezete.

¹⁹ Ld. KRISTÓ GYULA: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 94 (1990) Sajtó alatt.

²⁰ THOMAS VON BOGYAY: Lechfeld. Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideeller Inhalt und Folgen der Ungarnzüge. München 1955.

²¹ GYÖRFFY GYÖRGY 857.

²² KRISTÓ GYULA (a 18. jegyzetben) 66.

Gyula Kristó

JOINT ACTIONS OF GERMANS AND LATINS AS DEPICTED
IN THE HUNGARIAN CHRONICLES

The Hungarian chronicles (the 15th century collection of chronicles, and the work of Simon Kézai) contain five sections of text which mention Germans and Latins (that is, Italians, in most probability) acting in close alliance against Hungarians. It can be determined that out of these five occurrences their joint actions in three cases (the battle of Augsburg in 955, the battle of Mogyoród in 1074, and the military operation against Hungary by the German king Henry IV) cannot be proved with all certainty. In fact, the chronicler only blundered upon the truth of the situation without the knowledge of the historical reality in connection with the description of the military campaign against Hungary by the Emperor Henry III in 1051. Out of the five occurrences only the contemporary reference to the time of king Peter (1038—1041, 1044—1046) abides the test of a critical analysis of the historical sources. An author from a later time, the 13th century, concludes, incorrectly, from this single instance that the lost battles, difficult situations and nadirs of Hungarian history were one after the other caused by the joint actions of Germans and Italians, whom he thus portrays as traditional enemies of the Hungarians.

A XV. SZÁZADI ITÁLIAI ÉPÍTÉSZETI TRAKTÁTUSOK A KORABELI MAGYARORSZÁGON

Ma már nyilvánvaló, hogy a XV. századi itáliai reneszánsz építészeti az eredeti, antikizáló formájában honosodott meg a korabeli Magyarországon. Tények bizonyítják továbbá, hogy az építészettel együtt jelen volt az építészetelmélet is, hiszen Budán megvoltak a legfontosabb traktátusok, Alberti és Filarete művei. E tények ismeretében egyértelművé vált, hogy Itáliából nem csupán építőműhelyek kerültek Magyarországra, hanem — az új szemléletet megtestesítő elméleti művek révén — a reneszánsz építészeti kultúrája is.

A kutatás természetesen nem elégedett meg a tények regisztrálásával, hanem — amint különböző szempontból vizsgálta a hazai reneszánszt — más és más összefüggéseit tárta fel. Tárgyalta őket a művészettörténet¹, a könyvtártörténet², a magyarországi humanizmus³ szempontjából vagy egyes művek keletkezését vizsgálva⁴, hogy csak a fontosabb megközelítéseket említsük. Tanulmányunk címében megjelölt összefoglaló vizsgálatra — tudásunk szerint — eddig nem vállalkozott senki. Ennek feladata magának a traktátus műfajának előzetes tanulmányozása lenne, és ebből kiindulva venné szemügyre a magyarországi helyzetet. Így például foglalkozna olyan művekkel is, amelyek hozzánk — legalábbis abban a korban — nem is kerültek el. Ekkora munka elvégzésére jelen értekezésünk nyilván nem vállalkozhat. Az említett szempont érvényesítésével mindazonáltal gazdagítani igyekszünk a téma tanulmányozását, amelynek egyébként még számos megoldatlan kérdéssel kell szembenéznie. Az alábbiakban tulajdonképpen egy gondolatmenet felvázolására teszünk kísérletet, amelynek kifejtésére egy nagyobb lélegzetű műnek kell majd vállalkoznia.

*

Leon Battista Alberti *De re aedificatoria* című művével lényegében egy új műfajt teremtett, az építészeti traktátust. Igaz ugyan, az ókori római építészetben létezett már hasonló, amelynek egyetlen fennmaradt megtestesítője Vitruvius műve, a *De architectura*, az azonban más indíttatású és rendeltetésű volt. Alberti — az ókori szerzővel ellentétben — nem kora építészeti ismereteinek enciklopédikus összefoglalására törekedett, hanem az építészet teljességének elméleti kifejtésére, amelynek révén annak tudományos és társadalmi rangját kívánta humanista

¹ BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában Bp. 1966. I. köt.; HORVÁTH A.: Adatok a XV. századi építészetelmélet kutatásához a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „Zichy-kódexe” alapján. Építés—Építésztudomány VI. (1974) 101—119. (továbbiakban: BALOGH).

² Biblioteca Corviniana. Bp. 1981. Összeállította, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta CSAPODI Cs. és GÁRDONYI K. (továbbiakban: CSAPODI—GÁRDONYI). Továbbá a szerzők számos egyéb tanulmánya.

³ FEUER—TÓTH R.: Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus. Bp. 1990. (továbbiakban: FEUER—TÓTH).

⁴ KULCSÁR P.: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973. (továbbiakban: KULCSÁR).

eszközökkel emelni. Noha jól ismerte Vitruvius művét, nem annak fordítását vagy kommentálását választotta, hanem saját művet írt, amelyben persze erősen támaszkodott Vitruviusra.⁵ Ily módon egy igazi humanista mű született, latin nyelven, amely alkalmas volt arra, hogy az építészet által elérhető nagyszerűséget (*magnificentia*) megismertesse egy művelt uralkodóval mint patrónussal (Lionello d'Este, V. Miklós pápa, Mátyás király). Az antikvitás ezúttal morális hivatkozási alap volt az érvelésben, mint a tökéletesség egykor már elért megtestesülése. Vitruvius műve — mint ez a *De re aedificatoria*-ból kiderül — fontos forrás volt a történelmi tények, az oszloprendek, technikai részletek és antik épülettípusok megismerése szempontjából, de elégtelennek bizonyult helyenkénti homályossága, görög–latin vegyes terminológiája, továbbá nem eléggé választékos latinsága miatt.⁶ Alberti — alapvetően humanista attitűdjének megfelelően — Cicero terminológiáját (*De officiis*) igyekezett az építészetbe átlántálni, illetve a görög kifejezéseket latinizálni.⁷

Antonio Averlino, azaz Filarete, bár az Alberti által teremtett műfajt folytatta, mégis meglehetősen különös művet alkotott. A *Trattato di architettura* elsősorban abban tér el a *De re aedificatoria*-tól, hogy vulgáris nyelven, azaz olaszul íródott. Különbség továbbá az is, hogy sokkal közvetlenebbül fordul egy mecénáshoz, a *signoré*-hoz, akivel szemben a szerző, az építész Filarete mint udvari ember viselkedik. A mű témája, egy város felépítése, részint módszertani eszköz az építészet egészének tárgyalására, részint irodalmias forma a didaktikus program megvalósítására, és végül kölcsönzött elem Platón dialógusaiból. Míg ugyanis Alberti traktátusa formájában, beosztásában (tíz könyv) Vitruviust követte, Filarete elszakad a vitruviusi szerkezettől, időnként dialógus-formát használ, amivel Francesco Colonna, *Hypnerotomachia Polyphili*-jéhez teszi hasonlatossá művét. Bizonyos motívumok (egy régmúltbeli, mitikus városra való hivatkozás) pedig a platóni dialógusok hatására utalnak.⁸

Mindennek ellenére a szövegben Filarete sohasem hivatkozik Platónra, Vitruviusra viszont igen. Valóban, az antik oszloprendek és épülettípusok, az antropomorfizmus elve, az aránytan terén Vitruviusra támaszkodik.⁹ Alaposabb összevetés azonban meggyőz arról, hogy hivatkozásai pontatlanok, méret- és aránybeli kérdésekben nem követi Vitruviust. Az vitathatatlan, hogy amit idéz, az Vitruviustól származik, a pontatlanságok azonban azt a gyanút keltik, hogy az ismeretek valamilyen áttétellel (esetleg Filelfo révén?) jutottak el hozzá.¹⁰ Az antik

⁵ KRAUTHEIMER, R.: Alberti and Vitruvius. Studies in Western Art, Acts of the Twentieth International Congress of the History of Art. II. köt. Princeton N. J. 1963. 42–52.

⁶ „...unum ex tanto naufragio Vitruvium superstitem haberemus, scriptorem procul dubio instructissimum, sed ita affectum tempestate atque lacerum, ut multis locis multa desint et multis plurima desideres. Accedebat quod ista tradidisset non culta: sic enim loquebatur, ut Latini Graecum videri voluisse, Graeci locutum Latine vaticinentur; res autem ipsa in sese porrigenda neque Latinum neque Graecum fuisse testetur, ut par sit non scripsisse hunc nobis, qui ita scripserit, ut non intelligamus.” *De re aedificatoria*, a cura di G. ORLANDI. Milánó. 1966. VI. 1. 441.

⁷ VÖ. ONIANS, J.: Alberti and Filareth. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXXIV (1971). 96–114. (továbbiakban: ONIANS).

⁸ GRASSI, L.: *Introduzione*, in: FILARETE: Trattato di architettura, a cura di A. M. FINOLI e L. GRASSI. Milánó 1972. XXXIV. (továbbiakban: GRASSI); ONIANS 105.

⁹ KOLTAY—KASTNER J.: *Filarete*. Filológiai Közöny XX (1974). 1–2. 17–37. (továbbiakban: KOLTAY—KASTNER); GRASSI id.

¹⁰ Már Oettingen megfogalmazta a kétséget, hogy Filarete klasszikusoktól származó idézetei eredeti olvasmányokból származnak: OETTINGEN, W. von: Antonio Averlino Filaretes, Traktat über die Baukunst nebst seine Büchern von der Zeichenkunst und den Bauten der Medici. Wien 1890. 37–39. és 739/5. jegyz.; KOLTAY—KASTNER 35–36.

szerzőre való hivatkozásnak nála sem egy egzakt építészeti rekonstrukció volt a célja, hanem morális, szakmai presztízsjellege volt, még sokkal inkább, mint Alberti esetében.

Merőben eltérő a XV. századi itáliai építészeti traktátusok egy harmadik szerzőjének, a sienai Francesco di Giorgio Martininak a beállítottsága. Mindenekelőtt döntő az, hogy nem törekszik egységes, egész művet alkotni, hanem traktátusa jegyzetekből, rajzvázlatokból, kísérletekből áll össze. Ebben rokon Leonardo da Vinci-val, akivel személyes kapcsolatban is állt. Míg Alberti és Filarete a művelt arisztokrácia és a fejedelem számára írták műveiket, és a művekben a teoretikus, bölcséleti elem dominált, addig Francesco di Giorgio a kézműves-művész attitűdöt képviseli, és merőben gyakorlatias, racionális észrevételeket vet papírra.¹¹ Egészen más az antikvitáshoz való viszonya is, mint az előző két traktátusszerzőnek. Míg amazok antikvitásképét „humanista” jellegűnek mondhatjuk az említett ismérvek alapján, emezét „építész” jellegűnek. Ez vonatkozik nyilvánvalóan a Vitruvius-műhöz való közeledés módjára is. Itt a mű által leírt antik építészeti tagozatok, oszloprendek, épülettípusok, gépek szakszerű értelmezésére irányulnak az erőfeszítések. Francesco di Giorgio két traktátusa mellett számtalan, Vitruvius inspirálta jegyzetet és vázlatot, valamint egy Vitruvius-fordítást hagyott hátra. Ezúttal az antikvitás szakmai ismeretek forrásává válik, és mindinkább megerősödik szakszerű rekonstruálásának programja. A sienai mester kapcsolatban volt azokkal a filológusokkal és építészekkel, akik Rómában Raffaele Riario bíboros körében buzgó kutatásokat folytattak a források és az építészeti emlékek között, és ahol az első Vitruvius-kiadás is létrejött (Sulpicio da Veroli jóvoltából).

*

Látjuk tehát, hogy a XV. században keletkezett két itáliai építészeti traktátus, Alberti és Filarete műve, szinte „magántraktátus”-nak mondható, annyira személyhez szóló, és oly igen kíván az uralkodó-patrónus véleményének alakítója lenni. Így szinte természetesnek vehetjük, hogy e két szerző traktátusa megvolt Budán, a királyi könyvtárban. A *De re aedificatoria*-nak két kéziratos példánya került a Corvinába, minden bizonnyal 1485 és 1490 között. Mindkettő gazdagon díszített korvina.¹² Mint a kutatás kimutatta,¹³ Alberti traktátusa a Budán működő humanisták egyik legfontosabb művészetelméleti alapműve volt. Az Alberti-kódexekkel kapcsolatban csupán két észrevételünk van. Az egyik az, hogy a kérdéssel foglalkozó irodalom eddig megelégedett a traktátusok meglétének, mint az építészeti kultúra kétségtelen bizonyítékának hangoztatásával, de nem firtatta, vajon mi indokolta a két példány beszerzését. A másik pedig az, hogy ha a Corvina műveinek gyűjtése valóban elsősorban tartalmi szempont alapján történt, akkor miért volt szükség akár csak egyre is a kéziratos Alberti-műből, hiszen a traktátus 1485-ben megjelent nyomtatásban (mégpedig éppen Firenzében, ahol az egyik

¹¹ SCAGLIA, G.: Preface and Acknowledgements, II „Vitruvio Magliabechiano” di Francesco di Giorgio Martini. Firenze 1985. 13. és alább. (továbbiakban: SCAGLIA).

¹² Az egyik Modenában van (Biblioteca Estense, Cod. Lat. 419), és a kutatás jelenlegi álláspontja szerint valószínűleg 1485 után készült Budán. A másik Olomouc-ban található (Statní Archiv Domské a Kapitolní Knihovna, Cod. Lat. C. O. 330), és minden bizonnyal Firenzében készült 1485 és 1490 között. CSAPODI—GÁRDONYI 56. 79. sz.; 61. 106.

¹³ FEUER—TÓTH 43. és alább.

kódex készült). Elképzelhető, hogy a kéziratos művek mellett még a nyomtatott változat is megvolt a királyi könyvtárban?

Filarete traktátusa Francesco Bandini révén került Budára, mégpedig eredeti, olasz nyelvű változatban, amit a király rövid időn belül lefordíttatott magának latinra. Minderről Antonio Bonfini számol be a latin verzió elé írt bevezetőjében: a király ugyanis őt bízta meg a fordítás elkészítésével.¹⁴ Mint a kutatás feltételezi¹⁵, az olasz változat 1487-ben kerülhetett Magyarországra, és a fordítás — mintegy három hónapi munkával — még az év vége előtt elkészülhetett.¹⁶

A fordításra szóló megbízás, illetve annak elvégzése, első hallásra nem tűnik különösnek, hiszen a király könnyebben olvasott latinul, így hát erre a nyelvre kellett lefordítani az olasz szöveget. Csakhogy itt egy építészeti műről van szó, ahol nem lehetett humanista stílusfordulatokkal élni, és volt ráadásul egy eredeti latin mű, a maga latin—görög terminológiájával. Ennek következtében az a paradox helyzet állt elő, hogy egy Vitruviusra csak igen felületesen támaszkodó szöveget Vitruvius alapján fordítottak latinra. Ezen túlmenően, ha bebizonyosodik, hogy Bonfini a latinra történő fordításnál valóban használta a *De architectura* szövegét, akkor biztosra kell vennünk annak Budán való meglétét, mivel a fordítás szinte biztosan Budán készült.¹⁷ Ez így közvetett bizonyíték lenne arra, hogy a királyi könyvtárban megvolt Vitruvius műve, ami aztán a későbbiekben elkallódott vagy megsemmisült.

Az Averulinus-fordítással legutóbb foglalkozó tanulmány szerzője¹⁸ a dór párkány latin terminusai alapján bizonyítottan látja a vitruviusi szöveg használatát. Ezt néhány további részlettel a magunk részéről meg tudjuk erősíteni. Vannak olyan nevek és tények, amelyeket Filarete tévesen vagy pontatlanul említ, ezeket Bonfini rendre kijavítja. Így például a Nagy Sándor számára várost építő Dinokratészról szóló epizód leírásában:

Filarete	Vitruvius	Bonfini
„Dice Vitruvio che, essendo Alessandro inella Grecia a campo fu uno chiamato Zenocrates, andò a lui per volergli parlare,...” (id. kiad., 45. o.)	„ <i>Dinocrates architectus cogitationibus et sollertia fretus, cum Alexander rerum potiretur,...</i> ” (II. bev.)	„ <i>Dinocrates Architectus magna ingenij solertia fretus ut Regiam commendationem,</i> ” (f. 14r)

Bonfini nem csupán helyesen írja le a Filarete által „Zenocrates”-ként használt nevet, hanem egy olyan fordulatot is szerepeltet, amely nem az olasz szöveg

¹⁴ „Mivel így valamennyi hasznos művészetet gyakorolod, s legfőképpen az építészetet, melyről, úgy véljük, egyetlen dolog sem tartozik szorosabban a fejedelem méltóságához, továbbá Bandinus, ez a tehetségének bámulatos ügyességével megnyerő s isteni szellemeknek hódoló ember a minap elhozta Felsőgednek Antonius Averulinus firenzei polgárnak Az Építészetről írott csodálatos művét, talán ezek a dolgok arra indítottak, hogy úgy véljed, gondoskodnod kell, hogy minél előbb anyanyelvéről latinra fordíttassék,...” Antonii Averulini florentini De Architectura libri XXV ex italico idiomate ab Antonio Bonfinio Asculano latine redditi, ad Mattiam Corvinum Hungariae Regem, Velence Biblioteca Nazionale San Marco, MS 2796 (=Mss. lat. 8. Nm. 2.) [Mikrofilm, OSZK, F. M. I. 1849]. Előszó; ÁBEL J.; *Analecta Nova ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 52—58. ford. Merényi László, közli KOLTAY—KASTNER 19—21.

¹⁵ FEUER—TÓTH 61.

¹⁶ BALOGH 658.; KULCSÁR 198.

¹⁷ KULCSÁR uo.; FEUER—TÓTH uo.

¹⁸ FEUER—TÓTH im. Az Averulinus-fordítás terminológiájának kérdéséről ld. még MIKÓ Á., Egy stílusfordulat reinkarnációja. Antonio Bonfini építészeti terminológiájának értelmezése. in „Sub Minervae nationis praesidio”, Bp. 1989. 38—40.

fordítása, és amely csak úgy kerülhetett a tollára, hogy előtte volt az eredeti latin szöveg: ez a „*sollertia fretus*”. A továbbiakban helyesbíti a tervezett város helyét; a Filarete által tévesen „Libano”-nak mondott hegyet „Athos”-ra javítja, ahogy Vitruviusnál is van („*Athon montem in viril’ statue...*” – f. 14r). Hasonló tévedés fordul elő Filarete harmadik könyvében, ahol azt írja, hogy az efezosziak Pallasz istennőnek emeltek szobrot cédrusfából (id. kiad. 80. o.). Bonfini – Vitruvius szövege alapján (II. 9. 13.) – Diana istennőre helyesbíti a megállapítást: „*Neque cedrus ingnobilior: Ephesi Diane simulacrum et lacunaria ad eternam...*” (f. 22v). A hasonló példákat még lehetne sorolni.

Bonfini természetesen nem csupán arra szorítkozik, hogy helyesbítse Filarete leírásait. Fordításában tulajdonképpen olyan latin nyelvű változatot teremt, amely csupán nagy vonalakban követi az eredetit, és szinte önálló fogalomrendszerrel rendelkezik. Humanistánk például használja a Vitruviusnál szereplő „*Ichnographia*” és „*Scaenographia*” kifejezéseket, de az „*Orthographia*” helyébe – egyéni leleménnyel – a „*Symmetria*”-t teszi. Ebben a tekintetben tehát nem csupán Filaretétől, hanem Vitruviustól is elszakad, és önálló felfogást alakít ki. Az épülettípusoknál is hasonló megoldásokkal találkozunk. A filaretei főtemplomot (*chiesa catedrale*) „*Episcopalis Basilica*”-nak, a hercegi palotát (*palazzo signorile*) „*Regis Pretoria*”-nak mondja. A Bonfini által használt építészeti terminológia beható vizsgálata nem lehet jelen tanulmányunk feladata. A kérdés tanulmányozásánál a későbbiekben nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy Bonfini esetleg felhasználta Alberti fogalmait is, hiszen azok szintén latinul voltak, és elvileg alkalmasak voltak egy antikizáló korabeli és egy elképzelt antik építészet épületeinek és részletformáinak a jelölésére.

A fentiek alapján tehát nem lehet kétségünk, hogy Bonfini az Averulinus-fordítás készítése közben Vitruvius szövegét használta. Tekintve, hogy a mű Budán készült, kézenfekvő a *De architectura*-nak egy példányát a királyi könyvtárban feltételezni. Az említett, a közelmúltban készült tanulmány ezt tényként könyveli el, sőt még arra is kísérletet tesz, hogy a Bonfini által olvasott kéziratot/kódexet meghatározza. Arról lemond, hogy azonosítsa az Egyetemi Könyvtárban lévő Cod. Lat. 32-vel, mivel a filológiai vizsgálat kizáró eredményre vezetett.¹⁹ E helyes megállapításhoz tegyük hozzá, hogy Bonfini azért sem használhatta a Cod. Lat. 32 kódexet, mert az minden valószínűség szerint 1488-ban, vagy utána került Budára, és az Averulinus-fordítás már 1487 végén elkészült. További kizáró körülmény az, hogy az említett (dísztelen, papírra írt) kódexet nem a király, hanem Corvin János kapta Milánóból.²⁰

Úgy véljük, a Bonfini által használt Vitruvius-kézirat azonosítása továbbra is megoldásra váró feladat, az eddigi kutatás ugyanis nem tisztázta, milyen eredetű, melyik szöveghagyomány-családhoz tartozó műről van szó.²¹ Meg kell vizsgálni továbbá azt a lehetőséget is (amit egyébként már felvetettek), hogy egy kéziratos változat mellett az *editio princeps* is rendelkezésre állt a királyi könyvtárban.

¹⁹ „The spelling in Bonfini’s text is different from the spelling of the MS in the University Library...” FEUER – TÓTH 82.

²⁰ HAJNÓCZI G.: Vitruvius „*De architectura*” című műve a Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 32. kéziratában. „*Collectanea Tiburtiana*”, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére Szeged, 1990. 363–373.

²¹ FEUER – TÓTH 82. írja: „... the Medieval ancestor of the University Library’s Vitruvius was the *Harleianus MS* in the British Museum while that of the volume used by Bonfini was the *Amiatius MS*.” (sic).

Ez elvileg nem zárható ki, minthogy az 1486-ban jelent meg Rómában, és ezt Bandini ugyancsak magával hozhatta. Ilyeténképpen persze az a lehetőség is fennáll, hogy Budán nem kézirat, hanem nyomtatott *De architectura* állt Bonfini rendelkezésére.

Végül szólnunk kell a harmadik XV. századi itáliai traktátusról, és ez Francesco di Giorgio műve. Az a változat, amelyet a szakirodalom *Trattato I*-nek nevez, vagyis a korábbi, amely 1480 és 1485 között keletkezett²², elvileg bekerülhetett a budai királyi könyvtárba. Minthogy eddig nem ismeretes rá vonatkozó utalás, csak feltételezésekbe lehet bocsátkozni. A tény, hogy Francesco di Giorgio a *Trattato I* készítése idején Federico da Montefeltro urbinói herceg szolgálatában állt, lehetővé teszi művének Budára kerülését, lévén a két udvar között szoros kapcsolat. Ugyanakkor művének jellege óvatosságra int a messzemenő következtetések levonásában. Francesco di Giorgio nem csak hogy olaszul írta traktátusát, hanem — és ez a fontosabb — egy egészen más társadalmi közeg számára, mint az eddigiek. Művének alig lehet „humanista” jelleget tulajdonítani, ugyanakkor kimondottan „szakmai” természetű. Emiatt kétséges, hogy megszerezték volna egy olyan könyvgyűjtemény számára, amilyen a budai királyi könyvtáré volt.

²² Ezalatt az eredeti kézirat két, szinte azonos másolata értendő: Torino, Biblioteca Reale, Codex 148, illetve Firenze, Biblioteca Medicea—Laurenziana, Codex Ashburnham 361. Vö. SCAGLIA 17. Ld. továbbá FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI, *Trattati di architettura, ingegneria e arte militare*, a cura di C. MALTESE e L. DEGRASSI MALTESE. Milánó 1967.

15TH CENTURY ARCHITECTURAL TREATISES IN THE CONTEMPORARY HUNGARY

The Italian architectural treatises of the first century of the Renaissance provided an appealing art programme for the contemporary monarchs with their humanist conception of the re-creation of the architecture of the ancient world. With the art patronage of Matthias, a king with a wide humanist education, the establishment of Italian architecture was made possible in Hungary as well. The king's library included the most significant architectural treatises, *De re aedificatoria* by Alberti, and *Trattato di architettura* by Filarete. An important piece of the evidence for their influence is the fact that the king had had Filarete's work, written originally in Italian, translated into Latin. The translation was made by the humanist scholar of the court, Bonfini, who in the course of the work consulted Vitruvius's classic *De architectura*, which was in most probability found in the king's Buda library as well. Further research will have to focus on the analysis of Bonfini's translation from the aspect of architectural terminology and Vitruvius's work.

ANGOL–MAGYAR KAPCSOLATOK A MOHÁCSI VÉSZ IDŐSZAKÁBAN

II. Lajos király uralkodásának tízéves korszaka a külpolitika- és a diplomácia-történet, illetve a hadtörténet szempontjából két részre osztható. Az első szakaszban, amely 1516-tól 1521-ig tartott, a hagyományosnak mondható külpolitikai vonalvezetés érvényesült magyar részről, amelynek lényege úgy foglalható össze, hogy az ország több-kevesebb sikerrel lavírozott az egyre erőteljesebb török, illetve a kevésbé erőteljes, de annál szívósabb és kifinomultabb módszerekkel dolgozó Habsburg hegemonisztikus törekvések közepette. A Hunyadi Mátyás halálát követő időszakban a közép-európai országokat saját jogaruk alatt egyesíteni kívánó két dinasztia, a Habsburgok és a Jagellók közül az utóbbiaknak sikerült elérni céljukat, és látszólag igen nagy hatalmat összpontosítottak a kezükben. Csehország, Magyarország és Lengyelország királyaiként hatalmas, egybefüggő terület fölött uralkodtak, azonban az első látásra igen jelentősnek tűnő országegyüttes korántsem alkotott egységes birodalmat, sőt az egyes országok erejét nem kis mértékben megbénították a belső hatalmi harcok, amelyeket a rendi társadalom különböző érdekcsoportjai vívtak egymás ellen. A külpolitikára az a tényező nyomta rá a bélyegét, hogy a Jagellók országait szinte minden oldalról ellenséges hatalmak vették körül, amelyek közül, különösen 1521-től, a Török Birodalom bizonyult a legveszedelmesebbnek.

Magyarország szempontjából 1521 előtt is döntő fontosságúnak tekinthetjük a török elleni külső segítség kérdését. Mátyás király halálát követően megrendültek a török elleni védelem anyagi alapjai, az állam bevételei a korábbiak kb. egyötödére estek vissza; a Jagelló-korban évenként átlagosan 200 ezer aranyforint bevétel állt az államháztartás rendelkezésére, amely összeg még a végvári vonal fenntartásának költségeit sem fedezte, ezért a védelemhez állandó külföldi segélyezésre volt szükség, amelyet kisebb-nagyobb rendszerességgel a pápa, illetve Velence biztosítottak. A magyar diplomáciának egyre inkább e segélyek biztosítása vált az egyedüli feladatává. Magyarország 1521-ig minden belső politikai, gazdasági és egyéb nehézségei ellenére viszonylag sikeresen verte vissza a meg-megújuló török támadásokat, bár hozzá kell tennünk: ezek a kísérletek arányaikat tekintve nem hasonlíthatók azokhoz a hadjáratokhoz, amelyek 1521-gyel veszik kezdetüket, és amelyek egészen 1566-ig, Szulejmán szultán haláláig, többször is megismétlődnek, és amelyek az ország tartós három részre szakadását eredményezik. Az 1512-től 1520-ig uralkodó Szelim szultán idején indultak el a nagy török hódítások, amelyek a birodalom területét megduplázták. Ekkor még csak keleti területekkel gyarapodott a Török Birodalom, pl. 1517-ben Egyiptomot hódították meg. Míg a szultánt keleti hódításai kötötték le, Magyarországgal több alkalommal is békét kötött, amely azonban török felfogás szerint mindig csak az uralkodó haláláig volt érvényben, ezért 1520-ban az új szultán, Szulejmán, követiséget küldött Budára, hogy az 1519-ben három évre megkötött békeszerződést a korábbi gyakorlatnak megfelelően meghosszabbítsák. A magyar kormányzat nem ismerte fel a szultáni trónon bekövetkezett változás jelentőségét, és azt hitte, hogy a korábban bevált diplomáciai kötéltűzés módszerével élhet, azaz a török követet Budán visszatartva

az európai uralkodóktól és pápától segílyt kért a török elleni támadó háború céljaira. A korábbi tapasztalat ugyanis az volt, hogy deklarált háború esetén nagyobb összegű segílyekre lehetett számítani, békekötés esetén azonban éppen a békére hivatkozva a külföldi hatalmak megtagadták a segílyezést, vagy pedig csak igen vékonyan csordogált az oly annyira hiányzó anyagi támogatás. Mivel az ország bevételei békeidőben sem fedezték a végvár vonal fenntartását, a kormányzat mintegy előre menekülve, a törökkel való békekötés halogatásával próbálta nagyobb anyagi áldozat vállalására ösztökélni az európai hatalmakat. Ezúttal azonban a számítás hibásnak bizonyult, mert az uralkodóváltás nehézségein igen gyorsan úrrá lévő Szulejmán követének visszatartása miatt felbőszülve hadait Magyarország ellen fordította, és 1521 tavaszán megindította első nagy erejű támadását a végvári vonal áttörése céljából.¹

Ezen események késztették II. Lajos királyt arra, hogy más európai uralkodók mellett VIII. Henrik angol királyhoz is segílykérő levelet intézzon. A II. Lajos korabeli angol–magyar kapcsolatok történetének vizsgálatát megnehezíti az a tény, hogy noha rendelkezésünkre áll több II. Lajos által írt levél VIII. Henrikhez, illetve Thomas Wolsey kardinálishoz², nem ismerjük azonban az ezekre a levelekre adott válaszokat, ezért csak másodkézből, VIII. Henriknek a pápához írt leveleiből, angol követjelentésekből, későbbi fejleményekből, és a korabeli európai politikai eseményekből következtethetünk e kapcsolatok mibenlétére.

1521. június 30-án, mikor már csak néhány nap választotta el a török csapatokat Szabács, az egyik legfontosabb végvár ostrom alá vételétől, II. Lajos Budáról levélben fordult VIII. Henrik angol királyhoz. Tudósította az angol királyt a kereszténységet fenyegető veszedelemről, a török európai és ázsiai hódításairól, majd pedig rátért a hadihelyzet ismertetésére: a szultán követet küldött a korábbi békeszerződés meghosszabbítása céljából, s midőn a császár (V. Károly) és a francia király (I. Ferenc) között a háború kitört, a szultán felismerve, hogy keresztes hadjárattól nem kell tartania, „incredibili Equitatu ac peditum collecta multitudine, Tormentis preterea alijsque rebus ad bellum usum necessarijs celerime comparatis bellum nobis inferre statuit...”³ Részletesen ismertette a török hadmozdulatokat és terveket, ami azért érdekes, mert a szultán június 18-án és 19-én tartott haditanácsot Szófiában, ahol Szabács ostroma mellett döntöttek. 30-án Budán viszont már úgy tudták, hogy a szultánnak 200 ezer embere van, „quos ipse ad obsidionem arcis nostre Nándor Albensis ducet...”, amelynek ostroma után „ad Budam ubi nobis Regia est capiendam properabit...”. Tehát vagy a magyar hírszerző szolgálat működött kiválóan, vagy a magyar hadvezetés ítélte meg meglehetősen pontosan a török hadicéljait, amihez persze nem kellett különösebben nagy bölcsesség, hiszen a török nyilván olyan jól tudta, mint II. Lajos, hogy Nándorfehérvár „est omnium que Turcis sunt finitime cor et caput clavisque totius Regni”. Egy másik török sereg Mehemet bég parancsnoksága alatt 80 ezer emberrel Erdélyre támad, hozzájuk csatlakozott 40 ezer emberével a havasalföldi

¹ A mohácsi vész diplomáciai előzményeinek alapos, korszerű feldolgozását adja: KOSÁRY D.: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp. 1978. (továbbiakban: KOSÁRY 1978), ahol az ide vonatkozó bel- és külföldi szakirodalom is megtalálható. A csatának és előzményeinek hadtörténeti, belpolitikai stb. vonatkozásait feldolgozza: SZAKÁLY F.: A mohácsi csata. Bp. 1975., és KUBINYI A.: A mohácsi csata és előzményei. Századok 1981. 66–107., Mohács. Tanulmányok. Szerk.: RÚZSÁS L. és SZAKÁLY F. Bp. 1986.

² SIMONYI E.: Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból. 1521–1717. Pest 1859. Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria V. (továbbiakban: SIMONYI 1859).

³ SIMONYI 1859. 63.

vajda is. A harmadik, közelebből nem részletezett török sereg pedig Horvátországot pusztítja. Nehogy a lengyel király rokona megsegítésére indulhasson, a szultán 50 ezer tatárt zúdított Lengyelország pusztítására. Noha a seregek létszámát valószínűleg túlbecsülte II. Lajos, pontos helyzetérékelést adott. Ezek után arra kérte VIII. Henriket, hogy mivel „... eiusque auctoritas apud eos est maxima,” hasson oda, hogy a császár és a francia király kössenek békét, „... ut has vires quas in se ipsos et fundendum christianum sanguinem compararunt, in Tetrimerorum hostium vertant excidium.” Végül hozzátette: „Opus autem est celeritate, nam hostes quotidie appropinquant, et procul dubio antequam hec Littere ad Maiestatem Vestram pervenerint nos et Regna nostra invadent.”⁴

A király és a katonai és politikai vezetés 1521-ben már tudatában volt, hogy mekkora vészt jelent a török támadás, ezt jelzi az a tény is, hogy sietve követeket küldtek az európai hatalmakhoz segélykérés céljából.⁵ A megélenkült diplomáciai tevékenység Angliára is kiterjedt; II. Lajos egyik korábbi nevelőjét, az udvarban élő olasz humanistát, Balbi Jeromost küldte VIII. Henrikhez. Úgy látszik, a magyar királynak pontos értesülései voltak az angliai hatalmi viszonyokról, mert 1521. augusztus 8-án tétényi táborából levélben fordult Thomas Wolsey kardinális yorki érsekhez, aki ez idő tájt VIII. Henrik nagyhatalmú kancellárja volt, és igen nagy befolyást gyakorolt az ügyek menetére.⁶ A magyar király a kardinális bizalmába ajánlotta követét, akivel „... ut cuiquid nunc in persona nostra pertractabit eadem ita accipiat ac si totum ex ore et precordijs nostris emanarent”.⁷ Balbi Jeromos el is utazott Angliába, és noha követjárásának eredményei nem ismeretesek, Doverből ő maga is levelet intézett Wolsey kardinálishoz, amelyből megtudhatjuk, hogy a török már nemcsak Magyarország határait támadja, hanem az ország belsejét szándékozik megrohanni, és már csak Cseh- és Németország segítségével kerülhető el a baj. A tatárok támadását Lengyelországnak sikerült visszavernie.⁸ Mind II. Lajos, mind Balbi Jeromos követ leveleinek alaphangja a címzett iránti nagy tiszteletről árulkodik, amely nemcsak a korabeli diplomácia szóhasználatának volt jellemzője, hanem újólag jelzi: a király és követe ismerték a távoli Anglia politikai erőviszonyait. A mi Bakócz Tamásunkhoz némiképpen hasonló pályafutást befutó Wolsey alacsony sorból küzdött föl magát magas egyházi és világi pozíciókba, fényűző életmódot folytatott, nagy hatalmat összpontosított kezében, és akárcsak Bakócz Tamás, a pápai cím elnyerését is megcélozta, noha ezt neki sem sikerült elérnie. Kancellárként Anglia külügyeinek irányítása is reá hárult, így hát a magyar fél az ekkor éppen kialakulófélben lévő diplomáciai szokásoknak megfelelően járt el azzal, hogy magával Wolsey-val is kapcsolatba lépett.

Anglia hatalmi helyzete a korabeli Európában korántsem volt olyan jelentős, mint azt későbbi időszakok története alapján visszakövetkeztetve feltételezhetnénk. Franciaország vagy a Habsburg Birodalom hatalmi súlyával a kb. 4 millió lakosú Anglia nem vetekedhetett⁹, de az éppen ekkor elinduló gyarmatosítási folyamatba bekapcsolódni szándékozó szigetország fokozatosan ráébredve saját lehetőségeire, egyre aktívabban vesz részt az európai politikában, és már ekkor in

⁴ U. o. 62–64.

⁵ KOSÁRY 1978. 65.

⁶ S. T. BINDOFF: Tudor England. Penguin 1950. 82–88., The New Cambridge Modern History. Szerk.: G. R. ELTON. Cambridge 1958. II. 226–234. (A vonatkozó rész G. R. ELTON munkája.)

⁷ SIMONYI 1859. 66.

⁸ U. o. 67–69.

⁹ KOSÁRY 1978. 15.

statu nascendi megfigyelhetők a mindenkori angol külpolitikai vonalvezetés körvonalai, amelynek fő jellemvonása az érdekek, szándékok és lehetőségek hideg fejfel történő mérlegelése, és az ezekhez indomuló cselekvés.

1521-ben nem érkezett segítség Magyarország számára Angliából, és ebben valószínűleg nemcsak az játszott szerepet, hogy mint II. Lajos fentebb idézett levelében írja is, „országaink között igen nagy a távolság”, hanem az is, hogy az angol külpolitika irányítói nem találtak a két ország között oly mértékű érdekazonosságot, amely beavatkozást tett volna szükségessé. Ezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert a későbbiek során e tekintetben némi elmozdulás tapasztalható.

Nándorfehérvár és Szabács török kézre jutásával a déli végvár vonal megroppant, a jelentősebb erősségek közül Jajca tartotta még magát 1527-ig, de ennek ellátása is egyre nehezkesebbé vált. Az ország nyitva állt, és nyilvánvaló volt mindenki számára, hogy csak a töröktől függ, hogy mikor indít újabb nagyszabású hadjáratot Magyarország ellen. 1521 után újabb békekötésre nem került sor II. Lajos és Szulejmán között, az ország mégis öt év haladékot kapott a védelem újjászervezésére. A fel-fellángoló belpolitikai küzdelmek és a továbbra is meglévő, sőt súlyosbodó anyagi nehézségek ellenére Tomori Pál erélyes rendszabályai lehetővé tették, hogy a megtépázott déli végvár vonal továbbra is útját állja a kisebb török akcióknak. A török visszaszorítására azonban csak egy esetleges összeurópai hadjárat nyújthatott reményt, amelyet azonban mindig saját megoldatlan ellentéteikre való hivatkozással hátrítottak el az európai uralkodók. Kiemelkedő fontosságú ebben a vonatkozásban a francia—Habsburg ellentét.

1524. február 5. Pozsonyból II. Lajos újabb levéllel fordult VIII. Henrikhez, amelyben leírta, hogy most már semmi sem állja útját a töröknek, és Magyarország minden erejét megfeszítve sem képes egyedül ellenállni az ellenségnek, ezért az ország sorsa a keresztény fejedelmek kezében van. Újra felszólította VIII. Henriket: „Hortamur itaque Maiestatem Vestram et rogamus per omnipotentis dei nomen... per omnia Jura, que Reges Regibus, Amicos amicis iungunt et conciliant, ne patiatur... Regnum Hungariae, non postremum nec ociosum christianitatis membrum ab hoc corpore divelli...”¹⁰

A Habsburg—francia küzdelem 1525-ben újabb fordulatot vett, a páviai csatában I. Ferenc francia király maga is V. Károly fogságába került és csak 1526 elején sikerült kiszabadulnia. Mint ismeretes, már a fogságból a török szultán segítségét kérte ellenségei, a Habsburgok ellen. Ily módon közvetve Magyarország ellen is cselekedett: a Jagellók az 1515-ös kettős házassági szerződés óta a Habsburgok szövetségeseinek számítottak. A szultán 1526-os támadását persze nem kizárólag a francia király segélykérése váltotta ki, de mindenesetre jelzésértékű volt a tekintetben, hogy támadás esetén nem kell egységes törökellenes fellépésre számítani a keresztény fejedelmek részéről. Közben 1526 májusában megalakult a cognaci liga, I. Ferenc francia király, a pápa, Velence, VIII. Henrik angol király és néhány itáliai állam részvételével,¹¹ Habsburg-ellenes céllal. Anglia tehát a Habsburgok ellen foglalt állást, és a továbbiakban ez határozta meg Magyarországgal kapcsolatos magatartását is, igaz, igen sajátos módon. A pápa még 1526 februárjában felszólította az európai uralkodókat Magyarország megsegítésére,¹² II. Lajos

¹⁰ SIMONYI 1859. 71.

¹¹ KOSÁRY 1978. 163.

¹² A. THEINER: *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia*. Romae 1859—1860. II. 659. (továbbiakban: A. THEINER)., FRANKÓI V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetése a római szentszékekkel*. Bp. 1902. II. 384.

pedig 1526. márc. 25-én Budáról újabb levelet intézett VIII. Henrikhez, amely túllépve a korábbi levelek csak általánosságban segítséget, tanácsot, békeközzvetítést sürgető hangnemén, konkrét pénzbeli segítséget kér az angol királytól. „...mittat Vestra Maiestas ad hoc Regnum nostrum subsidium pecuniarum.”, mégpedig gyalogság toborzására, amely Csehországban lehetséges „sed deest pecunia.” A továbbiakban beszámolt a török hadi előkészületeiről, melyek egyértelműen arra utalnak, hogy támadás várható. Hangsúlyozta: Magyarország minden tőle telhetőt megtesz, de ereje a törökével összehasonlítva csekély, és segítség nélkül biztos pusztulás vár rá.¹³ Június 21-én Budáról még egy levelet írt VIII. Henriknek a magyar király. Ebben már a tényleges hadihelyzetet kénytelen ismertetni: a szultán már elhagyta Nándorfehérvárt és az ország belseje felé nyomul előre akadálytalanul, ezért sürgős segítségre van szükség, „Nam frustra nobis postea auxilium feretur, dum hostis potencia in viscera huius regni nostri penetra-verit.”¹⁴

A mohácsi csatát az angol király segítsége nélkül kellett megvívnia II. Lajosnak, a király halála a csatában tragikus következményeket vont maga után az országra nézve. Bármilyen súlyos volt is a csapás, az angol–magyar kapcsolatok története szempontjából nem jelentett olyan korszakhatárt, mint a köztörténetben. John Wallop, angol követ 1527. április 26-án Olmützben kelt leveléből¹⁵ az alábbiakról értesülünk: a követ 1526 augusztusában kelt útra Angliából, hogy a királlyal (II. Lajossal) a csata előtt találkozzék. Váltókkal volt ellátva, amelyek a királynak nagy segítségére lettek volna, és amelyeket a követ 1527-ben Pozsonyban meg is mutatott Mária királynénak, II. Lajos özvegyének. („... and at my beyng ther I presentyd to Hyr the Kynges Hyghnys most hartyst recommendacions, schowing Hyr how I was sent owt of Ingland in August last past, trus tyng that I schold have byn with the Kyng hyr husband afoer the batell; and yf I cowyd have browght hyt to pas, hyt schold have byn motch for hys comfort and gret releve; and how I had my byllys of ex chaynge with me for the same.”) A levél azt bizonyítja, hogy bár későn ugyan, de érkezett némi segítség Magyarországra a távoli Angliából. A kérdés az, vajon VIII. Henrik miért nem reagált korábban II. Lajos segélykérő leveleire akkor, amikor még tényleges segítséget nyújthatott volna a török elleni küzdelemhez? Mint VIII. Henrik egyik, pápához írott levelében¹⁶ kifejtette, sokat ő sem tehet, mert neki is a saját érdekeivel kell törődnie. Mi érdeke fűződhetett ahhoz, hogy végül mégis küldjön némi segítséget II. Lajosnak? Megítélésünk szerint a választ az európai politikában kell keresnünk. VIII. Henrik, a Habsburg-ellenes cognaci liga tagja lévén, érdekelt volt a Habsburgok és szövetségeseik gyengítésében. Magyarországot, mint említettük, a Habsburgok szövetségeseinek tekintették. A látszólagos ellentmondás azonban feloldható: az angol fél a II. Lajos felé tett diplomáciai és katonai lépéssel nyilván Magyarország jóindulatát kívánta megnyerni, megtetézve azzal a szándékkal, hogy a Habsburgok hátában zavart keltsen. 1526 augusztusában, az angol követ útnak indításakor még nem lehetett előre látni sem II. Lajos halálát, sem az országot sújtó katonai vereség mértékét. Joggal tehetjük fel: Magyarországnak az angol külpolitikába való bevonásával VIII. Henriknek további tervei voltak. Közvetett adat¹⁷ alapján az sem zárható ki, hogy Magyaror-

¹³ SIMONYI 1859. 73–74.

¹⁴ U. o. 75.

¹⁵ U. o. 77–81.

¹⁶ A. THEINER II. 669.

¹⁷ SIMONYI 1859. 76.

szág és Anglia között valamilyen megállapodás is létrejött. Mindenesetre az angol külpolitika 1526 utáni vonalvezetése határozottan Habsburg-ellenes irányt követett, és ebbe beleillett a Habsburgok ellenfeleivel, nevezetesen I. János királlyal való kapcsolattartás. Ennek vizsgálata azonban már túllépne a jelen tanulmány keretein.

Összegezve megállapítható, hogy az 1521–1526 közötti évek az angol–magyar kapcsolatok történetében az összeköttetések szorosabbra fűzésének időszaka. II. Lajos segélykérő levelei ráirányították a figyelmet Magyarországra, aminek eredményeképpen az ország jelentősége felértékelődött az angol külpolitikában, és mivel az angol érdekeknek megfelelt a Habsburgok gyengítése, ezért először II. Lajos felé tettek kezdeményező lépést, majd annak fiatalon bekövetkezett halála után Szapolyai János iránt tanúsítottak érdeklődést, ami alkalmas eszköznek látszott a Habsburgok sakkban tartására. Nem véletlen, hogy Mária királyné nem engedte, hogy az imént említett John Wallop angol követ Szapolyaihoz utazzék.¹⁸ Figyelemre méltó az a tény is, hogy VIII. Henriknek a Habsburgokkal való szembefordulásával párhuzamosan csökkent Wolsey kardinális befolyása az angol udvarban, mivel Wolsey nem volt képes tető alá hozni az angol király Aragóniai Katalintól való elválását.

1526 tehát az angol–magyar kapcsolatok szorosabbra fűzésének nem vetett véget, hanem a felek politikájuk érintkezési pontjainak megfelelően közeledtek egymáshoz. A keresztény univerzalizmus gondolatának háttérbe szorulását jelzi, hogy az együttműködés nem jöhetett létre a törökellenes küzdelem jegyében, a kor politikai gondolkodásában már a reneszánsz eszmék térhódításának lehetünk tanúi.

¹⁸ U. o. 80.

ENGLISH—HUNGARIAN RELATIONS AT THE TIME OF THE BATTLE OF MOHÁCS

The years between 1521 and 1526 is the time of the establishment of closer ties in the history of Anglo-Hungarian relations. Driven by increasing threats on the part of Turkey, the Hungarian king Louis II asked for assistance through letters from the English king Henry VIII and Cardinal Thomas Wolsey, the Archbishop of York. England's role in the politics of the Continent was mainly a balancing and stabilizing one in the rivalry between France and the Hapsburgs. In the end of this period England joined the League of Cognac, and thus it was in its interests for Hungary to be drawn away from the sphere of the Hapsburgs' interests. This is the most probable cause of the sending of aid by Henry VIII to Hungary, which although arrived too late, pointed to the fact that Hungary's potential role as a balancing force against the Hapsburgs gained importance in the eyes of English foreign policy.

**MEGJEGYZÉSEK AZ 1596-OS SZULTÁNI HADJÁRAT
MAGYARORSZÁGI ÚTVONALÁHOZ**

Az 1596. évi török hadjárat több szempontból is figyelemre méltó. Bár Szulejmán szultán hétszer is megfordult Magyarországon, utódai közül csak két szultán vállalkozott arra, hogy hadat vezessen a távoli hadszíntérre (III. Mehmed 1596-ban és II. Musztafa 1695–1697 között). Azért is kiemelkedő fontosságú az 1596-os hadjárat, mert Mohács után 70 évvel újabb nagy csatában sikerült az oszmánoknak európai ellenféllel szemben felülkerekedni. Mezőkeresztes az utolsó jelentős ütközet volt Magyarországon, amelyet a törökök nyertek.

Az 1596-os szultáni hadjárat a „tizenötéves” vagy „hosszú háború” (1593–1606) keretein belül zajlott. Az 1593-ban kitört közép-kelet-európai háború jelentőségében vetekedett a vele párhuzamosan folyó, bár korábban meginduló nyugat-európai küzdelemmel. Itt a Spanyol Birodalom harcolt hegemoniája megtartásáért a felkelt németalföldi tartományok, illetve a felkelőket támogató Anglia és Franciaország ellen. A spanyolelles koalíció igyekezett megakadályozni a Habsburg–Oszmán háború kitörését, mert török támogatásra számított a Mediterráneumban, a Porta azonban kerülte a nyílt összeütközést II. Fülöppel és inkább a Rudolf német–római császár és magyar király elleni szárazföldi háborút vállalta. A tizenötéves háború menete sajátosan alakult. 1593-ban egyik fél sem ért el jelentősebb eredményt, de 1594-ben a háborút kierőszakoló Szinán nagyvezír Győr elfoglalásával immár Bécset veszélyeztette. A következő év a törökellenes koalíció, a Keresztény Liga sikerét (Gyurgyevo, Esztergom) hozta, mivel oldalán kapcsolódott be a harcokba az Oszmán Birodalomtól elszakadó Erdély, Havasalföld és Moldva. A kétfrontos háborúban elszenvedett vereségek miatt Szinán pasa rávette az 1595-ben hatalomra került III. Mehmedet, hogy kövesse a „szulejmáni példát”¹ és személyesen vezesse seregét a magyar hadszíntérre.

Tanulmányunkban az oszmán csapatok *magyarországi útvonalát, felvonulását* vesszük vizsgálat alá. Felhasznált forrásaink ugyan nem itineráriumok, de hasznosítható adatok szerepelnek bennük. A szulejmáni naplókhoz hasonló mű hiányában egyelőre meg kell elégednünk a kortárs Pecsevi és a korabeli krónikákat felhasználó Kjátib Cselebi történeti munkáival.² A török tudósításokat ellenőrizni is tudjuk, mivel a szultáni csapatokkal tartottak európai „megfigyelők” is. Edward Barton portai angol követ a szultán óhajára követte III. Mehmedet a hadjáratba. Barton abban reménykedett, hogy végre sikerül békét teremteni a két fél között. Feltehetően tőle származott az az ötlet is, hogy a szultán engedje szabadon az 1593 nyaratól a Héttoronyban (illetve Budán) raboskodó császári követségi személyzetet.³

¹ Szulejmán szultán idealizálására l. Tóth S. L.: A szulejmáni „ideálkép” formálódása a 15 éves háború időszakában. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Szeged 1990. (sajtó alatt).

² Török történetírók III. 1566–1659. Török–magyar történelmi emlékek. II. osztály: írók. Ford. KARÁCSON I., sajtó alá rendezte SZEKFÜ Gy. Bp. 1916. (továbbiakban: TÖRÖK TÖRTÉNETÍRÓK III.).

³ Barton békeközvetítésére ld. FODOR V.: Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban: HK) 1988. 555; Tóth S. L.: Megjegyzések az 1596-os török hadjáratról szóló angol tudósításhoz. HK 1989. 555–558.

Barton levelekben számolt be tapasztalatairól,⁴ s útját megörökítette titkára, Thomas Glover is.⁵ „Itineráriumként” használhatjuk a fentiekben kívül az angol követtel tartó keresztény foglyok, a császári követség tagjainak leírásait is. A fiatal Mitrovicei Vratislav Vencel emlékiratban számolt be törökországi „élményeiről” és kiszabadulása körülményeiről, rabtársainak tudósítását pedig Fugger-újságlevél adta közre.⁶ Három különböző nézőpontból is megvilágíthatjuk tehát az oszmán had magyarországi útját. Egy kiegészítő adatsor is idevehető; Habsburg részről érthető módon figyelemmel kísérték a török sereg haladását, ezek az értesülések tükröződnek a kortárs magyar történeti munkákban (Istvánffy, Illésházy, Baranyai Decsi) és emlékiratokban (Isolano) is.⁷

A későn, június 20-án elinduló szultáni sereg augusztus 9-én ért Isztambulból Belgrádhhoz. A kb. 900 km-es távolságot 81 nap alatt tették meg a csapatok, ami átlagosan napi 11 km-es menetsebességet jelent. Barton a kíséretében levő foglyokkal pár nappal később, augusztus 13-án érkezett ide. A török sereg — akár más esetekben is — a városon kívül, a mezőn táborozott, fél mérföldnyire Belgrádtól. Belgrád a hosszú háborúban a legfontosabb oszmán bázissá vált, ahol a Királyi Magyarország ellen vonuló török csapatok rendszerint hosszabb időt töltöttek, esetenként a fővezér itt is telelt. Jelentős mennyiségű élelmet, hadfelszerelést halmoztak itt fel, illetve szállítottak ide, amelyet aztán rendszerint a Dunán keresztül Budára küldtek.⁸ Vratislav 1591 októberében is látta a várost. Megfigyelése szerint a vár erős és számtalan ágyúval rendelkezik. A város és az előváros együttesen népes települést alkotott, de Vratislav csak kevés említésre méltó látnivalóról számolt be (pl. kereskedők háza).⁹

Az oszmán had belgrádi táborozását Vratislav közel két hétre tette. Ezt részint a hadjárat további megszervezésével kapcsolatos teendőkkel magyarázhatjuk. Bevárták a lépcsőzetesen beérkező csapatokat és szemlét is tartottak, továbbá kiosztották a katonáknak az élelmet. Itt ítélték a szultán a korábbi kudarcokért bűnbaknak megtett személyek (Szinánpasazáde Mehmed, Ali) felett (később azonban rehabilitálták őket). Vratislav alapján feltehetjük, hogy a tatárok egy része is itt csatlakozott a szultáni táborhoz. Bár a császári követség szabadon bocsátását már Isztambulban eldöntötték, itt újból elővették e kérdést. Ibrahim nagyvezír magához hívatta az angol követet — Glover 17-ére, a Fugger-Zeitung 14-ére datálta

⁴ Barton Lord Burghley-hez küldött leveleire ld. KROPF L.: Eger-vár eleste és a keresztési csata 1596-ban. Századok 1895. 397—421.

⁵ Glover tudósítására és 2 Barton-levélre (Sandersonhoz és Sandyshez) ld. Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes. Vol. VIII. Glasgow 1905. 314—320 (továbbiakban: Hakluytus); magyar fordítására l. FODOR V., HK 1988. 556—562.

⁶ Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai. Ford. NAGY J. (továbbiakban: VRATISLAV); a vonatkozó Fugger Zeitung-ot ld. The Fugger News-letters. Ed. by VICTOR VON KLARWILL. London 1924. (továbbiakban: KLARWILL) I. 200—202. — Megjegyzendő, hogy a források eltérnek a kiszabadított foglyok számát illetően, erre már KROPF L. (Századok 1895 403. 2. jz.) is utalt. VRATISLAV (194, 240, 248), Glover és Barton (HAKLUYTUS 304, 315) tudósításai alapján 22 (esetleg 23) fő szabadult a Héttoronyból, ötöt pedig Budáról engedtek szabadon, azaz összesen 27 (28) főt.

⁷ ISTVÁNFY MIKLÓS: Magyarország története 1490—1606. Ford. VIDOVICH GY. 1—2. Debrecen 1867—1868 (továbbiakban: ISTVÁNFY); Gr. Illésházy István följegyzései 1592—1603. Közli KAZINCZY G. Pest 1863 (továbbiakban: ILLÉSHÁZY); Baranyai Decsi János magyar históriája (1592—1598). Ford. KULCSÁR P. Bp. 1982 (továbbiakban: BARANYAI DECSI); BENDA K.: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes följegyzései a magyarországi török háborúról. 1594—1602. HK 1983. 651—681 (továbbiakban: ISOLANO)

⁸ Belgrád bázissá válására ld. TÓTH S. L.: A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. HK 1985. 770, 773.

⁹ VRATISLAV 37—39.

— és a foglyokat és újfent ígéretet tett elengedésükre. A nagyvezír feltétele az volt, hogy otthon be kell számolniuk a szultán haderejéről és ezt elősegítendő körbevezette őket a táborban. Vratislav szerint a törökök ötször százezer főre becsülték seregüket, de háromszázezernél több aligha lehetett a cselédséggel együtt. Barton követ 600 ezer főt, illetve 1 milliót is említett leveleiben.¹⁰

Egyes források szerint a hadjárat további menetét, célját is Belgrádnál döntötték el. Van ugyan olyan feltevés is, amely szerint már Isztambulban elhatározták, hogy Eger elfoglalására vonulnak, ez azonban nem kellőképpen bizonyított.¹¹ A források alapján inkább úgy tűnik, hogy a szultán serege nagyobb részével Bécs ellen akart vonulni, míg egy kisebb had Haszán ruméliai beglerbég vezetésével Erdélyre támadt volna.¹² A hosszú belgrádi táborozás alatt (kb. augusztus 9–20. között) mindenestre újra felmerülhetett a hadjárat céljának kérdése. Kjátib Cselebi egy korabeli munkára hivatkozva haditanácsot említ Belgrádban, ahol elvetették az Erdély elleni akció tervét. Ugyanakkor hírt kaptak arról, hogy az ellenség megtámadta Hatvan várát, ezért a diván úgy döntött, hogy oda kell menni és a közelében levő Egert elfoglalni. Isolano szerint is Belgrádnál kapta a hírt a szultán Hatvan ostromáról.¹³ Mivel Hatvant augusztus 15-én kezdte el vívni Miksa főherceg serege — s szeptember 3-án adták fel védői —, erről tudomást szerezhetett a török hadvezetés a belgrádi táborozás vége felé. Mivel más források Szalánkemént jelölik meg a haditanács színhelyéül, lehetséges az is, hogy bár a Hatvan ostromáról szóló hír még Belgrádnál érte a szultánt, de a diván csak az utóbbi állomáshelynél döntött új hadicél mellett.

Az oszmán csapatok átkelése a Szerémségbe több napot vett igénybe. A Fugger Zeitung augusztus 20-ára tette a szultán elindulását Belgrádból, míg Kjátib Cselebi szerint augusztus 22-én mentek át a Száva hídján. Glover azt állítja, hogy a 45 nagy hajóra épített hídon a hadsereg nyolc napon keresztül vonult. Szerinte a szultán és az angol követ 23-án ment át a hídon. Az adatok alapján augusztus 20–23. közé tehetjük a szávai átkelést.¹⁴

A következő jelentős, névszerint szereplő állomás *Szalánkemén* volt. A helységet ugyan nem említi sem a Fugger Zeitung, sem pedig Vratislav, de szerepel a török történetíróknál és Glovernél is. Utóbbi alapján *augusztus 24-ére* tehetjük a megérkezést. Glover azt írja, hogy a sátrakat a Dunához közel ütötték fel. Szalánkemén és az előző állomáshely távolságát kilenc mérföldre becsülte. Az 1591 októberében itt megforduló Vratislav azt írta a településről, hogy „magas dombon fekszik, mállott falain, romba dőlt oszlopain, meg néhány ódon tornyán kívül, melyet az eső még ki nem kezdett, egyéb nem maradt belőle. A lerombolt vár körül a várost fal övezi, és sok torony ékesíti, némelyikük már omladozik, minthogy a törökök megjavításukat nem engedélyezik.”¹⁵ Szalánkeménél került sor — bizonynyal aznap, mert másnap a sereg már továbbvonult — a hadjárat célját végérvényesen eldöntő haditanácsra. A divánon két javaslat merült föl. Dzsigalazáde Szinán pasa Komárom elfoglalását vetette föl, míg a többi pasa Eger

¹⁰ VRATISLAV 238–240; HAKLUYTUS 307–308; FODOR V. HK 1988. 556; KLARWILL 201; KROFF L. Századok 1895. 404.

¹¹ E nézetre ld. BABINGER, F. in: Enzyklopaedia des Islam. Band IV. Leiden–Leipzig 1931. 464–465; FODOR V. HK 1988. 554–555; megkérdőjelezésre ld. TÓTH S. L. HK 1989. 552–553.

¹² KROFF L. Századok 1895. 400–401; TÓTH S. L. HK 1989. 553–554.

¹³ Török történetírók III. 247; ISOLANO 659.

¹⁴ KLARWILL 200; Török történetírók III. 247; HAKLUYTUS 308; FODOR V., HK 1988. 557.

¹⁵ Török történetírók III. 129, 247; HAKLUYTUS 309; FODOR V. HK 1988. 558; az idézetre ld. VRATISLAV 36–37.

megszállását indítványozta. A szultán az utóbbi tanácsot fogadta el, amiben a bányavidék megszerzésén, Eger „hírnevén” és jelentőségén, a Királyi Magyarországnak és Erdély „elváágásán” kívül, sőt tán e szempontoknál is sokkal súlyosabban esett latba az a körülmény, hogy az ellenség főereje az Egerhez közeli Hatvant ostromolta.¹⁶ Szalánkeménél több intézkedést is foganatosítottak. Egyrészt Dzsáfer pasát a vele levő csapatokkal együtt Temesvárról Szegedre rendelték, s parancsot kapott arra is, hogy sajkáit a hadifelszerelésekkel a Tisza folyón Szolnokhoz küldje. A janicsárokat Péterváradra indították, hogy ott átkelésre alkalmas hidat állítsanak fel. A híd építéséhez szükséges száz darab híddereglye Eszékről érkezett. Valószínű, hogy korábban — mikor még a Bécs elleni hadjáratra gondolt a török hadvezetés — a hagyományos dunai átkelőhelyhez irányították a hídépítéshez szükséges hajókat. A kevésbé jól tájékozott Baranyai Decsi János úgy tudta, hogy Eszéknél kelt át a török sereg, s úgy ment Szegedre.¹⁷ Forrásaink azonban arról tanúskodnak, hogy legkésőbb Szalánkeménél egy új útvonal (Pétervárad, Szeged, Szolnok) és egy új hadicél (Eger) mellett döntött a török hadvezetés.

A következő állomás a még 1526-ban török kézre került *Pétervárad* volt. Vratislav 1591 októberi átutazása során azt látta, hogy „a dombra épített várát magas fal veszi körül és a vár alatt tiszta városka terül el.”¹⁸ Glover megemlíti, hogy Szalánkemén elhagyása után délelőtt tíz órakor értek egy helyhez, ami hét mérföldre volt az előző állomáshelytől és közel esett a Duna másik oldalához. Péterváraddal való azonosítását megerősíti Kjátib Cselebi tudósítása, aki szerint a janicsárok már augusztus 24-én megjelentek itt. Három napba telt a híd felállítása, a negyedik napon átvonultak a janicsárok, két nap múlva pedig a szultán a többi katonasággal. Kjátib alapján feltehetően hat napot töltöttek Péterváradnál a török csapatok, kb. *augusztus 24–25-étől augusztus 30-áig*. Utóbbi dátumot említi a *Fugger Zeitung* is, amely szerint ekkor éjszakáztak itt. Glover szerint csak szeptember 4-én távoztak innen, okkal feltételezhető azonban, hogy szeptember elejére már átkeltek az oszmán csapatok a Duna túloldalára. A többnapos pétervárad-i táborozás idején adták ki azt a szigorú szultáni parancsot, amely halálbüntetés terhe alatt tiltotta a rablást. Glover szerint a domboldal szőlőkkel volt tele, s a szőlőt szedő és pusztító katonák ellen panaszt tettek, ez indokolta, hogy példát statuáljanak és parancsot adjanak ki. Barton titkárának tudósítása közvetve tükrözi a *gazdag szerémségi szőlő- és borkultúrát*.

Pétervárad elhagyása, a Dunán való átkelés után került sor egy nagy *seregszemlére*. Az időpont a *Fugger Zeitung* szerint szeptember 1-je volt, Glover alapján szeptember 4-ére gondolhatunk. Az előbbi időpontot látjuk valószínűbbnek. A helyszínt pontosan nem ismerjük, csak az biztos, hogy a Dunától keletre levő sík, lapályos területen rendezték meg a mustrát, amelyen a szultán is megjelent. Vratislav szerint hadgyakorlatot tartottak; a sereget két részre osztották, csatarendbe álltak és a „török” sereg a keresztényeket jelképező seregrészt bekerítette és megfutamította. Utóbbi mozzanat arról tanúskodhat, hogy az oszmán hadvezetés csatára is számított.²⁰

¹⁶ Eger ostromának indokaira összefoglalóan ld. TóTH S. L. HK 1989. 552, 554; ld. még SUGÁR I.: Az egri vár eleste 1596-ban. HK 1981. 13–14.

¹⁷ KLARWILL 201; TÖRÖK TÖRTÉNETÍRŐK III. 248; BARANYAI DECSI 325.

¹⁸ VRATISLAV 36.

¹⁹ TÖRÖK TÖRTÉNETÍRŐK III. 248; HAKLUYTUS 309; FODOR V. HK 1988. 558; KLARWILL. 201.

²⁰ KLARWILL 201; HAKLUYTUS 310; FODOR V. HK 1988. 558; VRATISLAV 240–241.

A következő jelentős és ismert állomáshely *Szeged* volt, amelyet a *Fugger Zeitung* várral rendelkező kereskedelmi központnak nevezett. Természetesen Pétervárad és Szeged között többször is megálltak az oszmán csapatok, több nap alatt tették meg a kb. 110–120 km-re tehető útszakaszt. Pecsevi és Kjátib Cselebi egybehangzóan azt állítják, hogy az átkelés utáni ötödik állomáshely volt a Tisza-parti város. Kjátib „belső” kronológiája alapján kb. szeptember 4–5-ére gondolhatunk. A *Fugger Zeitung* szerint szeptember 6-án ért Szegedre a szultán. Mivel az utóbbi forrás szeptember 1-jére tette a seregszemlét, attól valóban öt napra — a török történetírók által említett öt állomásnyira — történt a Szeged síkságára való megérkezés. Más források is a *szeptember 6.* körüli időpont mellett tanúskodnak. Isolano szerint „három napra rá, hogy a helyet (ti. Hatvant — T. S. L.) bevettük, hírt kaptunk, hogy a szultán megérkezett Szegedre.”²¹ Mivel Hatvan szeptember 3-án esett el, szeptember 6-ára tehető az esemény.²² Vratislavhoz hasonlóan Glover sem említi Szeged nevét. Az angol titkár szerint még a seregszemle napján, szeptember 4-én egy „lerombolt városhoz közel, amelyben nem lakott senki, ezért nevét nem kérdeztük”, s amely „húsz mérföldnyire (tizenkét mérföldre? — T. S. L.)” volt „attól a helytől, ahonnan jöttünk”, „felállítottuk sátrainkat”.²³ Korábban e „névtelen”, elpusztult vagy ideiglenesen elnéptelenedett városban Szegedet gyanítottuk a szeptember 4-ei időpont, s a viszonylag nagy megtett út miatt.²⁴ Glovernél kevés magyarországi helynév (Belgrád, Szalánkemén, Eger) és időpont szerepel, így e forrás alapján nem dönthetünk a kérdésben. Bizonyos szempontok az azonosítás ellen szólnak. Az oszmán sereg minden alkalommal a lakott településtől távolabb, a mezőn vert tábort, így megjelenése nem járt feltétlenül a lakosság elmenekülésével. Ugyanakkor a török hadvezetés bizonyosan ügyelt a városra, hiszen az egyrészt szandzsákszékhely, másrészt a hadjáratúti útvonal egyik fontos támaszpontja, bázisa is volt. A pétervárad-i parancs is jelzi, hogy az oszmán vezetés igyekezett féken tartani a katonaságot. Valószínű, hogy Glover „névtelen” városa más, korábban vagy a 15 éves háború során elpusztult település volt.

A többnapos szegedi táborozásról említést tett Istvánffy, Illésházy és Baranyai Decsi János is.²⁵ A *Fugger Zeitung* szerint *szeptember 6. és 9.* között állomásozott a szegedi mezőn a török had. A négy napra nyúló táborozást egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy az öt nap alatt megtett kb. 110–120 km-es út (napi 22–24 km) elfárasztotta a csapatokat. Másrészt azzal is indokolhatjuk ezt, hogy be kellett várni Haszán ruméliai pasa csapatait és a vele együtt hajókon megérkező hadfelszerelést. Segélykérő követek is jöttek Hatvanból a szultánhoz, aki Dzsizalazáde Szinán pasát küldte a vár felmentésére és mellé rendelte Dzsáfer, s Házer pasákat is. A *Fugger Zeitung* és Istvánffy szerint Hatvan elestének híre is Szegeden érte a török uralkodót. Ezzel ellentétben a török történetírók felmentő sereg elküldéséről számolnak be. Az ellentmondás úgy oldható fel, ha feltesszük, hogy előbb jöttek a segélykérő követek és csak a szegedi táborozás végén kapta a hírt III. Mehmed Hatvan kapitulációjáról. Ekkor visszahívta Dzsizalazádét, illetőleg visszavonta azt

²¹ TÖRÖK TÖRTÉNETÍRÓK III. 129, 248; KLARWILL, 201; ISOLANO, 660.

²² GÖMÖRY G.: Hatvan ostroma és bevétele, 1596. HK 1894. 251.

²³ FODOR V., HK 1988. 558. Nála 20 mérföld szerepel, míg HAKLUYTUS-nál (310) 12 mérföld. Vagy a fordításba, vagy a kiadásba csúszott hiba.

²⁴ TÓTH S. L. HK 1989. 555; augusztus végére tette Szeged elérését MAROSI E., ld. Magyarország hadtörténete I. Szerk. BORUS J. Bp. 1984. 216; szeptember 2-ára BÁNLAKY J.: A magyar nemzet hadtörténelme. 14. rész. Bp. 1940. 255.

²⁵ ISTVÁNFY 768–769; ILLÉSHÁZY 29–30; BARANYAI DECSI 325.

a parancsot, amely az újonnan beérkezett Haszánt is a felmentő hadhoz való csatlakozásra szólította fel.²⁶

Kisebb *zsoldoslázadás* is kitört a török táborban. Ennek ideje és helye bizonytalan. A török történetírók alapján szeptember 11. körüli időpontra gondolhatunk, s az is valószínű, hogy vagy még Szegeden vagy Szeged és Szolnok között történt az esemény. A török tudósítások szerint a „hadosztályok népei” — a portai zsoldos alakulatok — megrohanták Ibrahim defterdár sátrát zsoldkövetelés ürügyén. Ibrahimot erre leváltották, az utódjául kinevezett Ali (az egyik „belgrádi bűnbak”!) pedig mindenkinek ezer akcsét adott. A Fugger Zeitung szerint Szolnoknál került sor zsoldosztásra — mozgolódásról nem tesz említést — s ennek időpontjául szeptember 15-ét jelöli meg.²⁷

A szultáni csapatok Szegedről valószínűleg szeptember 10-én vonultak tovább a „húsz magyar mérföldre”²⁸ levő Szolnok irányába. Kjátib Cselebi szerint egy-két, Pecsevi szerint néhány állomás (konak) megtétele után jutottak Szolnok váráig. A kb. 90–100 km-es utat a török had legfeljebb öt nap alatt tehetette meg. A Fugger Zeitung szerint a 10-én induló szultán már 12-én itt ütötte volna fel sátrát. Aligha hihető azonban, hogy az óriási szultáni sereg három nap alatt odaért volna, legfeljebb a hamarabb elinduló előhadról (Dzsigalazáde) tételezhetjük azt fel, hogy már 12-én Szolnoknál volt. Valószínűbb az, hogy csak 14-én vagy 15-én ért a szultán Szolnok közelébe. Erre utalhat az is, hogy a Fugger Zeitung szerint 15-én adta ki III. Mehmed azt a parancsot, hogy keresztény gyermekeket írjanak össze, mert janicsárookra van szüksége. A kétnapos zsoldosztás is ekkor zajlott.²⁹

A *szolnoki* állomáshelyen is több napig időzött a török had. A török történetírók két, Vratislav három napra tette a táborozást. Bár a Fugger Zeitung szerint szeptember 12. és 16. között állomásoztak itt a csapatok, valószínű, hogy csak szeptember 14. *vagy csak 15–16-án* táborozott a szultán Szolnoknál. A csapatoknak ezúttal is pihenőre volt szükségük a többnapos menetelés után. Időt vett igénybe az is, hogy itt rakták ki a Tiszán át hajókon szállított hadfelszerelést és kocsikra tették át, hogy Eger alá vihessék. Szolnoknál csatlakozott a szultánhoz az előre küldött Dzsigalazáde, valamint itt érkezett meg a tatár kán öccse, Feth Giráj is seregével. A török tábor nagy része csak itt értesült Hatvan elestéről és védői kegyetlen lemészárlásáról. A kitörő felháborodás miatt a keresztény foglyok veszélybe kerültek, a nagyvezír alig tudta megvédeni őket. Mikor a török had megindult Eger alá — a Fugger Zeitung alapján *ezt szeptember 17-ére* tehetjük —, a császári követségi személyzetet is útnak indította Barton követ Buda felé.³⁰

A szultáni sereg — immár elmozdulva a Tisza folyó mellől — szeptember 20–21-én ért Eger várához, amelyet háromhetes ostrom után megadásra kényszerített. Október 12-én kapitulált Eger, 13-án vonultak ki védői, akik nagy részét — a hatvani vérengzés megbosszulásául — levágták, illetve foglyul ejtették. Ezután nyolc napig a megromlódott várat állították helyre a török katonák. A hadjárat epilógusát pedig a mezőkeresztesi csata jelentette, amelyben csak váratlan fordulat révén sikerült felülkerekedni a szultáni hadnak az egyesült császári—erdélyi sereggel szemben (október 26.). A csata után az oszmán csapatok még három napig az összecsapás színhelyén maradtak — az újonnan kinevezett nagyvezír, Dzsigala-

²⁶ Kларwill 201; Török történetírók III. 129–130, 247–248; Istvánffy 769.

²⁷ Kларwill 201; Török történetírók III. 130, 249.

²⁸ Istvánffy 768. — a magyar mérföld 600 lépés, azaz kb. 4 és fél km, azaz ez kb. 90 km-nek felel meg.

²⁹ Kларwill 201; Török történetírók III. 130, 248.

³⁰ Török történetírók III. 130, 248; Vratislav 241–242; Kларwill 201.

záde pasa szemlét rendelt el és büntetéseket szabott ki —, majd visszafelé indultak. Ugyanazon az útvonalon haladtak, november első felében újra érintették Szolnokot és Szegedet, majd átkeltek a Szerémségbe. A szultán ezúttal a hajóutat választotta — Szolnoktól Titelig a Tiszán, majd Péterváradtól a Dunán utazott —, s csak Belgrádtól vonult újra csapataival. December 22-én ért Isztambulba III. Mehmed egy kimerítő hadjárat után, amely végül is győzelmeket hozott.³¹

Az 1596-os hadjárat szokatlan, ki nem taposott útvonalon haladt. *Első ízben* került sor arra, hogy a kipróbált dunai útvonal helyett a *Tiszára támaszkodva* nyomuljon előre az oszmán had. *Bár a Tisza-vonal és annak két kulcsfontosságú erődjé, Szeged (1543) és Szolnok (1552) régóta török kézen volt,* mégis némi kockázatot jelentett, hogy eddig alig használt útvonalon kellett megszervezni egy minden eddiginél nagyobb szultáni sereg élelem- és utánpótlás-ellátását.³² A későn elinduló szultáni hadnak azonban nem volt reális esélye arra, hogy Bécsét bevegye, vagy csak akár elérje, így a török hadvezetésben Szalánkemén idején már csak a siker reményében ostromolható Komárom vagy Eger megtámadása merült fel. Mivel Eger mellett döntöttek, így vállalni kellett az új útvonallal együttjáró kockázatot is. Egészében véve az oszmán vezetés jól szervezte meg a hadjáratot, nehézségek csak október vége felé, a mezőkeresztesi csata idején mutatkoztak, amikor a török tábor egyes hírek szerint éhezett.³³ A felvonulás tempója sem mondható igazán lassúnak, hiszen az oszmán csapatok Pétervárad és Szeged, illetve Szeged és Szolnok között naponta átlagosan 20 km-t megtettek. Rendszerint kora reggeltől délig, esetleg kora délutánig vonultak, ezután pedig pihenőt tartottak. Időnként azonban hosszabb, többnapos állomásokat is be kellett iktatni a csapatok, illetve a hadfelszerelés bevétele (Szeged, Szolnok), illetve folyami átkelések (Belgrád, Pétervárad) miatt. Így is egy hónap alatt Belgrádtól Egerig jutott az oszmán had. A visszavonulás érthető módon gyorsabb tempóban ment, 54 nap alatt ért a szultán Isztambulba Eger alól, míg a felvonulás során három hónapot vett igénybe az ideérkezés.

A török sereg magyarországi vonulásáról készült tudósítások, „itineráriumok” arról tanúskodnak, hogy többnyire gyéren lakott, „puszta” vidéken keresztül haladtak az oszmán csapatok. Különösen elgondolkoztató Glover leírása e szempontból, aki a Szerémségben még az élet, a termelőmunka bizonyos jeleit fedezi fel, viszont a Dunától keletre teljesen lepusztult vidéket ír le. Megjegyzése szerint „egész úton sok vár- és városmaradványt láttunk, amelyet e háború során, régebben vagy mostanában pusztítottak el és romboltak le.”³⁴ Igaz ugyan, hogy Glover és társai útja csak egy keskeny út mentén — a Tisza közelében — szelte át a hódoltság egy részét, mégis több lakott települést (Szer, Csongrád, Várkony stb.) érinteniük kellett volna. Glover megfigyelése is alátámasztja azt, hogy a 15 éves háború után a lakott települések száma jelentősen csökkent; a budai szandzsákkal nagyjából egybeeső Pest—Pilis—Solt vármegyékben 1/3-ra esett például.³⁵ A települések elnéptelenedését nem annyira a hadjáratok okozták, hiszen a

³¹ Eger ostromára ld. SUGÁR I. HK 1981. 11–42; a mezőkeresztesi csatára ld. TÓTH S. L.: A mezőkeresztesi csata története (1596. október 26.) HK 1983. 553–573; a visszaútra ld. ISTVÁNFY 780; HAKLUYTUS, 319; FODOR V. HK 1988. 562.

³² Az élelemellátás megszervezésére a 15 éves háború alatt ld. FINKEL, C.: The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien 1988. főleg 154–160.

³³ L. TÓTH S. L. HK 1983. 560.

³⁴ HAKLUYTUS 310; FODOR V. HK 1988. 558.

³⁵ SZAKÁLY F.: Mi veszett Mohács után? (A magyarországi török uralom mérlege.) Valóság 1988. 3. 39–51.

hadműveletek döntő többségükben az Észak-Dunántúlon folytak. Miksa főherceg ugyan 1595 október végén megkísérelte Szolnok bevételét, majd ennek sikertelensége után néhány kisebb tiszántúli erődöt elfoglalt, de a Duna–Tisza közti régió pusztulásában más tényezők játszottak szerepet. Ezek sorában megemlíthetjük az 1552-es „szegedi veszedelmet”, amikor számos környező település elnéptelenedett.³⁶ A Tisza-menti településhálózatot a 15 éves háború tovább bomlasztotta. Itt főként az játszott közre, hogy ezúttal a hódoltságban teleltek a török csapatok. 1593 végén a janicsárok egy része telelt Szegeden, 1594 végén pedig az ún. balszárnnyi csapatokat küldték Szegedre, Zomborra, Bácsra.³⁷ A hódoltság pusztulását részben a tatárok számlájára írhatjuk. Gyűjtogatásaikról, rablásaikról mind a *Fugger Zeitung*, mind pedig Vratislav megemlékezik.³⁸ Végezetül megjegyzendő, hogy aligha lehet véletlen az, hogy a fejlettebb, háborúktól megkímélt települési struktúrához szokott angol megfigyelő látta leginkább lehangoló, romos tájnak a Tisza-vidéket, míg többi tudósításunk több említésre méltó állomáshelyről, lakott településről emlékezett meg.

³⁶ Összefoglalóan ld. SZÁNTÓ I.: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Bp. 1985. 77–95.

³⁷ TÖRÖK TÖRTÉNETÍRÓK III. 207, 232; ld. még Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. KRISTÓ GY. Szeged, 1983. 664–665 (a vonatkozó részt SZAKÁLY F. írta).

³⁸ KLARWILL, 202; VRATISLAV, 243–245.

SOME REMARKS ON THE ROUTE OF THE OTTOMAN ARMY IN 1596

The study deals with the most important campaign — led by Sultan Mehmed III — of the so-called „Fifteen Years' War” or „Long War” (1593—1606) between the Ottoman and Habsburg Empires from a special point of view. The author of the article analyzes the march of the Ottoman army in Hungary with the help of contemporary sources; Turkish (chronicles of Pecevi and Kjatib Celebi), English (Barton's letters and Glover's memoirs), „Imperial” (memoirs of the prisoners in the Ottoman camp) and Hungarian (Istvánffy etc.) descriptions, works. The Sultan set out from Istanbul on June 20th, 1596, and arrived in Belgrade on August 9th. Including Belgrade the Ottoman troops stopped at five Hungarian settlements and towns: Belgrade (Aug. 9—20.), Szalankemen (cca. Aug. 24.), Petervarad (cca. Aug. 25—30.), Szeged (Sept. 6—9.) and Szolnok (cca. Sept. 15—16.). They reached their final destination, the fort of Eger (Sept. 20—21.), which they occupied after 3 weeks' siege (Oct. 13.), then they defeated the allied Imperial and Transylvanian army in the battle of Mezőkeresztes (Oct. 26.). The Ottoman army — generally using the route along the River Danube — chose this time a different, unusual way going along the River Tisza (from Szeged to Szolnok), but the administration of food and supplies caused no great problem. Due to former wintering and Tartar raids a lot of settlements perished in this region, recorded mainly by the English eyewitnesses, who were rather shocked by the decay.

A PÉTERVÁRADI CSATA POTOSÍ KRÓNIKÁJÁBAN

Potosí, a perui alkirályság ezüstmányászatának legendás gazdagságú központja nemcsak a szerencsevadászokat serkentette cselekvésre a 16–18. században, hanem a krónikáírókat is. A levéltári források, az abszolutista spanyol bürokrácia hatalmas iratanyaga mellett, számos kisebb-nagyobb terjedelmű, többnyire állami vagy egyházi megbízás alapján készült beszámoló és krónika is megőrizte a nyugtalan ritmusú város eseményeit és a Cerro Rico mélyén folyó bányászatot.

A Potosí történetét összefoglaló krónikák között kiemelkedő hely illeti meg *Bartolomé Arzáns de Orsúa y Vela* (kb. 1676–1736.) munkáját, amely nemcsak azért tarthat számot figyelmünkre, mert gazdagon részletezi a bányaváros társadalmának életét, hanem azért is, mert található benne néhány Magyarországra vonatkozó információ, amelyek érzékeltetik, hogy mit tudhatott rólunk egy, az átlagnál némivel műveltebb, de szülővárosából soha ki nem mozduló ember az Andok hegyei között a 18. század elején.

Arzáns az 1700-as évek elején kezdte gyűjteni a város történetére vonatkozó iratokat, krónikákat, legendákat, szóbeli információkat, hogy „Potosí polgárháborúi és nevezetes eseményei” címmel könyvet írjon. Nem volt hivatásos, állami megbízás alapján dolgozó krónikás. Iskolamesterként kereste kenyerét, s vállalkozása, amelyet elsősorban a város korábbi nagysága és gazdagsága iránti csodálat és a 18. század elején már érzékelhető hanyatlás miatt érzett keserűség motivált, a kreol öntudat megerősödésének is bizonyítéka. 1705-ben kezdte írni a krónikát, amely a Cerro Rico ezüstmányáinak felfedezésétől, 1545-től kezdődően tárgyalja Potosí történetét, s 1736-ban bekövetkezett haláláig mintegy 1500 oldalt vetett papírra. Kéziratban maradt munkáját Lewis Hanke és Gunnar Mendoza rendezte sajtó alá, s adta ki *Historia de la Villa Imperial de Potosí* címmel 1965-ben.¹

Forrásértékét tekintve a krónika több részre tagolható. A város történetének nagyobbik hányadát, a Cerro Rico felfedezésétől a 18. század elejéig tartó korszakot Arzáns három év alatt, 1705–1708 között írta meg, majd 1709–1720 között, az aktuális események megőrkítésével párhuzamosan, átdolgozta. Azokban a fejezetekben, amelyekben az 1545–1626 közötti eseményeket, a városalapítástól a „baszkok és vicuñá-k háborúja”² néven ismeretes zavargásokig terjedő időszakot tárgyalja, a verifikálható történeti tények erőteljesen keverednek mítoszokkal, legendákkal, nem történelmi jellegű elbeszélésekkel (pl. irodalmi betétekkel). A vicuñá-k háborújától 1702-ig terjedő periódus ábrázolásában a történelmi tényanyag dominanciája fokozatosan, szinte évről évre erősödik, de megmaradnak

¹ LEWIS HANKE—GUNNAR MENDOZA (ed.): BARTOLOMÉ ARZÁNS DE ORSUA Y VELA: *Historia de la Villa Imperial de Potosí*, tomo I—III. Brown University Press, Providence, Rhode Island 1965 (továbbiakban: HISTORIA). A krónikát LEWIS HANKE—GUNNAR MENDOZA: *Bartolomé Arzáns de Orsúa y Vela: Su vida y su obra* c. bevezető tanulmánya alapján (amely az idézett kiadásban jelent meg) és KUKOVECZ GYÖRGY: *Potosí — A gyarmati társadalom néhány problémája egy bányavárosban* (Orsúa y Vela alapján), Szeged, 1974, kézirat (egyetemi doktori értekezés) c. munkáját felhasználva ismertetjük.

² A baszkok ellenfelei lámaszörből készült öltözkűk nyomán kapták a „vicuña” elnevezést.

a szépirodalmi jellegű betoldások, s belekerülnek a krónikába azok a szájhagyomány útján fennmaradt történetek is, amelyeket a szerző gyermek- és ifjúkorában hallott. Valószínűleg ez utóbbiak közé tartozik a »kegyetlen magyar«-ról szóló történet is.³ A krónika legértékesebb, a mai történész számára is forrásértékű fejezetei azok, amelyek az 1702–1736 közti éveket tárgyalják. A bennük leírt eseményeket, híreket Arzáns nemcsak felnőtt fejjel, hanem már a krónikáíró anyaggyűjtő tudatosságával élte meg, jelentős hányaduknak szem és fültanúja, vagy éppen résztvevője is volt. 1709–1720 között a feljegyzésre méltónak ítélt eseményeket már csak csekély (többnyire egy-két év) késéssel, de az átdolgozás alatt álló krónika kompozíciós szempontjainak alárendelten rögzítette. 1721-től kezdődően Arzáns Potosí történetének lényegében szimultán leírását adja.

A krónikás szemléletének alappillérei közé tartozik a múlt, a 16–17. századi nagyság, gazdagság utáni nosztalgia, és a jelen, az 1705–1735 közötti évek szegénysége, hanyatlása miatt érzett keserűség, ami sajátos belső feszültséget teremt a terjedelmes elbeszélésben. A mélységesen vallásos Arzáns isteni büntetésnek tulajdonítja az ezüsbányák hozamának a 17. század közepétől tapasztalható csökkenését, és a város ezzel összefüggő hanyatlását. Olyan büntetésnek, amelyet Potosí lakosainak bűnei (góg, kapzsiság, bujaság stb.), a várost benépesítő „nemzetek” (baszkok, andalúzek, kasztíliaiak, kreolok stb.) gyakori „polgárháború”, a királyi adminisztrációt vezető corregidorok visszaélései, a bányamunkára vezényelt indiánok ellen elkövetett kegyetlenségek és az isteni törvény megsértésének egyéb, a krónikában gyakorta részletezett formái váltottak ki.

Bartolomé Arzáns de Orsúa y Vela univerzumának a középpontja Potosí, a külvilágra vonatkozó információk a krónikának csak töredékét alkotják. Legtöbbet a városba érkező külföldiek tetteiről, jobbára botrányairól ír a krónikás. Ezek a részletek csak alátámasztják azt a közismert tényt, hogy Potosíba a spanyol kormányzat tilalma ellenére folyamatosan érkeztek szerencsevadászok a világ minden tájáról. Az információk egy másik csoportja a város gazdaságát, társadalmát, a kereskedelmet és a csempészetet közvetlenül befolyásoló külvilági tényeket vagy eseményeket rögzít. A várost bemutató I. fejezetben pl. részletesen felsorolja azokat az európai helységeket, amelyekből különféle áruk érkeztek Potosíba, de utal arra is, hogy nemcsak Európa, hanem Törökország, Perzsia, India, Afrika termékei is utat találtak a város piacára.⁴ De ugyanebbe az információtípusba sorolhatók a francia kalózek 18. század eleji tevékenységét bemutató részletek, illetve a „vad indiánok” ellen az alkirályság határain folyó háborúk megörökítése.

A külvilággal kapcsolatos információk újabb csoportját alkotja az anyaországgal, az udvar életével (királyok trónralépése, halála), a korona külpolitikájával, háborúival kapcsolatos hírek beépítése a krónikába, amit rendszerint kiegészít a hír vétele után Potosíban rendezett fiesták, körmenetek, misék, a hír recepciójának kedvvel részletezett bemutatása. Az anyaországi információk tekintélyes része, mindaz, ami az 1702-ig terjedő *történeti fejezetekben* található, a szerző által ismert, felhasznált krónikák és más történeti művek nyomán, különösebb forráskritika nélkül került Potosí históriájába. A hasonló jellegű 18. századi információk (ezek közé tartozik az 1716-os péterváradai csata leírása is) közzétételekor Arzáns rendszerint maga is jelen volt. Úgy tűnik, krónikásunkat különösen vonzották a török háborúkkal kapcsolatos európai információk. Erre nemcsak a péterváradai

³ HISTORIA t. II. 302.

⁴ HISTORIA t. I. 6–9.

csata hivatalos spanyol verziójának a krónikába való beiktatása a bizonyíték, hanem az is, hogy a *Historia történeti fejezeteiben* részletesen ismerteti a lepantói tengeri csatát,⁵ de egyetlen szót sem ír az Armada 1588-as pusztulásáról.

A külföldre vonatkozó információk utolsó csoportja Arzáns olvasmányáiból, egyháziatyák, krónikások műveiből került át a *Historiába*, s rendszerint arra szolgál, hogy a krónikás világtörténelmi perspektívába helyezze Potosí történetét. Ebbe a csoportba sorolható Magyarország első említése is, felbukkanása Arzáns világában.

Bartolomé Arzáns Magyarországot a múlt nagy, letűnt birodalmi közé sorolta, s viszonylag pontos ismeretei voltak az önálló magyar királyság fennállásának időtartamáról. Ezt írja ugyanis az inka államot, az inka birodalom nagyságát és pusztulását bemutató fejezet végén: „Meghalván (ahogy az már elmondott) Túpac Amaru király, vele véget ért Perú ama nagy monarchiája, mert jóllehet, maradt néhány leszármazottja ennek a királyi vérnek (a sok gyerek miatt, ami mindegyiküknek volt), egyikük sem merészelt többé trónra lépni. Véget ért tehát, ahogyan véget értek mások a világ különböző részein: immár elérkezett a fennmaradására kijelölt évek végpontja és nem tartott tovább, ahogy a perzsáké nem haladta meg a 491 évet, az asszíroké sem az 522-öt; az athéniaké 469 évig, a spártaiaké 537 évig tartott, Róma a konzulok kormányzata alatt 461 és a császárok zsarnoksága alatt 502 évig állt fenn, *Lengyelország és Magyarország 500 évig jutottak* (kiemelés: *tölem* – K. Gy.), Carthago 700-ig és Perú [monarchiája] 1640 évig virágzott, mert ezt a végső határidőt jelölte ki számukra Isten, mint a világmindenség abszolút ura.”⁶

Bartolomé Arzáns feltehetőleg azt is tudta, hogy az önálló magyar állam megszűnésének egyik oka a török hódítás volt, bár erre csak egy helyen utal, megemlítve I. Szulejmán 1529. évi magyarországi hadjáratát.⁷

A magyar peregrinációnak nem tipikus területe Latin-Amerika a 16–18. században. Többek közt azért sem, mert a spanyol és a portugál korona – mint arra már utaltunk – igyekezett elzárni amerikai birtokait a külföldiek elől, hivatalosan csak a jezsuiták esetében tettek kivételt. Szórványosan, ennek ellenére, felbukkannak magyarok az Újvilág különböző tájain már a gyarmati korszakban is. Közismert például, hogy a 17–18. században számos magyar jezsuita hittérítő dolgozott az Újvilágban, s közülük többen is (pl. Konczag Nándor, Éder Ferenc, Orosz László és mások) értékes tudományos munkát is végeztek Amerika földrajzi, természeti és néprajzi viszonyainak feltárása érdekében.⁸

Arra vonatkozóan azonban, hogy Potosíba eljutottak-e magyarok, a *Historia* csak egyetlen, fölöttébb bizonytalan információt tartalmaz. Bartolomé Arzáns az 1680. év eseményei között írja le, hogy abban az évben, amikor a város „pompás színházában” éppen egy komédia bemutatására várt a közönség, a nézők közt volt egy külföldi, „akiről egyesek azt mondják, hogy német nemzetiségű volt, mások azt, hogy magyar” („...unos dicen era alemán de nación y otros húngaro.”). Mindenesetre az idegen már régebben tartózkodhatott Potosíban, mert a krónikás szerint rosszindulatú természete és az általa elkövetett kegyetlenségek miatt az egész város rendkívüli módon utálta, s különösen nagy lábai miatt a „Patás” nevet adta neki, „...azt a nevet, amellyel ebben a királyságban a gyerekek az ördögöt

⁵ HISTORIA t. I. 147.

⁶ HISTORIA t. I. 31.

⁷ HISTORIA t. I. 44.

⁸ Ld. pl. SZABÓ LÁSZLÓ: Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900). Európa 1982. 41–92.

csúfolják”. Arzáns elbeszéli, hogy ez az idegen a színházban tördöfésekkel támadt a város egyik lakosára, akit csak a nyakában hordott csodatévő arany kereszt mentett meg a haláltól.⁹

A krónikából nem tudjuk meg, mi történt ezután az idegennel. Arzáns a vallásos motívumra, a kereszt csodatévő-életmentő erejére helyezi a hangsúlyt, s egyszerűen megfedkezik a »kegyetlen magyarról«, akinek történetét talán gyermekkorában hallhatta.

Bartolomé Arzáns de Orsúa y Vela krónikájának legterjedelmesebb Magyarországgal kapcsolatos információja az 1716. augusztus 5-i pétervárad-i csata leírása. E csata híre 1717 márciusában jutott el a királyi postaszolgálat révén a távoli Potosíba. Részint azért, mert Arzáns krónikája jobbára csak a Latin-Amerika-kutatók körében ismert, részint pedig azért, mert VI. (III.) Károly császár- király első törökellenes háborújának ez a latin-amerikai interpretációja a korszak kutatóinak érdeklődésére is számot tarthat, a krónikában található spanyol szöveget is közleményünkbe iktatjuk:

„La noche del día sábado 13 de marzo a las 8 de la noche, estando haciéndose una devota procesión que de la parroquia de San Benito nuevamente se introdujo desde aquella parroquia subiendo muchas cuadras hasta la plaza de esta Villa,...., estando, pues, andando dicha procesión por las calles públicas, de improviso se comenzó una repique de campanas en toda la Villa por la noticia que de Buenos Aires llegó a ese misma hora de la célebre victoria que el señor Carlos, emperador de Alemania, gobernando sus armas el príncipe Eugenio de Saboya consiguió de los turcos mandados por el gran visir en el reino de Hungría, entre Belgrado y Preterbaradín, el día 5 de agosto del año de 1716. Componíase el ejército imperial de 185 000 hombres de varias naciones (como liga cristiana) en que se halló el regimiento del conde de Gálvez, Aunaga, Sotomayor y Badajoz, de famosos españoles que merecieron grandes lauros y a vista de las demás naciones por el sumo valor con que se hubieron.

El ejército otomano llegaba a 300 000 hombres sin otros 80 000 que luego se agregaron. Lo particular de esta memorable batalla, que últimamente pasando el río Savo se dio, elegantes plumas la escriben y sólo lo declara la mía que los muertos y heridos del ejército imperial fueron los siguientes: generales entre muertos y heridos, Prainer, Palain, Sarch, Palfi, Golfio, Treti, Dielvo, Pate, Beneval, y Dotoe; 20 tenientes coroneles entre muertos y heridos; 7000 soldados muertos, 10 000 heridos. Los muertos y heridos del ejército de los turcos fueron: 13 bajás agás de segundo grado muertos; 219 oficiales entre muertos y heridos; 90 000 soldados muertos y ahogados en el río; herido el gran visir en la cabeza y muslo derecho se escapó a Belgrado donde murió el día siguiente; 56 bajás, 150 oficiales mayores, toda la artillería perdida; 130 cañones gruesos, 57 de campana, 16 morteros, 1800 barriles de pólvora, 10 400 bombas; 3000 bueyes y carneros; 12 000 carros de arroz, 2000 camellos, 1200 búfalos, 800 caballos para la de campaña, 2000 carros de cebada y otra porción que fue hallada en un almacén, 1200 carros de provisión de víveres, 750 banderas, 150 estandartes, 160 pares de timbales y tambores, la caja militar con 6 millones de sultanes de oro, tres cajas de joyas y piedras preciosas halladas en la tienda del gran visir con otras alhajas de gran valor. El príncipe Eugenio libro la vida a 700 turcos, del rigor con que los soldados triunfadores se las quitaron para robarles lo precioso que tenían. En la reparación

⁹ HISTORIA t. II. 302.

hecha del botín tocó a cada oficial alemán 6000 florines y cada soldado a 400. El siguiente día al que se supo tan alegre noticia en esta Villa, que fue domingo de Lázaro, asistiendo su ilustre cabildo, los señores presidente y fiscal se cantó una misa en la Matriz en hacimiento de gracias, y lo mismo se hizo en todos los conventos y parroquias.”¹⁰

„Március 13-án, szombaton este 8 órákor, amikor éppen egy, a Szent Benedek plébánia által újonnan bevezetett ájtatos körmenetet tartottak, amely attól a plébániától a város főteréig felmenvén sok háztömböt jár be,... ..., amikor, tehát, az említett körmenet éppen a közutakon járt, váratlanul megszólaltak a harangok az egész Városban, amiatt a hír miatt, ami éppen ebben az órában érkezett Buenos Airesből arról a nevezetes győzelemről, amelyet Károly úr, Németország császára, akinek hadseregét Savoyai Jenő herceg irányította, aratott a nagyvezér vezette törökök fölött Magyarország királyságban, Belgrád és Pétervárad [Preterbaradín] között az 1716. év augusztusának 5. napján. A császári sereg (mint keresztény szövetség) 185 000 különböző nemzetiségű emberből állt, amelyben ott voltak Gálvez, Aunaga, Sotomayor és Badajoz gróf híres spanyolokból álló ezredei; akik nagy dicsőségre tettek szert a többi nemzetek szeme láttára, az általuk tanúsított legteljesebb vitézség miatt.

Az ottomán sereg létszáma elérte a 300 000 embert, nem számítva másik 80 000 főt, aki később csatlakozott hozzá. Ennek az emlékezetes csatának, amely végül a Száva [Savo] folyót átlépve esett meg, a részleteit leírják elegáns tollak, és az enyém csak azt jelenti ki, hogy a császári sereg halottjai és sebesültjei a következők voltak: a halottak és sebesültek között volt Prainer, Palain, Sarch, Palfi, Golfio, Treti, Dielvo, Pate, Beneval és Dotoe tábornok; 20 alezredes volt a sebesültek és halottak között; meghalt 7000, megsebesült 10 000 katona. A török sereg halottjai és sebesültjei voltak: meghalt 13 másodrangú aga pasa; a halottak és sebesültek közt volt 219 tiszt; 90 000 katona halt meg és fulladt bele a folyóba; a fején és a jobb combján megsebesült nagyvezér Belgrádba menekült, ahol a következő napon meghalt; elveszett 56 basa, 150 magas rangú tiszt, az egész tüzérség; 130 nehézágyú, 57 táborigényű, 16 mozsárágyú, 1800 hordó lőpor, 10 400 lövedék; 3000 ökör és juh; 12 000 szekér rizs, 2000 teve, 1200 bivaly, 800 harci mén, 2000 szekér árpa és egy másik adag, amit egy raktárban találtak, 1200 szekér élelmiszerkészlet, 750 zászló, 150 lóbogó, 160 pár üstdob és dob, a hadikassza 6 millió szultáni arannyal, három gyöngyökkel és drágakövekkel teli láda, amelyeket a nagyvezér szállásán találtak más nagy értékű ékszerekkel együtt. Jenő herceg megmentette 700 török életét attól a keménységtől, amellyel a győztes katonák azt elvették tőlük, hogy elraboljanak minden értékeset, amijük csak volt. A hadizsákmány szétosztásakor minden német tisztnak 6000 és minden katonának 400 forint jutott. Ennek az olyannyira örömteli hírnek a megismerését követő napon, ami Lázár vasárnapja volt, hálaadó misét énekeltek a Főszékesegyházban, amelyen elnöke és jegyzője részvételével jelen volt az előkelő cabildo, és ugyanezt tették valamennyi kolostorban és plébánián.”

Sajnos, a péterváradi csata leírásában nem esik szó a magyar csapatok szerepléséről. A megsebesült-meghalt tábornokok sorában említett „Palfi” név talán rejtheti gróf Pálffy János tábornagyot, aki az előcsatározások során könnyebb sérülést szenvedett, egy fáradt golyó eltalálta a karját.¹¹

¹⁰ HISTORIA t. III. 64–65.

¹¹ PILCH JENŐ (szerk.): A magyar katona vitézségének ezer éve. II. k. Budapest é. n. 16. (továbbiakban: PILCH JENŐ).

A török háborúk kutatói számára bizonyára érdekes feladatot jelent azoknak a torzulásoknak a kimutatása, amelyeket az információ Pétervárad és Potosí között szenvedett, vagy a krónikás, vagy a spanyol szereplést előtérbe állító hivatalos közlemény jóvoltából. Alaposan megnövekedett pl. a harcoló seregek létszáma¹², hihetetlen a krónikában közölt török veszteségek nagysága stb.

Nem hiszem azonban, hogy elsősorban ezekre kellene figyelnünk, hiszen a 18. század török háborúit primer források sokasága alapján tanulmányozhatjuk. Hungarológiai szempontból inkább az fontos, hogy ez a hír a spanyol információs rendszer jóvoltából bejárta az Újvilágot, minden nagyobb városban közzétették, s volt legalább egy pillanat Latin-Amerika történetében, amikor nemcsak a spanyol és császári fegyverek dicsőségét, hanem Magyarországot is köszöntötte a harangok zúgása.

¹² A császári sereg létszáma kb. 65 000 fő volt, a törököké 60 000. Találunk olyan feldolgozást is, amely 120 000 fős török seregről beszél. Ld. pl. PILCH JENŐ 16.

THE BATTLE OF PÉTERVÁRAD IN THE CHRONICLE OF POTOSÍ

The chronicle "*Historia de la Villa Imperial de Potosí*" by *Bartolomé Arzáns de Orsúa y Vela* (cc. 1676–1736) treats of the 1545–1736 history of Potosí. Though the chronicler deals mainly with the events of the life of the "silver town", there is considerable information concerning Hungary as well. The longest piece is the description of the battle of Pétervárad (August 5th, 1716) in the first Turkish war of German emperor Charles VI, who was king of Hungary as well, as Charles III. The chronicler's sources were the official Spanish statements.

Arzáns's chronicle contributes to our knowledge about the kind of information about Hungary in the New World, and about the image of Hungary in the remote West Indies in the early 18th century.

KÖVÉR LAJOS:

EGY FRANCIA HADIFOGOLY MAGYARORSZÁGI FELJEGYZÉSEI (1793–1795)

A nagy francia forradalom historikumának és a magyar–francia kapcsolatok történetének egyaránt kissé elfelejtett fejezete a forradalmi háborúk francia illetve magyar hadifoglyainak története. Közismert: a koalíciós háborúk története Európa szerte elválaszthatatlan a hadseregszervezési alapelvekben bekövetkezett rendkívül jelentős változások történetétől. A védkötelezettségen nyugvó általános hadkötelezettség szisztémáját és szellemét elsőként a Konvent híres 1793. augusztus 23-ai rendelete (*levée en masse* – tömeges felkelés) deklarálta. Ennek értelmében mindaddig, míg az ellenséget ki nem űzik a francia köztársaság területéről, minden 18–25 év közötti nőtlen vagy gyermektelen özvegy férfi a haza védelmének fegyveres szolgálatára köteleztetett. „A fiatal emberek harcolnak, a családos férfiak fegyvert kovácsolnak és élelmiszert szállítanak, az asszonyok tépést és ruhát csinálnak, ellátják a kórházi szolgálatot, az aggastyánok a köztéren lelkésítik a harcosokat, gyűlöletet szítva a királyok ellen és hirdetve a köztársaság egységét.”¹

Jóllehet, Franciaország 1792. április 20-án hadat üzent Ausztria császárának, Magyarország királyának, a forradalmi háborúk hadifoglyainak tömeges problematikájáról inkább csak az 1793. esztendőől kezdődően írhatunk, noha 1792 nyárutója óta a németalföldi és a rajnai hadszíntéren egyre duzzadó létszámú seregek álltak egymással szemben. Így értelemszerűen – a harci cselekmények intenzitásának függvényében – mindkét oldalon folyamatosan nőtt a fogságba esett katonák száma.

Szabadjon ehelyütt leírni: e hadszíntereken szép számmal harcoltak magyar és székely katonák is. Az 1793. évi hadjáratban a 2., 32., 33., 34. és 37. gyalogezred, a 19., 31., 51. ezred egy-egy zászlóaljja, négy gránátos zászlóalj valamint a székely határőr huszárezred vett részt.² A szlavóniaiakból, oláhokból és székelyekből álló határőr alakulatokról a franciák a következőket tartották: félelmetesen harcoló bátor katonák, akik gondozatlan hajuk ellenére szép emberek, ám barbár módjára fosztogatnak.³

A forradalmi Franciaország mindenestre egyre elszántabban szállt szembe a betörő osztrák és porosz seregekkel. Ez a háború ellenben már nemcsak az uralkodók, hanem kiváltképp a gyűlölt angolok vonatkozásában, az alattvalók, azaz a bűnös kormányzat uralmát elfogadó, a köztársaságra, a szabadság szülőföldjére támadó népek ellen is irányult. „Miért akarjátok, hogy elkülönítsük a népet, mely korrumpált kormánya cinkosa, az általa választott kormány gaztetteitől?” – tette fel 1794. január 30-ai beszédében a kérdést Robespierre a Szabadság és Egyenlőség Barátainak Társasága előtt, majd így folytatta: „Van néhány dolog, amely még a

¹ VOVILLE, MICHEL (szerk.): *L' état de la France pendant la Révolution*, Paris 1988. 252–254.; MATHIEZ, ALBERT: *A francia forradalom*, Bp. 1957. 383.; RÁZSÓ GYULA: *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*, Bp. 1974. 68–73.

² PILCH JENŐ (szerk.): *A magyar katona vitézségének ezer éve*, Bp. é. n. 113–122.; PINGAUD, LÉONCE: *L'invasion austro-prussienne (1792–1794)*, Paris 1895. 119–299. (továbbiakban: PINGAUD).

³ PINGAUD 184.

zsarnokságnál is megvetésre méltóbb; ezek egyike a szolgaság eltűrése.” Barrère okfejtése rálicitál e gondolatra: öljetek meg minden angol katonát, hisz a velük való emberséges bánásmód a brissotisták filantrop filozófiájának sajátja, de „csak a halottak nem térnek vissza.”⁴ Íme a bűnös kormányzatot feltétel nélkül kiszolgáló és ezáltal önmaga is bűnössé váló nép paradigmája, mely ez idő tájt inkább csupán teoretikus fejtegetésnek bizonyult. Az persze már egy másik kérdés, hogy még a fogságba esett francia katona is a forradalmi Franciaország polgárának egyfajta nagy nemzethez tartozás tudatával tekintett fogvatartóira és a szolga népekre!

A francia nemzet erejének, no meg az ideológiai háború perspektívájának kihívása megdöbbsentette a régi Európát. Tudomásul kellett venni: ezek a közkatonák már nem a francia királyi hadsereg közkatonái, hanem hazafiak; ezek a tisztek már nem a francia királyi seregből a forradalmi seregekbe jutott, olyan nemesi származású tisztek, akik vészhelyzetben könnyen leteszik a fegyvert vagy netán átpártolnak az ellenfélhez. A hadifogolykérdés így vált politikai kérdéssé. E kérdésre keresve a választ a feudális Európa egyik reprezentánsának számító bécsi hadvezetés megalkotja az anyaországtól területileg messze lévő, sok ember elhelyezésére alkalmas, zárt és jól ellenőrizhető fogolytábor prototípusát.

Az osztrák katonai vezetés számára színhelyül elsősorban Dél-Kelet-Magyarország várai kínálkoztak, mivel ezek — a Török Birodalom hanyatlását követően — katonai szempontból sokat veszítettek korábbi fontosságukból. A hadszíntérről Günzburg körzetéig kísérték a foglyokat, majd innen hajón folytatták útjukat, a Dunán, végül pedig a Dráva, Tisza, Maros vonalán érkeztek meg a szálláshelyül kijelölt várakba, kaszárnyákba. Az érkezők létszámából adódó elhelyezési lehetőségek, az egészségügyi szempontok és a már említett politikai dilemmák együttese azonban a gyakorlati kivételezés során egyre több fejtörést okozott az illetékes polgári és katonai szerveknek.

1793 nyaratól ugrásszerűen nőtt a fogságba esett francia katonák száma, hisz a Carnot nevével fémjelzett hadügyi hivatal intézkedései még nem éreztették hatásukat, a népfelkelő lelkesedése viszont önmagában nem pótolhatta a kiképzetlenségéből adódó hiányosságokat. Wurmser lovassági tábornok 1793. október 17-ei jelentéséből többek között az is kitűnik, hogy egy kisebb-nagyobb összecsapásnál sokszor 200-nál több patrióta esett fogságba.⁵

A háború intenzitásának növekedése természetesen rövid idő leforgása alatt bebizonyította az előzetesen feltérképezett elhelyezési lehetőségek elégtelenségét, hiányosságait. E probléma illusztrálására elég, ha megemlítjük, hogy 1793 nyarán a legfelsőbb haditanács mindössze 4000 francia hadifogollyal számolt; viszont az októberi jelentések már több mint 7000, a novemberi iratok pedig már több mint 10 000 hadifogoly elhelyezésének szükségességéről tudósítanak. Ezért nemcsak az eredeti elképzelés szerint tervbe vett Dél-Kelet-Magyarországra (Nagyvárad, Temesvár, Arad, Szeged, Pétervárad, Eszék stb.), hanem Erdélybe (Fogarás, Gyulafehérvár, Beszterce, Medgyes, Nagyszeben), a Kárpátaljára (Munkács), sőt az ország centrumába (Pest és Buda), valamint Észak-Nyugat-Magyarországra is (Győr) irányítottak hadifoglyokat. A nagy létszám kényszerítő erejét mutatja, hogy Ferenc császár kifejezett óhaja ellenére Alsó-Ausztriába és Stájerországba is érkeztek hadifoglyok.⁶

⁴ Oeuvres de Maximilien ROBESPIERRE tom. X. Paris 1967. 349.; LUDASSY MÁRIA: Moralisták és terroristák. Bp. 1987. 184. l.

⁵ PINGAUD 301 — 308.

⁶ BARCSAY — AMANT ZOLTÁN: A francia forradalmi háborúk hadifoglyai Magyarországon idetelepítésük első esztendejében. Bp. 1934. 28 — 63.

A francia hadifoglyok magyarországi mindennapjait alapvetően két tényező határozta meg. Egyrészt az egészségügyi, mentálhigiéniai helyzet, másrészt az a tény, hogy ezek az emberek a francia eszméktől fertőzöttek, politikailag veszélyes elemként kerültek Magyarországra.

Azt, hogy a hatóságok mennyire félték a francia forradalom szellemétől, számos felsőbb utasítás bizonyítja. Elrendelték, hogy a hadifoglyok személyes dolgait, poggyászait alaposan kutassák át s nézzék meg: vajon nem rejtegetnek-e tiltott könyveket. A fogságba esett francia katonák haza írott leveleit szigorúan ellenőrizték, cenzúrázták. Bemutatás végett előbb azokat fel kellett küldeni Budára az Udvari Haditanácsnak, majd innen továbbították a címzetetteknek. Ezzel párhuzamosan szigorúan megparancsolták és országsszerte kihírdették, hogy az említett raboktól a helybeliek semmiféle írást át ne vegyenek, tovább ne küldjenek. A lakosságot többször figyelmeztették: lehetőség szerint semmiféle kapcsolatba ne lépjenek ezekkel a foglyokkal.

Tudjuk, hogy közülük néhány naplót vezetett, útleírást készített. Ezekben beszámoltak az általuk érintett útvonalról, a helységek nevééről, ezek egymástól való távolságáról és természetesen a fogság mindennapjairól. Az illetékes hatóságok elrendelték az ilyen jellegű feljegyzések azonnali elkobzását, biztosítva szerzőiket arról, hogy amennyiben az általuk leírt adatok katonai és politikai szempontból ártatlanok a monarchiára nézve, úgy azokat fogságuk után visszakapják.⁷

Jean-Pierre Dellard főhadnagy, Napóleon leendő tábornoka, aki 1793 szeptemberében, a németalföldi hadszíntéren esett fogságba, mindenesetre kijátszotta fogvatartói éberségét. Katonai pályafutásáról naplót vezetett, amit azután az 1812-es oroszországi hadjáratban — egy heves kozák támadás elől menekülve — elveszített; így 1815 után írott memoárjában rekonstruálta az eseményeket.⁸

A magyarországi hadifogságának történetéről szóló fejezetek két szempontból is érdekesek. Egyrészt leírja a fogolyszállítmány behajózásának körülményeit, az útvonalat, a fogság mindennapjait, másrészt — impressziói nyilvánvaló felszínessége ellenére is jó szemű megfigyelőnek bizonyulva — megjegyzéseket fűz a korabeli magyarországi állapotokhoz.

Dellard és rajta kívül még 300 francia tiszt a horvát-szlavóniai Diakovárott volt fogságban. E horvátok, szerbek, németek és magyarok lakta kis város a mocsarak övezte Péterváradhoz és Temesvár kazamatáihoz képest, „ahol úgy hullottak az emberek, akár az őszi legyek”, igen jó helynek bizonyult. Az osztrák katonai vezetés ugyanis abból az alapállásból indult ki, hogy tiszt csak nemes ember lehet, akit származásánál és rangjánál fogva minden körülmények között bizonyos privilégiumok illetnek. Ezért a diakovári foglyok — a közkatonákkal ellentétben — megtarthatták oldalfegyvereiket és viszonylag szabadon mozoghattak. Közülük jónéhány elzászi természetesen szót értett a Mária Terézia által ide telepített német ajkú lakossággal.⁹

A Németalföldtől a Dráva mentéig tartó hosszú úton persze a járványveszély mindvégig fennállott. A skorbut, a diaré, a dizentéria, a sebláz folyamatosan szedte áldozatait. Pozsony, Pest és Buda kórházai zsúfolásig megteltek, igaz, a foglyok

⁷ Uo. 86—93.

⁸ Dictionnaire de biographie française. tom X. Paris 1965. 849.

⁹ BERTAUD, JEAN-PAUL: La vie quotidienne des soldats de la Révolution 1789—1799. Paris 1985. 258—263.; DELLARD, JEAN-PIERRE: Mémoires militaires sur les guerres de la République et de l' Empire. Paris 1882. 48., 50., 54., (továbbiakban: DELLARD)

mortalitásának növekedéséhez az is hozzájárult, hogy egy részük eleve súlyos sebekkel esett fogságba.¹⁰

A Diakovárott fogva tartott tisztek 2–4 ágyas szobákban laktak, ki-ki saját érdeklődésének megfelelően matematikával, harcászattal, a forradalmi háborúk első katonai tapasztalatainak elemzésével foglalkozott.¹¹

A titokban rejtgetett könyveket kézről kézre adták, sőt amatőr színtársulatot is alapítottak a foglyok, akik — elsősorban nyilván az idő elütése és egymás szórakoztatása végett — színre vitték Voltaire néhány darabját.¹²

Életkörülményeikről elégedetten ír Dellard. „Jól éltünk; egy liba például mindössze 6, 7 sou-ba került; a marha és a bárány livre-ként (livre itt francia súlymérték, másként francia font = 489,506 g) nem haladta meg a 3 sou-t; főzelékkéféle bőséggel akadt, s egy üveg bor sem kóstált többet 4 sou-nál.”¹³

A diakovári francia hadifoglyok 1795 augusztusában szabadultak, s az alsó-magyarországi várakból hazatartó menetoszlop néhány napot Pesten töltött. Dellard elragadtatással ír Pest és elsődlegesen Buda „gyönyörű” fekvéséről, a szőlőtőkékkel borított környékbeli hegyek látványa meg „külön örömmel töltötte el szívét”. A szép épületek; az áruválaszték rendkívüli gazdagsága, a kereskedők nyüzsgése mind-mind szerves része Pest és Buda „bájának”, mely a Duna erős sodrával Mainz városát juttatja eszébe. Siet azonban hozzátenni: nem ez a vitalitás, mozgás, kereskedés, iparűzés jellemzi az országot.¹⁴

A magyar föld „nagy része szegényes falvakból áll, lakói lusták, fáradtak, piszkosak — írja. Szolgasorsra termettek, mert idegenkednek mindennemű ipari tevékenységtől. Vajmi keveset görnyednek azért, hogy a föld, mely táplálja őket, termékeny legyen. Inkább főt hajtának, megalázkodnak uraik előtt, hogy jutalmul csekélyke biztonságot nyerjenek.

A kormány érdekelt abban, hogy a hadiállapotok megszűntéig tehetetlenségben tartsa őket. Való igaz — kiváltképp a könnyűlovasság tekintetében —, hogy ők a hadsereg legjobb katonái. Mégis, minő áldozat, hogy a föld nagy része parlagon hever, holott kis törődés fejében meghozná mindazt a hasznot, mely művelőt megilleti. A nyomorban, tétlenségben tartás, az így veszni hagyott gazdagság lehetőségének összevetésében még inkább megvetendő. Az a gondoskodás, melynek fejében az osztrák ház a kiművelődés lehetőségét a magyaroktól elveszi, e szolgasors enyhe kártérítése.”¹⁵

Dellard megítélésében tehát a szegénységért és nyomorúságért teljességgel a Habsburgok megtestesítette régi rend felelős. Milyen ország az, ahol ügyes-bajos dolgai intézésében a disznópásztornak is latin nyelven kéne szólania. A föld népének egyetlen perspektívája a hadsereg. Itt azonban nem a tehetség dominál, hanem a születési előjogok. Így aztán legjobb esetben káplár vagy őrmester válhat belőlük. A magyarok — írja — „bátrak a harcmezőn, de tunyák és póriasak anyaföldjükön”; ez azonban elsődlegesen nem az ő hibájuk.¹⁶

Konklúziója e vonatkozásban nagyon is egybecseng egy, az 1770-es évek második felében keletkezett francia feljegyzés értékelésével. E jelentés készítője

¹⁰ DELLARD 49–50.

¹¹ Uo. 56.

¹² Uo. 58.

¹³ Uo. 54–55.

¹⁴ Uo. 60–61.

¹⁵ Uo. 62.

¹⁶ Uo. 63.

szintén a robotgazdálkodás és az osztrák politika együttesét kárhoztatta az alsó-magyarországi állapotok leírásakor, rámutatva: „a parasztok kis birtokát adó, tized, kilenced és robot terheli, így se idejük, se képességük nincs, hogy befektetést eszközjenek a földbe, ami alig az övék. A szabad paraszt nagyon kevés. Az ország képe mind az urak, mind a parasztok javára megváltozna, ha a parasztok bérbe kaphatnák a földet. A legelők gondozásával, téli menedékek építésével az állatok számát megsokszorozhatnák. A kereskedelem csupán nyersanyagokra szorítkozik, mindössze bőrt és némi durva posztót gyártanak. Az elsődleges szükségleti cikkeket kivéve mindent külföldről hoznak be. Manufaktúrák létesítését több okból nem engedi az udvar. Az ország meglehetősen néptelen, az uralkodó számára az a fontos, hogy katonát és élelmet adjon; a német örökös tartományok még a magyar piac megléte mellett is többet termelnek, mint amennyit el tudnak adni; az uralkodó ház nem szívesen látná a manufaktúrákat egy szabad országban, ahol hatalma nem korlátlan és nem adóztathatná meg őket.”¹⁷

Nem vitás: Jean-Pierre Dellard fentebb ismertetett leírása egy hadifogoly sokszor felszínes benyomásaiból táplálkozó, számos fontos kérdést fel sem vető, hiányos analízise a korabeli magyar állapotoknak. Mégis, mindezek ellenére vagy tán épp ezen hiányosságokkal együtt igen jól érzékelteti: mit vettek észre és milyen szempontok érdekelték a francia kortársakat a XVIII. század utolsó évtizedének Magyarországon.

¹⁷ KECSKEMÉTI KÁROLY (szerk.): Notes et rapports français sur la Hongrie au XVIIIème siècle. Bruxelles 1963. 156–157.

Lajos Kövér

THE NOTES OF A FRENCH PRISONER OF WAR IN HUNGARY (1793–95)

In the spring of 1793 the Austrian army fighting revolutionary France in the battlefields in the Netherlands and by the Rhine took an increasing number of French prisoners of war, who were deported mainly to the castles and barracks of Lower Hungary. Several of them kept diaries and took note of events around them. Napoleon's future general, Jean-Pierre Dillard was also held as a prisoner in Diakovár; in his memoirs he devotes two chapters to the story of his captivity. In his description of the route of the deportation and the everyday life at Diakovár he also briefly comments of the contemporary conditions in Hungary.

AZ 1848/49-ES MAGYAR EMIGRÁCIÓ LATIN-AMERIKÁBAN ÚJ ADATOK

Amikor a szegedi egyetemen megalakult a Latin-Amerika Története Tanszék (1967), a munkatársak között egyetértés alakult ki a „Magyarok Latin-Amerikában” téma kutatásának fontosságát illetően, s egyfajta munkamegosztás is létrejött. Wittmann Tibor a XVIII. századi magyar jezsuiták latin-amerikai tevékenysége felé fordult, ám ennek, korai halála miatt csak első áttekintésére volt módja.¹ Varga Ilona a két világháború közötti tömeges magyar kivándorlás latin-amerikai története feldolgozásához látott.² Magam az 1848/49-es szabadságharc után Latin-Amerikába került magyar honvédeknek történetére koncentráltam, s az 1970-es évek első felében több tanulmányban adtam számot az addig elért eredményekről.³

Kétségtelenül, a kutatás e '48-as magyarok latin-amerikai jelenlétének esetében meglehetősen időigényes, a véletlen szerencsétől is befolyásolt, lassú munka — ha az ember nem a már korábban ismert tények ismétlését kívánja új tudományos eredményként „eladni”.

Kétségtelen, hogy ennek az emigrációs fejezetnek a legkiemelkedőbb figurái **Rosti Pál** és **László Károly**. Rosti, aki Párizsban kitanulta a fényképészetet, elhatározta, hogy ötven évvel Alexander von Humboldt latin-amerikai útja (1799–1800) után bejárja ugyanazt az útvonalat, mint elődje, rögzítve a különbségeket immár a fényképek hitelével is. Az 1857-ben megvalósított terv nemcsak impozáns könyvet⁴, de hatalmas történelmi értékű és igen szép fényképeket is megőrzött Venezueláról, Kubáról és Mexikóról.

Valójában azonban csak a venezuelai történészek reagáltak eddig Rosti teljesítményére.⁵ Ebben valószínűleg nagy szerepe volt annak, hogy Wittmann Tibor a venezuelai fejezetet könyv alakban kiadta Caracasban.⁶ Nyilvánvaló, hogy Rosti műve és fényképei a három említett ország számára jelentenek kiemelkedő

¹ WITTMANN TIBOR: En torno a los misioneros de Hungría en América Española (siglo XVIII). JAHRBUCH FÜR GESCHICHTE VON STAAT, WIRTSCHAFT UND GESELLSCHAFT LATEINAMERIKAS. Köln—Wien 1969. 6. (továbbiakban: JAHRBUCH).

² VARGA ILONA: Laint-amerikai magyar telepek és külképviseleteink a gazdasági válság időszakában. ACTA HISTORICA. Acta Universitatis Szegediensis. T. XXXV. Szeged 1971, 79–101. Uő.: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között (kandidátusi értekezés, kézirat). Szeged 1977.; Uő.: Magyar település Argentínában a századelőn. A magyar kivándorlás helye a migrációs folyamatban. TISZTÁJ 1988. 7. 64–71.

³ ANDERLE ÁDÁM: A modern argentin hadsereg létrejöttének kérdéséhez: Czetz János. HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK 1970. 2. 225–223.; Uő.: A '48-as magyar emigráció és Narciso López 1851-es kubai expedíciója. Századok 1973. 3. 687–710.; Uő.: La emigración húngara a América-Latina, después de la derrota de la revolución de 1848–49. Jahrbuch. Band 13. 1976. 73–83. Uő.: Investigaciones acerca de la emigración húngara hacia América-Latina. in: La emigración europea a la América Latina. Fuentes y estado de investigación. Berlin é. n. (1977), 229–240.

⁴ ROSTI PÁL: Úti emlékezetek Amerikából. Pest 1861.

⁵ Az első tanulmány PASCUAL VENEGAS FILARDO: Los viajes por Venezuela de Pal Rosti en 1857. in: Viajeros a Venezuela en los siglos XIX y XX. Caracas 1973. 95–97.

⁶ PÁL ROSTI: Memorias de un viaje por América (Wittmann Tibor előszavával) Ed. de Univ. Central de Venezuela. Caracas 1968.

forrást, s ahogy Venezuela esetében kiderült, képei a legelső tájfényképek az országról.⁷

Hasonlót lehet elmondani László Károlyról is, aki a törökországi száműzetésben Kossuth személyi titkára volt. A pontos és részletes naplót vezető László Károly Amerikában elhagyta a kormányzót. Naplójának VIII. és IX. kötete már erről szól: 1857-től 1865-ig a Tehuantepec földszoroson földmérő és több államban fakereskedő más magyarokkal együtt. Naplójának ezen része kevés érdeklődést keltett Magyarországon⁸, holott társadalomtörténeti (maya-indián régióban tevékenykedett) és politikatörténeti (a Juarez-reformkorszak és polgárháború éveiben vagyunk) szempontból is fontos és pontos forrás.⁹ Rostival együtt spanyol nyelvű kiadása lenne indokolt.

Rosti Pál, László Károly és Czetz János a magyar emigrációnak azon magasan kvalifikált tagjai közé tartozott, akiket együttesen „elit emigrációnak” nevezhetnénk: több nyelvet beszéltek, műszaki, katonai szakértelmük jól hasznosítható volt. Hasonló, eddig történetírásunkban nem említett esetet jelent például Brazíliában Maylánszky Mátyás Lajos is, aki ’48-as tűzértisztként érkezett; brazil ültetvényes családba házasodva 1868-ban textilgyárakat alapított Ituban és Jundiaiban, majd a Sorocabana vasúttársaságot szervezte meg Mato Grosso és Paraná államban. S ahogy Czetz ilyen tevékenysége Argentínában, Maylánszkyé Brazíliában a belső területek meghódításában, civilizálásában volt jelentős.¹⁰

Egy-egy „új” magyar ’48-as emigránsra szinte csak véletlenül találhatunk rá — mikor más — *sui generis* — latin-amerikai témákban kutatunk. Így, szisztematikusan kutatva bukkant rá például az 1945-től Brazíliában élő Ónódy Olivér egy Décsi (Décsey?) János nevű, görög származású, magyar menekült kapitányra Oswaldo Cabral Brusque történetéről szóló könyvében, egy 1871-es dokumentumban. A kutatás során Ónódy Olivér a szabadságharc dokumentumaiban és az emigrációs irodalomban számos utalást talált Décsi nevére vonatkozóan, tekintettel arra, hogy Décsi törökországi száműzöttek közé tartozott.

Décsi először tanárként dolgozott Brazíliában, majd 1858-tól állami tisztviselő Piuma-körzetben. 1864-ben már São Paulóban újonckiképző tisztt, vezérkari őrnagyként részt vett a Paraguay elleni háborúban (1866); 1867–68-ban aztán egy katonai kórház parancsnoka. 1872-ben került nyugállományba, s nyelvtudását hasznosítva egy európai, több nemzetből verbuválódott, bevándorlókból alakult több ezer fős brazil kolónia állami vezetője lett.¹¹

Magam a ’80-as évek elején perui kutatásaim során, a XIX. század közepi guano-szigeteken dolgozó kínai kulikra keresve információkat, találtam meg „Carlos Kossuth” nevét.

⁷ JOSUNE DORRONSORRO: Significación histórica de la fotografía. Universidad Simón Bolívar. Caracas 1981, 52. Ugyancsak Josune Dorronsorro szervezett Rosti Pál képeiből Caracasban és három másik venezuelai nagyvárosban 1983–84-ben kiállítást, *Pál Rosti (1830–1874). Una visión de América Latina* címmel.

⁸ ÁCS TIVADAR közöl részleteket belőle: Magyar úttörők az Újvilágban. László Károly 1850–67. évi naplójegyzetei a Kossuth-emigráció amerikai életéből. Budapest 1942.

⁹ LÁSZLÓ KÁROLY: Napló katonai életéből. (1848–1870). Kézirat. I–IX. kötet. OSZK, OCT. H. 720.

¹⁰ SALVADOR BUENO: Cinco siglos de relaciones entre Hungría y América Latina. Budapest 1977, 90. Salvador Bueno az ezzel kapcsolatos információkat — mint ezt megemlíti — tőlünk kapta. Bueno e könyvében felhasználta mindazt, amit az 1970-es évek közepéig megismert a magyar történetírás e témakörben.

¹¹ OLIVÉR ÓNÓDY: Um capitão de exército húngaro no Brasil. REVISTA DO INSTITUTO HISTÓRICO e Geográfico Brasileiro. (szeparátum, é. n., h. n.). A szerző szíves küldeménye.

Az angol Gibbs-ház által a perui kormánytól bérelt Chinchá-szigeteken ugyanis hírhedt névvé vált a két főfelügyelő közül az egyik, Carlos Kossuth neve. A kegyetlenkedés, a barbár körülmények, a súlyos túlmunka és jogtalanság állandósult a Kossuth irányította szigeten, s mindez a kényszerrel szerződött kínai kulik számára oly riasztó következményekkel járt (láadások, öngyilkosságok sorozata stb.), hogy a perui kormánynak vizsgálatot kellett ez ügyben indítania. Maguk az angolok Londonba küldött jelentései is kiemelték „Carlos Kossuth” kegyetlenségét, aki például maga döntötte el a sziget kórháza számára, ki „lehet” beteg, ki nem — a jelentések arról is írtak 1853—54-ben, hogy Carlos Kossuth rövid ideig tartó vezetése „szokatlanul kegyetlen” volt.¹²

A perui vizsgálatot végző Nicolás de Piérola jelentésében¹³ viszont — feltehetően angliai információk alapján — arra a következtetésre jutott, hogy a „Magyar” nyilvánvalóan csak kölcsönözte a híres magyar, Kossuth Ferencz (sic.) vezetéknévét (nyilván *Kossuth Lajosra* vonatkozik e megjegyzés), bárha e Carlos Kossuth Peruban azzal dicsekedett, hogy e nagy magyar testvére.

* * *

Valószínű, hogy az 1850 utáni esztendőkből a fentiekhez hasonló további eseteket még találni fogunk, melyek egy-egy parányi mozaikkockával gazdagíthatjuk a ’48-as emigrációról szóló ismereteinket.

A nicaraguai epizód viszont a korábbi, *Századokban* közölt tanulmányunk¹⁴ folytatását jelenti valamiképpen. E tanulmány jelentős számú magyar ’48-as emigráns katoná részvételéről számolt be a kubai Narciso López 1851-es expedíciójában.

Kiderült azonban, hogy egyes ’48-as emigránsok, akik túléltek a vereséggel végződött kubai kísérletet, néhány év múlva már William Walker Nicaragua elleni kalandjába keveredtek.¹⁵

E történet legismertebb szereplője *Schlesinger Lajos*, aki a komáromi csoporttal hagyta el Magyarországot. A kubai kalandot a ceutai ólombányában való raboskodással úszta meg, de onnan megszökött, s ő írta meg 1852-ben a kubai expedíció történetét New Yorkban.¹⁶

Schlesinger 1855-ben több társával csatlakozott W. Walker csapatához. Akiket név szerint ismerünk, az Schlesinger Lajos és öccse, Ede, aki már a kubai akcióban is részt vett; egy Body (Bódy?) nevű magyar; az ír Henningsen ezredes, aki Walker szerint harcolt Magyarországon, hasonlóképpen az osztrák Schwarz őrnagyhoz. Más forrás említést tesz egy „magyarországi illetőségű” Grósz Mihály

¹² W. M. MATHEW: A Primitiv Export Sector: Guano Production in Mid-Nineteenth Century Peru. *Journal of Latin American Studies* 1977. Part I. Vol 9. 35—57.

¹³ NICOLÁS DE PIÉROLA: Informe sobre le estado de carguío de huano en las Islas de Chinchá, y sobre el cumplimiento del contrato celebrado con D. Domingo Elías. Lima 1853, 18. E „Carlos Kossuth” Peruban telepedett le: ma Limában több család viseli a Kossuth vezetéknévét.

¹⁴ Ld. 3. számú jegyzetet.

¹⁵ Erről ANDERLE ADÁM: Távol Istentől... című könyvében egy fejezet szól. Budapest 1985. 21—39.

¹⁶ Címe: Personal Narrative of Louis Schlesinger of Adventures in Cuba and Ceuta. *Democratic Review*, New York 1852 szept. 12-ei és azt követő számok. Schlesingerről lásd még KACZIÁNY GÉZA: A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Budapest 1917. 72. és MARCO PITCHON: José Martí y la comprensión humana című könyv melléklete: Comandante Luis Schlesinger. La Habana 1957. 343—345.

ezredesről, aki később (1867) Matagalpa katonai kormányzója lett.¹⁷ Azaz, Walker seregében volt egy „magyar” csoport.

A Walker-expedíció története meglehetősen ismert.¹⁸ Az USA déli államainak támogatásával Walker expedíciós csapatot szervezett, és némi belső, nicaraguai földbirtokos támogatást is élvezve megszerezte a hatalmat. Visszaállította a rabszolgaságot, a spanyol mellett az angol lett uralma alatt a második hivatalos nyelv. USA-polgárok telepítése és a nicaraguai földbirtokok kisajátítása kezdődött el. Az akció ugyanakkor összekapcsolódott a két óceán közötti csatornaépítés ez időben felerősödött gondolatával is: ekkor erős aspirációk jelentkeztek egy Nicaraguában felépítendő csatornával kapcsolatosan. Ezért Walker különös gondot figyelt a két óceán között itt húzódó átrakó körzet („Tránsito”) katonai ellenőrzésére, s épp ezt a feladatot kapta a három közül a Schlesinger vezette ezred, melyben döntően európai '48-as emigránsok voltak találhatók. Walker maga éppen azzal indokolja Schlesinger kinevezését a harmadik ezredhez, hogy jó katonahíre mellett beszélt a spanyolon kívül németül és franciául is, így biztosítva volt e soknyelvű egység irányítása. Ebben az ezredben volt egy „német század”: e név valószínűleg a vezénylés nyelvére vonatkozik. Magyarjaink feltehetően ebben az egységben lehettek:

Schlesinger fontos szerepet kapott a szomszédos Costa Ricával való kezdeti tárgyalásokon is, melyek arra irányultak, hogy biztosítsák a szomszédos ország semlegességét. Egyébként ez nem járt sikerrel.

Schlesinger nevét Walker hadinaplójában találtuk meg, személyével ugyanis meglehetősen sokat foglalkozott a kaland vezére, William Walker. Nemcsak amiatt, mert katonai ismereteire szükség volt: ő szervezte meg a harmadik, 260 fős ezredet.

Említése azért gyakori a hadinapló elején, mert Schlesinger vezette egységek a háború első szakaszában gyors vereséget szenvedtek, amikor az óceánközi átrakó körzet ellenőrzését akarták biztosítani. Egységeiben ugyanis rendkívül nagy mértékűvé vált a rendetlenség, és „El Hungarö” — „a Magyar” —, ahogy nevezték Schlesingert, több elemi hibát is elkövetett parancsnok léte — Walker szerint: például az ezred egyetlen orvosát küldte el futárként levéllel, éppen egy várható csata előtt.

Az ő egységeire várt az első stratégiai jellegű akció győzelemre vitele Walker szerint, de Schlesinger csapatait a Costa Rica-i kormány egységei váratlanul meglepték. A „német század” erre ott is hagyta a csatateret; a többiek rendetlen harcba kezdtek, s maga Schlesinger is — Walker szerint — „gyávának bizonyult”, elhagyta csatateret (1856. március 20.).

Schlesinger minderről jelentést tett Walkernek, aki utasította, szervezze újjá egységeit és foglalja vissza Guanacatét. Ám a közben a főhadiszállásra érkező tisztjei Walkert Schlesinger gyávaságáról és parancsnoki tehetetlenségéről tájékoztatták; volt, aki egyenesen árulással vádolta Schlesingert, s azzal, hogy eladta a csatát a Costa Rica-iaknak.¹⁹

Schlesingert ezért hadbíróság elé állították: az gyávaságban bűnösnek találta és lefokozta. Felajánlották azonban, hogy csatlakozzék a harcoló csapatokhoz egyszerű közlegényként, de ezt ő visszautasította.

¹⁷ WILLIAM WALKER: La guerra en Nicaragua. Managua 1975. 98, 108—111, 122—123, 180, 282, 283. (továbbiakban: WALKER); GOETZ VON HOUWALD: Los alemanes en Nicaragua. Managua 1975. 208—210, 216. (továbbiakban: GOETZ VON HOUWALD).

¹⁸ Ld. a 16. számú jegyzetet, mely e történetről szól.

¹⁹ Erről W. WALKER számol be hadinaplójában: 108—111.

A hadbírótság ekkor becsületszóra Granadában hagyta a harcok idejére, de Schlesinger átment Costa Ricába, otthagya a Walker expedícióit.²⁰

Schlesingerről ez, a Walker által rajzolt negatív kép rögződött meg az NSZK 1970-es évekbeli nicaraguai nagykövetének, von Houwaldnak a művében is („Németek Nicaraguában”), aki, bár elismeri, hogy Schlesinger beceneve „El Hungaro” volt, mégis németnek tartja, aki többrendbeli rablás miatt Németországban az 1840-es években „legalább 20-szor menekült az igazságszolgáltatás elől”.²¹

Ez nyilvánvaló képtelenségnek tűnik. Von Honwald ugyanis Walker vádjait és információit készpénznek elfogadva írja mindezt, ám nyilvánvaló, hogy a meglehetősen erős személyiségzavarokkal küzdő, durván rasszista diktátor gyűlölete süt a hadinaplóból — Schlesinger ellen. Az ügy ennél egyszerűbbnek látszik. A művelt, jól képzett és ugyanakkor kalandor szellemű Schlesinger, akire igen nagy szükség volt az előkészületek és az expedíció szervezése során, nyilvánvalóan nem vállalt semmilyen kockázatot, amikor kiderült, hogy Walker expedíciója ellen Közép-Amerika országai csapatokat küldtek. Schlesinger éppen Costa Rica-i missziója során ébredhetett rá: a várt belső nicaraguai támogatás is elmaradt. Walker csapatai egyszerűen durva megszálló csapatokká váltak — ez a felismerés motiválhatta Schlesinger magatartását és lépéseit.

Ezt egyébként nem is fogadták rosszul Közép-Amerikában. Schlesinger egy El Salvador-i gazdag földbirtokos családba házasodott, s 1858-ban már mint az USA-tőkével működő *American Atlantic and Pacific Ship Canal Company* képviselője tűnt fel.²²

A Walker-expedíció kapcsán érdemes egy mozzanatra még kitérni. Walker többször említi egy *A. P. Crittident*, akitől a szervezésben és a harcok során sok segítséget kapott. Ám ez a vezetéknév feltűnt már Narciso López kubai expedíciójában is, mint López helyettese.²³ Ez a Crittenden egyike a toborzóknak, majd ő is harcolt Kubában, s egyes változatok szerint Prágay Jánossal együtt halt meg.

Nem tudni, azonos személyről van-e szó, vagy több Crittenden vett részt az USA déli államaiban a kelet-európai emigránsok különböző katonai akciókra történő toborzásában. Mindenesetre Narciso López 1851-ben, W. Walker pedig 1855–56-ban ugyanazokban a városokban, ugyanabban a munka nélkül, létbizonytalanságban élő európai '48-as emigrációs közegben kereste zsoldosait, hangzatos célokkal és eszmék jegyében és igencsak konkrét dollárokkal. Így találhatott rá Schlesingerre és a '48-as magyar szabadságharc más menekültjeire W. Walker is.

Ez a kapcsolat lehet az oka, hogy Walker igen tudatosan igyekezett kötődni Narciso López kubai expedíciójához, mint történelmi előzményhez. 1856. szeptember elsején például a nicaraguai Granada városában Narciso López kivégzésének ötödik évfordulóján emlékünnepséget tartottak.

Mindenesetre az a Kossuth Lajoshoz írott 1851-es levél, mely a kubai expedícióra való toborzással kapcsolatosan fogalmazódott és amely szerint „nagyobb részt azon haszonlesők és kalandorokból áll a verbunk, akik tavaly úzték zsarnok játékokat életükkel annyi hazánkfiainak”²⁴ — 1856-ban is aktuális volt.

²⁰ Uo. 122–123.

²¹ GÖTZ VON HOUWALD 208.

²² Uo. 209.

²³ „Ma Kuba szabad és szuverén, mint ahogy ezt López, Prágay, Crittenden és 1851 más mártírjai látni akarták...”, írja TAMÁS ISTVÁN, Havannában élő magyar emigráns: *Szabad Magyar Szemle* (Havanna) 1943. október 16.

²⁴ Ol. Kossuth Gyűjtemény. R. 90. I. 1975. Nyújtó Mátyás levele Kossuthoz. A teljes levelet közöltem Századok-beli cikkemben: 698–699.

Ám erre a nicaraguai epizódra — ellentétben az 1851-es kubaival — a magyar emigráció vezetői már nem figyeltek,²⁵ így ez a közbizalom nem került be az 1848-as magyar emigráció emlékirataiba.

* * *

A kubai és a nicaraguai akciók az 1848-as emigrációs sors *másik típusára* is utalhatnak. A karriert befutottak mellett ugyanis igen sokan idegen érdekek játékszereként pusztultak el a Karib-térség és Közép-Amerika századközépi konfliktusaiban.²⁶

²⁵ PULSZKY FERENC az, aki említi Nicaraguát az amerikai ügyek kapcsán és a „szecesszió” előjátékaként fogja fel e nicaraguai kalandot is: „A demokraták terve oda irányult, hogy Amerikát külső kalandokba bonyolítsák, Kubába, Nicaraguába vagy valahová a régi kontinensen...” PULSZKY FERENC: *Életem és Korom*. Budapest 1958. II. 75.

²⁶ Ez a szituáció azonban később is ismétlődött Latin-Amerikában. Amikor például az Egyesült Államok a XX. század elején meg akarta szerezni Kubától *Isla de Pinos* szigetét, az 1905-től a szigetre betelepülő-betelepített USA-állampolgárok jó része bizonytalan életű Kelet-Európából érkezett *új* USA-állampolgár volt, *köztük sok magyar is*. Az Egyesült Államok e konfliktust és a sziget megszerzését velük akarta megoldani. Vö. SALVADOR MORALES (és mások): *Situación social en la Isla de Pinos antes de la Revolución*. Serie de Isla de Pinos. La Habana 1968. 8, 11. említi a tanulmány a németek, oroszok, lengyelek mellett a *magyarokat*.

NEW DATA CONCERNING HUNGARIAN IMMIGRATION
TO LATIN-AMERICA IN 1848—'49

This paper summarizes the newest results of the continuing research in the field begun in the 1970's.

Surveying the results of the research, the paper gives an account of the activities of the inspector general „Carlos Kossuth”, who acquired ill reputation in the Guano Islands of Peru in 1853—54, and posed as the brother of the leader of the Hungarian revolution, Lajos Kossuth. The paper also deals with the fate of Mátyás Lajos Maylánszky, who immigrated to and settled down in Brazil, founded textile factories and organized the Sorocabana Railway Company. This is followed by an account of the results of Olivér Onódy's research of Captain János Décsi's life in Brazil. The paper concerns itself in most detail with the „Nicaraguan adventure”. In the late 1850's a large group of immigrants of the Hungarian revolution took part in an expedition led by William Walker against Nicaragua, with Lajos Schlesinger the commander of one of the regiments playing a leading role. The present paper gives an account of this expedition, stating that it served as an epilogue to Narciso López's expedition to Cuba in 1851, which also included a considerable group of Hungarians. The paper concludes by suggesting that there are two types of Hungarian immigrant groups in Latin-America. On the one hand we find the group of „elite-immigrants”, with talented, multilingual and excellently educated members, who played an important role in the modernization process of Latin-America, and on the other hand, the group of „anonymous” immigrants, who in search of a way out of their difficulties joined mercenary armies and became the victims of military conflicts in Central America and the Caribbean.

AZ 1868-AS NEMZETISÉGI TÖRVÉNY OSZTRÁK SZEMMEL

A hungarológiai kutatások egyik érdekes területe annak feltérképezése, hogy a magyarságról alkotott kép az európai köztudatban hogyan alakult az évszázadok folyamán, milyen forrásokból táplálkozott, s milyen tényezők befolyásolták változásait. A XIX. század végén a Magyarországról alkotott kép meghatározó eleme volt az ország nemzetiségi konfliktusainak megoldatlansága. A magyarság mint a vele élő nemzetiségeket elnyomó nép jelent meg Európa közvéleménye előtt, s ez a megítélés — mely egyaránt tartalmazott valós és valótlan elemeket — jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az I. világháborút lezáró békéket, melyeket Magyarország nemzeti katasztrófaként élt át, az európai politikai közvélemény történelmi igazságszolgáltatásként üdvözölte.¹

A XIX. századi magyar történelem egyik legfontosabb — de nem egyedüli — tényezője valóban a nemzetiségi konfliktusok fellángolása és megoldatlansága volt. A magyar liberális reformmozgalom vezetői 1848–49 véres nemzetiségi harcainak tanulságaitól vezérelve az 1860-as évek elejétől keresték a lehetőséget a konfliktusok feloldására, kölcsönös kompromisszumok megtételére. Ennek a folyamatnak a végpontját jelzi az 1868:XLIV. törvény a nemzetiségi egyenjogúságról, amely felróható hiányosságai ellenére is a magyar liberális reformmozgalom egyik legpozitívabb és maradandó teljesítménye. Ezért is érdekes kérdés az, hogy az európai közvéleményhez eljutott-e, s ha igen, hogyan, milyen közvetítéssel ennek a törvénynek s a mögötte kirajzolódó útkeresésnek a híre.

A *Revue de Droit International et de Législation Comparée* című nemzetközi jogi folyóirat már 1869-es és 1870-es évfolyamában közölt két részletben ismertetést az 1868-as nemzetiségi törvényről. A folyóiratot 1869-ben Gentben alapította Tobias Michaël Carel Asser, a nemzetközi magánjog amszterdami professzora, Gustave Rolin-Jaequemyns, belga politikus és John Westlake, a nemzetközi jog cambridge-i professzora — ez utóbbi kettő alapító tagja volt az 1873-ban ugyancsak Gentben megalakult Institut de Droit International (Nemzetközi Jogi Intézet) szervezetének. A folyóirat rendszeresen beszámolt — a többi európai államhoz hasonlóan — az Osztrák–Magyar Monarchia újonnan alkotott törvényeiről. A birodalom osztrák részének jogfejlődését August Geyer, az Innsbrucki Egyetem jogfilozófia professzora ismertette rendszeresen, a Magyarországgal foglalkozó írások szerzője pedig Hermann Ignaz Bidermann.²

Bidermann (1831–1892) jogi tanulmányait Bécsben és Innsbruckban folytatta, 1853-ban szerzett doktori fokozatot. Ezután két évig a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium fogalmazó gyakornoka volt Bécsben. 1855-ben a pesti egyetem

¹ Ezt a folyamatot vizsgálta az angol közvélemény magyarság-képét elemezve JESZENSZKY GÉZA: Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp. 1986. c. könyvében.

² La loi hongroise sur les nationalités, dans ses rapports avec le passé et le présent de la Hongrie. 1869. 513–549., 1870. 20–41. (továbbiakban: LA LOI HONGROISE).; La législation hongroise depuis l'année 1848. 1872. 221–301.

magántanárává nevezték ki, majd 1858-ban a kassai jogakadémia professzora lett. 1860-ban a pozsonyi jogakadémiára került át. Részt vett az 1857-es magyarországi népszámlálás munkálataiban is. 1860–61-ben a magyar liberális mozgalom megerősödésekor a politikai küzdelmek újraéledése következtében elhagyták Magyarországot azok a német professzorok, akiket a Bach-időszakban magyarországi egyetemekre neveztek ki.³ Ez történt Bidermann esetében is, aki 1861 őszén lett az Innsbrucki Egyetem tanára, 1862-től az államtudományok professzora. 1871–1892 között a Grazi Egyetemen a statisztika, a közigazgatás- és alkotmánytörténet, valamint az államjog professzora.

Tanártársa a grazi egyetemen, a vele meghökkentően sok ponton párhuzamos életpályát befutó történész, Franz Krones a következőképp jellemzi Bidermann tudói alkatát: tudóstípus; óriási gyűjtőszenvédély és szorgalom; bámulat, részletekbe menő emlékezet; szétágazó érdeklődés, amely azonban magában hordozta a szétforgácsolódás veszélyét.⁴ Kutatásainak végcélja Karl Czörnig: *Ethnographie der österreichischen Monarchie* (Az osztrák monarchia etnográfiaja. Bécs, 1855–57.) című művének kiegészítése volt, a birodalom magyarországi felén élő nemzetiségek viszonyainak statisztikai és etnográfiai vizsgálata. A Magyarországon töltött évek nagyszerű lehetőséget jelentettek számára az anyaggyűjtésre. Ennek eredményeképpen született meg 1862-ben a *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte* (A magyarországi rutének, lakóhelyük, foglalkozásuk, történetük. Innsbruck, 1862.) című munkájának első része, melyet 1868-ban követett egy újabb kötet. E tárgykörbe tartozó további művei: *Bukowina unter österreichischen Verwaltung* (Bukovina osztrák igazgatás alatt. 1875.), *Die Romanen und ihre Verbreitung in Österreich* (A román nyelveket beszélők és elterjedésük Ausztriában. Graz, 1877.), *Nationalitäten in Tirol und die wechselnden Schicksale ihrer Verbreitung* (Tirol nemzetiségei és elterjedésük változásai, 1886.).

Statisztikai, etnográfiai kutatásai mellett érdeklődésének másik fő iránya a jogtörténet. Történeti munkáiban az osztrák összbirodalmi eszme kialakulását és fejlődését kívánta soron követni: *Geschichte der Österreichischen Gesamt-Staats-Idee* I–II. (Az osztrák összbirodalmi eszme története. Innsbruck, 1867. 1889.), *Die rechtliche Natur der österreichischen Monarchie* (Az osztrák monarchia jogi természete, Wien, 1879.). 1879-ben befejezte és kiadta Karl Hock félbemaradt munkáját, a *Der österreichische Staatsrath* (Az osztrák államtanács. Wien, 1879.) című kötetet. Az összbirodalmi eszme számára nem csupán a történeti kutatás tárgya, hanem korának érvényesítendő politikai eszménye és értéke. A művek megírására nagyon is jól kitapintható politikai aktualitások készítették, melyekről a művek bevezetőjében maga is nyíltan szól: „A mű, melynek első része az előttünk fekvő kötet, arra törekszik, hogy bemutassa: az osztrák összbirodalom eszménye már milyen hosszú idő óta érvényesül, tehát milyen régi, továbbá milyen akadályokkal kellett fejlődése során mindig is megküzdenie, s milyen visszalépés volna, ha ezt az eszmét most, amikor minden akadály ellenére oly közel került a teljes megvalósuláshoz, feladni akarnánk vagy nem tudnánk tovább érvényesíteni” – írja

³ WERTHEIMER EDE: Emlékbeszéd Krones Ferencz felett. In: Emlékbeszéd az MTA tagjai felett. XII. k. Bp. 1906. 228.

⁴ DR. FRANZ KRONES RITTER V. MARCHLAND: Die Grazer Universität 1886–1895. Ihre Entwicklung und ihr gegenwärtiger Bestand. In: Festschrift zur Feier der Schlusssteinlegung des neuen Hauptgebäudes der Grazer Universität am 4. Juni des Jahres 1895. Graz 1895. 25. 27. (továbbiakban: FRANZ KRONES).

1867-ben.⁵ Az osztrák politikát élénken figyelemmel követte, Innsbruckban töltött évei alatt aktívan részt vett a tartomány politikai életében. Krones politikai nézeteit konzervatív centralistának minősítette.⁶

Életútjának és tudományos érdeklődésének rövid felvillantásából is nyilvánvaló, hogy Bidermann politikai eszményeit tekintve egyértelműen szemben állt a magyar liberális reformmozgalom célkitűzéseivel. 1861-ben az abszolutizmus ellenes mozgalom újjáéledésének, az 1861-es magyar országgyűlés előkészületeinek időszakában Bidermann Anastasius néven röpiratot jelentetett meg *Die Ungarische Bewegung und unsere Pflicht* (A magyar mozgalom és kötelességeink. 1861.) címmel, melyet a birodalmi tanácsnak ajánlott. Ebben a röpiratban részletesen kifejtette véleményét Magyarország történeti hagyományairól, Magyarország és az Osztrák Császárság közjogi és politikai viszonyáról, a magyar liberálisok célkitűzéseiről. Eszmefuttatásai rávilágítanak arra, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek kérdését a tudományos szempontokon túl milyen tágabb politikai horizontba helyezte el.

Kiindulópontja az a tétel, miszerint minden népnek megvannak a maga sajátosságai, a magyart az örök nyughatatlanság, háborús természet, korlátlan harci vágy és túlzott nemzeti büszkeség jellemzi.⁷ Ez az oka annak, hogy a magyarság képtelen belátni azokat a történelmi előnyöket, melyeket az osztrák birodalomhoz s ezáltal Európához való kapcsolódás jelent számára. Így a magyar történelmet az osztrák ellenes öncélú, mesterségesen felkeltett felkelések periodikus ismétlődése jellemzi, mely felkelések célja a birodalomtól való teljes elszakadás. Igaz, hogy a Habsburg-dinasztia a XVII. század elejétől kezdve Magyarországon is centralizált, abszolút uralkodást kívánt bevezetni, de az az elavult rendiséggel szemben a fejlődést szolgálta, másrészt a Habsburg-ellenes harcok már a XVI. században megkezdődtek, tehát azok nem tekinthetők pusztán válaszlépéseknek. Sőt — Bidermann állítása szerint — időről időre maguk a magyarok provokálják ki szándékosan a nyílt katonai összeütközést a bécsi udvarral.⁸ Az 1711-es megbékélést kereső szatmári béke utáni évtizedek 1780-ig az egyedüli időszak, amelyben a magyarok bölcsen meg tudtak alkudni a birodalmi eszmével, s azon belül keresték az anyagi, kulturális előrehaladás lehetőségét. Ekkor született a birodalom alaptörvénye, a *pragmatica sanctio*, melyet Bidermann a magyar liberálisok értelmezésével ellentétben nem perszónalunióként, hanem a közös ügyek tekintetében a birodalmi igazgatás közösségét megteremtő reálunióként értelmez. A XIX. században azonban — véleménye szerint — ismét az elszakadás mellett agitálók kerültek túlsúlyba, s robbantották ki az 1848–49-es konfliktust. Bidermann tagadja az 1848. április 11-i törvények törvényességét, mivel azok szentesítésével V. Ferdinánd megsértette a birodalom német és szláv lakosságának érdekeit s azokat a kötelezettségeket, melyek őt mint Ausztria császárárt kötötték.⁹ Az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozattal a magyarok megsértették a *pragmatica sanctio*t — ettől a ponttól kezdve Bidermann érvelése az abszolutizmus kori hivatalos osztrák álláspont, a *Verwirkungstheorie* (jogeljáráselmélet) gondolatmenetét követi. Mégis, véleménye szerint, ha nem is jogtalanság, de politikai hiba volt a bécsi udvar részéről, hogy a kegyetlen megtorlás s nem a szelíd béke útját kereste 1849 után. Bidermann

⁵ Geschichte der Österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526—1804. Innsbruck, 1867. I.

⁶ FRANZ KRONES 25.

⁷ Die Ungarische Bewegung und unsere Pflicht. 1861. 9. 19.

⁸ Uo. 6.

⁹ Uo. 40.

üdvözli az 1860–61-es császári kegyelemből adományozott birodalmi alkotmányosságot, s annak elfogadására szólítja fel a magyarokat. Véleménye szerint a magyarok célja saját alkotmányosságuk és államiságuk védelmével valójában a német és szláv érdekek árán egy nagy magyar birodalom létrehozása,¹⁰ s ebben a teljes állami függetlenségre és a más népek feletti uralomra törekvés szorosan összekapcsolódik.¹¹ Így a Magyarországon élő nemzetiségek a magyarok és a bécsi udvar évszázados párviadalában Bécs magától értetődő szövetségesei. Bidermann tehát a XIX. század történetében a megelőző századokhoz hasonlóan csupán és kizárólag nemzetiségi küzdelmeket lát; az uralkodóház abszolutista birodalmi politikáját egyértelműen azonosítja a birodalom német és szláv népeinek érdekeivel, melyeket így mereven szembeállít a magyar liberális reformmozgalom célkitűzéseivel. Ugyanez a merev s történetileg hamis séma nyomja rá bélyegét majd a magyarországi nemzetiségi viszony elemzésére is.

A Magyarország és Ausztria közötti politikai konfliktus feloldása — Bidermann véleménye szerint — csakis a pragmatika sanctión alapuló reálunió lehet, közös birodalmi parlamenttel, közös birodalmi külüggyel, hadüggyel és pénzüggyel. Egy későbbi röpiratában azonban nagyon helyesen figyelmeztet arra, hogy csupán osztrák — magyar kiegyezés a birodalom más nemzetiségű népei érdekeinek figyelembevétele nélkül nem teremtheti meg tartós és történetileg szilárd állami intézményrendszer alapjait.¹² Bidermann világosan látta, hogy a nemzetiségi eszme, a nemzeti mozgalmak virágkorában az államjog tudományos tételei s a gyakorlati államszervezési elvek nem hagyhatják tekintet nélkül a nemzetiségi szempontokat.¹³ S különösen érvényes volt ez a soknemzetiségű Osztrák — Magyar Monarchiára. Ez a meggyőződés hatja át az 1868-as nemzetiségi törvényről írott cikkét is.

Bevezetőjében Bidermann hangsúlyozza, hogy a törvény értékeléséhez a jogi szempontú ismertetésen túl szükség van a történeti előzmények, az ország népességi viszonyainak elemzésére, az egymással konfliktusban álló felek nézeteinek, programjának felvázolására. Cikkének első részében ezek összefoglalására tesz kísérletet.

Röviden áttekinti Magyarország népességi megoszlására vonatkozó statisztikai adatokat. Forrásként az 1850-es népszámlálás kimutatásait használja, melyek első ízben nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adatokat is tartalmaztak. Ennek a népszámlálásnak az eredményeire épült M. Adolphe Ficker: *Die Völkerstamme der österreichischen — ungarischen Monarchie* (Az Osztrák — Magyar Monarchia népei. Wien, 1869.) című munkája, melyet Bidermann a leginkább megbízható statisztikai forrásként tart számon. Szembeötlő, hogy a magyar statisztika eredményeit, Fényes Elek munkáit meg sem említi. Persze, ez nem véletlen, hiszen a magyar tudósok kezdettől fogva elutasították az önkényuralmi megtorlás időszakában lebonyolított népszámlálás eredményeit, mely megítélésük szerint a magyarság számát tendenciózusan kisebbiteni igyekezett.¹⁴ Így a Bidermann és Fényes Elek által elfogadott számadatok között nem elhanyagolható különbségek vannak. Ugyanakkor összecseng azon megállapításuk, hogy nem beszélhetünk Magyaror-

¹⁰ Uo. 8.

¹¹ Uo. 4.

¹² Russische Umtriebe in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte Österreichs wie Russlands. Innsbruck 1867. II.

¹³ Die Romanen und ihre Verbreitung in Österreich. Graz 1877. 9.

¹⁴ Fényes Elek: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. Pest 1867. 8.

szágon kompakt, élesen elkülöníthető nemzetiségi területekről, mivel e területek peremvidékein több nemzetiség él teljesen összekeveredve.

Bidermann cikkének leginkább vitathatóbb része az a rövid történelmi vázlat, melyet a magyarországi nemzetiségi kérdés előzményeinek megvilágítása céljából fest a külföldi olvasók elé. Ő maga úgy ítéli meg, hogy a magyar történelmet egészen új szempontból közelíti meg, mely nézőpont addig hiányzott a történelem-könyvek lapjairól.¹⁵

Történeti fejtegetéseit Eötvös József és más magyar liberális politikusok azon tételének tagadásával kezdi, miszerint a magyar történelem a középkorban nem ismerte a nemzetiségi konfliktusokat. Bidermann — amint azt már korábbi röpiratának ismertetése kapcsán láttuk — Magyarország történetében kizárólag nemzetiségi konfliktusok egymásutánját látja. A modern kor eszményeit visszavetítve a magyar középkor első századaira, kifejti, hogy Magyarország I. István idején föderatív állam volt, melynek szervezete inkább hasonlított népek szövetségéhez, mint erős, centralizált államhoz. István Intelmeinek híres sorait (az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő) hozza bizonyítékkul.¹⁶ A magyar történelem első európai századainak kalandozásait, véres trónküzdelmeit, a központi királyi hatalom feudális széttagoltság elleni harcait mind-mind nemzetiségi küzdelmekként értelmezi. A magyar történelem fő jellemzője — az ő interpretációjában — a magyarok nem szűnő törekvése a többi nemzetiség elnyomására. Módszerét a következő példán keresztül szemléltethetjük: részletesen ír a jórészt német lakosságú királyi városok és a tartományurak XIV. század eleji konfliktusairól. Észak-Magyarországon Aba Amadé, Károly Róbert támogatója építette ki tartományúri hatalmát. Igyekezett Kassa királyi várost is fennhatósága alá vonni. 1311-ben a városban tartózkodó Aba Amadét egy tömegjelenet során megölték, minden bizonnyal a terjeszkedő s a város önállóságát veszélyeztető tartományúri hatalom elleni városi mozgalomnak esett áldozatául.¹⁷ Fő vonalaiban a XIX. századi történetírók, Szalay László, Horváth Mihály s Ignaz Fessler is — akinek munkájára más vonatkozásban hivatkozik Bidermann — így interpretálták a történetet.¹⁸ Bidermann idézi a szepességi krónika ide vonatkozó sorait, de a konfliktust a szász betelepülőket gyűlölettel és gyanakvással fogadó magyarok és a jogaikat védő németek nemzetiségi összecsapásaként ismerteti.¹⁹

Mátyás király alakját is ebbe a megvilágításba helyezi. Véleménye szerint Mátyás és a magyar nemesség politikai nézeteltéréseit az a tény motiválta, hogy Mátyás származása szerint román volt, s bizonyos előnyöket juttatott a nem magyar nemzetiségeknek.²⁰ Ez ellen a politika ellen szervezkedett Szapolyai János vezetésével a magyar nemesség. Szapolyai Bidermann történet szemléletében egyébként is az ősellenség, hiszen az ő pártja a Habsburg trónkövetelő Ferdinánd politikai ellenfele, s így őt tekinti a Habsburg-ellenes évszázados rebellis hagyományok alapítójának. A XVI. századi Szapolyai — Ferdinánd párharctól kezdve a magyarországi nemzetiségi harcok véleménye szerint két állandó elemet hordoznak: egyrészt a magyarok elkeseredett osztrák ellenes harcukkal párhuzamosan saját pozícióik

¹⁵ LA LOI HONGROISE I. 523.

¹⁶ Uo. 519.

¹⁷ KRISTÓ GYULA: A rozgonyi csata. Bp. 1978. 38.

¹⁸ FESSLER: Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen III. k. Lipcse 1848. 83.; SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története II. k. Lipcse 1852.; HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme II. k. Pest 1860. 27.

¹⁹ LA LOI HONGROISE I. 521.

²⁰ Uo. 522.

érdekében törekedtek a velük élő nemzetiségek még meglévő „ősi” jogainak, például a szláv községek akkor még meglévő antik autonómiájának (sic!) megsemmisítésre,²¹ e nemzetiségek beolvasztására; másrészt a bécsi udvar a nem magyar népek jogainak önzetlen protektoraként lépett fel a magyarok erőszakos, elnyomó politikájával szemben. Az első tényezőt az erdélyi szász városok jogi státusának, társadalmi viszonyainak XVII. század közepi változásaival szemlélteti: a magyar nemesség szisztematikus támadást indít a városok autonómiája ellen azzal, hogy tömegesen beköltözik, s igyekszik a belső igazgatást átvenni. Bidermann külön kiemeli Kolozsvár példáját, amelyből 1660 körül a magyar betelepülők mintegy „kiutálják” a németeket.²² Az erdélyi szász városok az 1660-as években valóban kezdik elveszteni etnikailag homogén arculatukat, s ennek oka az évtized elején pusztító pestisjárványon kívül valóban a nemesség betelepődése és a szegény rétegek városba húzódása volt, de ez a török elleni menekülés s nem valamiféle tudatos nemzetiségi invázió következtében történt. Emellett Kolozsvár etnikai viszonyait az határozta meg, hogy az 1664. évi vasvári béke alapján Nagyvárad török kézre került, így Kolozsvár Erdély legfontosabb helyőrségének állomáshelyévé, azaz végvárrá vált, s ezáltal a város elvesztette polgári státusát.²³ Bidermann még az ellenreformációt is mint a német elem meggyengítésének eszközét a magyarok nyakába kívánja varrni, hallgatva arról, hogy ebben a bécsi udvar járt elől. Az udvar nemzetiségeket védő politikájának bizonyítékeként említi a „románoknak” a XVII. század elején adott kedvezményeket, bár maga is elismeri, hogy ezek célja a görög-katolikus vallás terjesztése volt.²⁴

Bidermann a XIX. századi nemzetiségi konfliktusokat évszázadokkal korábbra visszavetítve teljesen összezsúfolja a feudális és a modern polgári nemzetfogalom és nemzettudat elemeit. Leginkább nyilvánvaló ez a II. József általa is elítélt németesítő nyelvtörvényének ellenhatásaként 1790-ben fellépő nemzetiségi mozgalmak elemzésekor. Nem tudja megmagyarázni, hogy míg az erdélyi szászok valamennyi II. József által is megnyírbált feudális nemzeti kiváltságát megerősíti az erdélyi országgyűlés (illetve Bidermann véleménye szerint a szászok állították vissza jogaikat, s az országgyűlés ezt csak kényszerűen tudomásul vette), addig a románok még „állampolgári” jogokat sem kaptak, melyet Bidermann nemzetiségi diszkriminációként mutat be. Nem vesz arról tudomást, hogy a feudális rendi magyar nemzettest csupán a feudális alkotmányosság keretein belüli társadalmi csoportokat foglalta magában, így annak része volt a privilegizált szász polgárság, a horvát nemesség, de nem volt része a román parasztság, ahogy nem volt része a magyar parasztság sem, a Bidermann által hiányolt „állampolgári” jogokkal ők sem rendelkeztek.

A reformkor politikai küzdelmeit s immár tényleg modern értelemben vett nemzetiségi konfliktusait is meglehetősen egyoldalúan interpretálja. Érdeklődésén teljesen kívül esik az a tény, hogy a magyar reformmozgalom politikai célkitűzéseiben a kétségtelenül meglévő, expanzív államnacionalista törekvések az ország modernizációjának, a polgári társadalom és liberális politikai intézményrendszer megteremtésének igényével párosultak. S ez a küzdelem a Habsburg-ház feudális intézményrendszert támogató s azt konzerválni kívánó törekvéseivel szemben a Magyarországon élő összes nemzetiség érdekeit képviselte. A magyar nyelv

²¹ Uo. 524–525.

²² Uo. 525.

²³ Erdély története (főszerk. KÖPECZI BÉLA) II. k. Bp. 1986. 809. 835.

²⁴ LA LOI HONGROISE I. 527.

kérdésében kétségtelenül történelmi távlatban hibásnak bizonyult az 1844-es nyelvtörvény azon koncepciója, mely a hivatali nyelv, azaz a magyar nyelv kötelező használati körét az állami élet, a közigazgatás, az oktatás minden szintjére ki kívánta terjeszteni. De ugyanakkor a latin nyelvű igazgatás felváltása a magyar nyelvűséggel a szűk rendi politikai intézményrendszer lebontását is szolgálta. Mindezek után nem meglepő, hogy csupán egyetlenegy félmondat („a magyar forradalom leverése után”)²⁵ jut a cikkben Magyarország és a Habsburg-udvar véres konfliktusáról, az 1848–1849-es forradalomról és szabadságharcról. Részletesen ismerteti viszont az 1848-as román, szlovák, szerb nemzeti gyűlések követeléseit, bár ezek értékelésére nem vállalkozik. Ugyanakkor érzékelhető nehezettel — bár a helyzet nehézségére utaló megértő gesztussal — ír arról, hogy az osztrák kormány 1849 után a hatalom teljes birtokában kísérletet sem tett e követelések teljesítésére.

Ugyanez érvényes az 1861. évi nemzetiségi gyűlések programjára vonatkozóan is, bár ezeket Bidermann némileg túlzóknak, mértéken felüli követeléseket is megfogalmazóknak bélyegzi, példaképpen idézi a szlovákok azon követelését, hogy egy elkülönült politikai, közigazgatási és igazságszolgáltató szervezettel bíró szlovák kerületben a szlovák legyen az egyetlen hivatalos nyelv.²⁶ A magyarok álláspontjára vonatkozóan idézi az 1861-es országgyűlés július 6-i feliratának a nemzetiségi megbékélésre utaló részét, de az országgyűlés által kiküldött nemzetiségi bizottságról, annak javaslatáról szót sem ejt. Az 1868-as törvény közvetlen előzményeit is az 1867-es kisebbségi javaslat ismertetésével kezdi, s ezáltal azt sugallja, mintha a nem magyar nemzetiségek tettek volna csak erőfeszítéseket a viszony rendezésére, s a magyarság pusztán erre reagált volna passzív, fogadó félként a nemzetiségi igényeket csak részben kielégítő törvény elfogadásával. Holott az 1848–49-es szabadságharcot követően a reformmozgalom legjobbjai vállalkoztak a nemzetiségi politika tételeinek felülvizsgálatára, s az 1860-as évek elején röpiratok tömege jelent meg magyar és nem magyar szerzők tollából a megegyezést keresve.

Ezek után cikkének második részében Bidermann részletesen és korrekten ismerteti a törvény rendelkezéseit. Elismeréssel szól a törvény megbékélésre törekvő szelleméről, de minden elismerése mellett is az a véleménye, hogy a problémát csak Magyarország federalisztikus átalakítása oldhatja meg. Nagyon határozottan figyelmeztet arra, hogy a többi nemzetiség támogatása nélkül — márpedig ez hiányzott — e törvény nem töltheti be hivatását, s hiába biztosít széles körű egyéni nyelvhasználati jogot — melyet egyébként Bidermann így is szűkkeblűnek értékel —, ha a nem magyar nemzetiségek legfőbb követelését, kollektív politikai egységként való elismerésüket nem tartalmazza. Enélkül nem lesz béke — sejteti a cikk befejezése.²⁷ De miért ellenzi ezt makacsul a magyar politikai elit? Milyen félelmek, milyen történelmi tapasztalatok, milyen értékválasztások vannak e mögött? Ha pusztán „megbocsáthatatlan anakronizmusnak”²⁸ minősítjük — s Bidermann cikkének nagy hiányossága, hogy a törvény rendelkezéseit a XIX. századi európai joggyakorlat normáival nem hasonlítja össze —, ha csupán a magyarság hatalomvágyából, uralkodásra törekvéséből kívánjuk ezt magyarázni, nem kapunk választ ezekre a kérdésekre. Bidermann nem sok fogékonyságot mutat a magyarság történelmének dilemmái, kényszerpályái iránt, s így számára a Magyarországon egymásnak feszülő nacionalizmusok konfliktusa az „elnyomó nép” mítoszára egyszerűsödik. S ezt a képet tárja a magyarságról az európai közvélemény felé.

²⁵ Uo. 543.

²⁶ Uo. 544.

²⁷ Uo. II. 56.

²⁸ Uo. 56.

Ágnes Deák:

THE NATIONALITY ACT OF 1868 IN HUNGARY FROM AN AUSTRIAN POINT OF VIEW

At the end of 19th century Europe had an image of Hungary as a fire-trap of unsolved national conflicts. In spite of this fact the Nationality Act legislated in 1868 was one of the greatest achievements of the Hungarian liberal reform movement in the last century. That is why it is important to know whether the European political public opinion had knowledge of this act and of the efforts which brought it into existence.

The Belgian review of international law, *Revue de Droit International et de Législation Comparée* published an article on this act in two parts in 1869–70. The author was Hermann Ignaz Bidermann, professor of statistics and legal history at the University of Innsbruck and Graz in Austria. Bidermann reviewed the provisions of the law in every detail, and he gave an outline of the Hungarian history in order to make the reader understand the historical roots of the conflicts. But he mingled the elements of the modern national consciousness and the objects of the modern nationalism emerging only at the beginning of 19th century with the facts of Hungarian history in the Middle Ages, so he drew an entirely false picture of the preceding centuries, as if they had been only a succession of national struggles. According to Bidermann the most characteristic feature of the history of the multi-national Hungary during the centuries was the constant ambition of the Hungarians to oppress the other ethnic groups living in the country. He identified the interests of the absolutist imperial government with those of the Slavic and German people living in the empire and he rigorously contrasted these with the object of the Hungarian liberal reform movement. Because of the not genuinely historical view-point Bidermann could not give the real historical causes of the national conflicts, so he could interpret only the myth of 'the oppressive nation' for the European public opinion.

SOÓS KATALIN

KATONALEVELEK AZ OLASZ FRONTRÓL 1915–1917

A közvetlen okait tekintve presztízsszempontok és katonai megfontolások miatt keletkezett, alapjában a világ újrafelosztására irányuló első világháború a frontokra küldte Európa és Amerika férfilakosságának millióit s az emberi társadalom minden területén, a nemzetközi politika feltételeiben, az egyes országok helyzetében óriási változásokat idézett elő.¹

A háborúba lépő országok óriási anyagi és emberi erőket mozgósítottak. Az erőviszonyok a központi hatalmaknak már a háború kezdetén nem kedveztek. Az antant a háború elején 5 700 000 katonával rendelkezett, míg a központi hatalmak csak 3 500 000 főnyi hasznavehető haderőt állíthattak talpra, ebből 1 400 000 főt az Osztrák–Magyar Monarchia. Ezt a kedvezőtlen erőviszonyt a központi hatalmak csak azzal egyensúlyozhatták volna ki, ha minden erejüket egy irányba vetik latba.² Ez a lehetőség nem realizálódott: a hadműveletek 1914 augusztusában három fronton (német–francia arcvonal, szerb arcvonal, Galícia) és a tengeren indultak meg.

„A háború, amely a résztvevő országok számánál fogva kiérdemelte a világháború elnevezést, egyben modern gépi tömegháború is volt, amelyet a nemzet összes erőforrásainak totális igénybevételel, az ellenség teljes megsemmisítésének céljaival folytattak.”³ — állapítja meg Diószegi István.

Olaszország, a harmas szövetség századforduló óta ingatag tagja, a háború kezdetén bejelentette semlegességét, amely rövidesen nyílt osztrákellenes beavatkozási szándékká alakult. Olaszországot az „irredenta Itália” utáni fél évszázados vágy inspirálta, amelyet az antant az ígérgetés és a diplomáciai nyomás alkalmazásával serkentett. Ausztriában felmerült a gondolat, hogy Olaszország további semlegességét Trentino átengedésével vásárolják meg, ám Tisza István bizalmasa, Burián István közös külügyminiszter veszélyesnek, értelmetlennek és hiábavalónak ítélte mindenféle területi átengedést.⁴ Az olasz kormány 1915. április 26-án Londonban egyezményt kötött az antant képviselőivel, május 24-én pedig hadat üzent a Monarchiának.

Szükséges megjegyeznünk, hogy a hatalmak között, akik a Monarchia ellen szövetkeztek, Olaszország volt az egyetlen, aki már 1918 előtt a Monarchia felbontására tört. Természetesen remélte és meg is kísérelte, hogy szövetségeseit e cél érdekében megnyerje. Ebben az értelemben Olaszország hadba lépése a Monarchia ellen talán a legsúlyosabb csapás volt, akkor is, ha Olaszország katonai ereje nem is állt összhangban becsvágyával.⁵ Mindenesetre a második háborús év

¹ DIÓSZEGI ISTVÁN, A világháború, miyennek ma látjuk. In: Hazánk és Európa. Budapest 1970. 94. (továbbiakban: DIÓSZEGI).

² JULIER FERENC, A világháború magyar szemmel. (továbbiakban: JULIER). Budapest 1933. 13.

³ DIÓSZEGI 97.

⁴ Uo. 100.

⁵ KANN, ROBERT, A., Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918. Wien–Köln–Graz 1982. 423. (továbbiakban: KANN).

közepén az olasz front megnyílása tovább fokozta a központi hatalmak haderőinek amúgy is túlzott igénybevételét.

Conrad von Hötzendorf 1915. május végéig Olaszország ellen Jenő főherceg vezérlete alatt 220 000 főnyi haderőt tudott állítani. Ezt a haderőt a főherceg három csoportba tagolta: Tirolban Dankl, Karinthiában Rohr, az Isonzó mentén Boroevic vezette a védelmet. „Olaszország beavatkozása — írja Julier Ferenc — a monarchia minden katonáját felháborította, mert senki sem tudta barátból ellenséggé változását nemes érdekekkel magyarázni. De elvégre is Cadorna olyan túlerőt tudott latba vetni, hogy az Isonzó vonalának megtartására a mi vezetőink a védősereg minden vitézsége dacára sem számíthattak. Conrad ugyan elrendelte a szívós védelmet, de csak azért, hogy az olaszok előnyomulását a lehetőség szerint késleltesse.”⁶

1915. május 24-étől június 22-éig határmenti csaták folytak, június 23-án Cadorna döntő támadást intézett az Isonzó vonal ellen, a főcél Trieszt elfoglalása volt. Az eredménytelen támadást július 18-án megújította Doberdó ellen, említésre méltó eredmény nélkül. A határ többi részén is heves harcok zajlottak le, amelyek az olasz támadás visszaverésével végződtek.⁷

Az első világháború könyvtárnyi irodalma napjainkban is erőteljesen gyarapszik: már kiadták a diplomáciai okmányokat, megírták hadtörténetét, bemutatták a háborús hátszágok életét, felvázolták a munkásmozgalom erőfeszítéseit, megvonták a háború mérlegét, felelős politikusok, magas beosztású katonák megírták visszaemlékezéseiket. A nagy világégésnek maradandó emléket állított az irodalom is.

Hanák Péter jogosan mutatott rá, mily kevés megbízható forrással rendelkezünk, amelyből a nép, jobbágyok, szegényparasztok, munkások — és tegyük hozzá az értelmiség, beosztott katonák, katonatisztek — nézeteit, gondolatait érzelmeit, szóval mentalitását a közvetítők mindig torzító áttétele nélkül saját elbeszélés, önvallomás alapján megismerhetnénk. E téren ő maga járt elől kezdeményező jó példával, midőn az 1970-ben Bécsben megjelent „Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich—Ungarn” c. tanulmánya után 1973-ban közzétette a „Népi levelek az első világháborúból” c. tanulmányát, amely a bécsi és a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban található világháborús cenzúráhatóságok iratanyagából készült válogatást mutat be. A levelek a háborúban álló Magyarország hátszágába engednek bepillantást.⁸

Tanulmányunkban most azt a 485 levelet tesszük vizsgálat tárgyává, amelyre Dr. Czibula Antal, az ismert szegedi szocialista ügyvéd gazdag kéziratos hagyatékában bukkantunk.⁹ E levelezés Czibulának az olasz frontról feleségéhez írt leveleit, felesége leveleit valamint édesanyja néhány levelét tartalmazza. Munkánkban a fő hangsúlyt Czibula frontról írt leveleinek bemutatására helyezzük, kit később irodalmi munkássága alapján Juhász Gyula „a szegedi Dickens” névvel tisztelt meg. Tesszük ezt annál inkább, mivel egész levelezésén vörös fonalként húzódik végig a békevágy.

Czibula Antal küzdelmes életének legfontosabb adatait terjedelmi okok miatt csak 1918 őszéig van módunkban végigkísérni. 1879. március 1-jén született Szegeden. Népes családjában édesanyja, a mindenes mosónő tartotta a lelket s a

⁶ JULIER 125—126.

⁷ Uo. 127—128.

⁸ HANÁK PÉTER: Népi levelek az első világháborúból. Valóság 1973. 3.

⁹ CSONGOR GYÖZÖ Családi Levéltára. Szeged. DR. CZIBULA ANTAL első világháborús levelezése 1915—1918. 1—485 db. Tanulmányunkban az idézett levelek keltezését adjuk meg.

rendet. Czibula jogot végzett, fiatal ügyvédként Szegeden már a századfordulón aktív politikusnak számított. 1905. december 24-én lépett be a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba, amelynek több mint negyven éven át aktív munkása volt, mint előadó, pártügyvéd és utoljára mint a végrehajtó bizottság elnöke. Felesége született Babos Karolina volt; amikor 1914 márciusában behívóját megkapta, két kisfiút is otthon hagyott: Artúrt és Viktort (Győzőt).

Czibula Antal tényleges katonai szolgálatot nem teljesített, hanem 1915 márciusában háborús katonai szolgálatra vonult be a 46. gyalogezredhez Szegedre. Legelső háborús levele, egy levelezőlap, 1915. március 15-éről kelteződik. Katonavonata március 17-én indult el Szegedről; Czibula előbb Brassóba, majd Nagyszebenbe került, ahol rövid katonai kiképzésen vett részt.

Első leveleiben a háború gyors végét prognosztizálta, várja, reméli, hogy ő maga már nem is kerül a frontra. „... alapos feltevésem, hogy mi már nem fogunk puskaport szagolni s nem nézzük alulról az ibolyák fakadását.” A nagyszebeni kiképzésnek azért is örült, mert: „... egészen bizonyossá vált, hogy most már augusztus előtt semmiképp sem kerülhetünk a harctérre, addig pedig be is fejezik a háborút”. Július 15-ei levelében a nagyszebeni katonai kiképzést így összegezte:

„Éppen ma négy hónapja, hogy katona vagyok. — Ez alatt a négy hónap alatt eleget fáradtam és sok törődésen mentem keresztül, de elmondhatom legalább, hogy a nehezebben, a katonai kiképzésen keresztül mentem s most már egész könnyű a dolgom s ez így megy mindaddig, míg a harctérre nem kerülök. — Most már egyszóval, úr vagyok katonáéknál is. A harctér még elég messze van. Addig béke is lehet már, míg engem elvinnének. Elég hosszú ideje tart már ahhoz ez a népeket pusztító borzalom.” E várakozásokkal kapcsolatban figyelembe kell vennünk, hogy az emberek valamennyi hadviselő országban a Balkán kivételével fél évszázada békében éltek, elfelejtették, mit jelent a háború, nem tudták elképzelni, hogy olyan hosszú ideig tarthat.

A háború gyors befejeződésére vonatkozó derűlátó elképzelések nem is váltak valóra; Czibula Antal őrmester 80 órás folyamatos utazás után, augusztus 27-én zászlóaljával Breznitzbe ért, egy csendesebb helyre, közel az olasz határhoz. Október 25-én már az Isonzó-fronton van, s mint ideiglenes szakaszparancsnok megkezdte harctéri szolgálatát. Ott ebben az időben, az október 15-étől november 3-áig tartó 3. Isonzó-csata zajlott.¹⁰ 1916. február 4-én írt levelében minderre így emlékezett vissza: „Októberben, azon a hajnalon, amikor elindultunk, nagy csatazajban értünk a harctérre. Dörgött az ágyú, a puska, a gépfegyver. Fényszóró világított, a rakéták süstörögtek.” Október 28-án zászlóalja egy sikeres támadást vitt végbe, de ebben századának nem volt szerepe.

Nehéz harctéri körülményeiről feleségéhez írt, november 1-jei levelében számolt be:

„Egy szűk tisztí fedezékben vagyok. Hatan vagyunk benne, egymástól mozogni sem bírunk. Két ágyon és ágy alatt, a földön fekszünk. Sár és nedvesség, bűz mindenütt. Kimenni az ajtón nem lehet, mert eláruljuk a helyünket s az olasz ide ágyúz. Csak este megyünk ki a felállítási helyünkre, ahol most szakad az eső s ázik a baka. Ennél rosszabb helyzetbe már nem kerülhetünk, de ez nem baj, csak életben maradunk. Sárosak, piszkosak és mosdatlanok vagyunk, mint a csavargók, de a ... tallián rögtön meglátja a lelőne. Az vigasztal csak, hogy ebben a helyben

¹⁰ JULIER 150.; I. még: AJTAI ENDRE: A volt Cs. és Kir. 46. gyalogezred világháborús története. 1914–1918. Szeged 1933.

sokáig nem leszünk, hamarosan felváltanak. — Az életemért nem aggódok, neked sem kell aggódnod, mert amennyire lehetséges, eléggé védett helyen tartózkodunk a tisztekkel. Ezt a helyet az olasz még soha be nem lőtte, csak körülöttünk csapkod be ágyúival.”

November 1-jei, második levelében — mint a nyár folyamán — ismét bizakodott, hogy „... végefelé jár a dolog s valahogy majd csak kibírjuk”. Hat nappal később írt elkeseredett levelében elvetette, elítélte az egész háborút, amennyire a cenzúra körülményei csak megengedték: *„Mindig csak az fájt legjobban nekem, hogy nem szemeim előtt serdülnek fel fiacskáim. Ezért életemből elveszettnek is tartom az itt töltött időt. Hogy mennyi lesz ez az idő, azt az ember nem mondhatja meg. Megbolondult a világ.”*

November 9-én Cadorna megnyitotta támadását, amelyből a december 4-én végződött, 4. Isonzó-csata fejlődött ki. A két őszi csata során a Monarchia 67 000 katonát veszített. „A csatafront minden méretére 1-1 halottunk esett” — írja döbbenetben Julier.¹¹

Czibula, aki ebben az időben a Mrzl Vrh hegy egy — a levelek alapján közelebbről meg nem határozható — pontján tartózkodott, leveleiben szintén beszámolt arról, hogy „az olasz egyre nagyobb erővel tüzel”, ám ez a támadás közvetlenül nem fenyegette. A december 3-ai levél szerint a csatazaj elcsitult: „Mélyen hallgat a tallián az egész fronton. Talán csak nem fejezte be a háborút? Pedig de jó volna már.”

December 10-ei levelében vázolja harctéri teendőit, katonatársai mérhetetlen szenvedését: „Mindössze annyiból áll a dolgom, hogy minden harmadik éjjel ébren vagyok s végigjárom a legénység órállítását, a svarmléniát, ahogy mi nevezzük az egész századnál. Ilyenkor veszem a botomat s nekivágok a feneketlen sárnak, ami a futóárokban s mindenütt bőven van itt hetek óta. — Elbeszélgetek a bakákkal, akik a Krisztus minden szenvedését szenvedik el. De azért túrnek, talán még jobban, mint Krisztus túrt. — Szerencséje a hadseregnek, hogy ilyen bakái vannak. — Ha nem ilyenek volnának, már az olasz régen az ország belsejében volna. Egy pár zokszót ejt ugyan néha, de azért rendületlenül végzi a kötelességét. — Itt, ezen a helyen még jobban megtanultam szeretni a népet.” E napokban írt leveleiben tovább panaszkodott, hogy hetek óta köd van, a sár nyakig ér; a baka ruhája csöpög a sártól. „Az élettől megy el az embernek a kedve.”

December 20-án a közelgő karácsonyra gondolt és vigasztalódni próbált: „... könnybe lábad a szemem és sír a lelkem, ha arra gondolok, hogy karácsony este nem lehetek otthon. De vigasztalódj, Linuskám, úgy sejtem, hogy nincs messze már az ideje, amikor újra látjuk egymást.”

1916. január első napjaiban megtörtént Czibula kadetté való kinevezése. A január 4-ei levél tanúsága szerint a kapitány ennek kapcsán kiemelte lelkiismeretességét” és „az ellenség előtti bátor magatartását”. Ebben az időben ez a frontszakasz nyugodt, az olaszok alig adnak magukról „valami életjelt”. Ettől eltekintve Czibula helyzetét nem tartotta kedvezőnek. „Most én kerültem a legrosszabb helyzetbe, mert az én szakaszomtól csak 60–70 lépésre van az olasz állás.”

Czibula márciusban szabadságot kért, orvosi vizsgálaton is átesett s április 1-jén már Brassóból írt. Május első felében Magyarországon volt, feleségével, két kisfiával is találkozott. Július 3-án zászlóssá léptették elő.

¹¹ JULIER 151.

Katonaéletében további fontos esemény, hogy július 27-én a Tolmein-i hídfőhöz került az önálló III/46. félzászlóaljhoz, mint századsegédtiszt. Harctéri szolgálata végéig most már itt tartózkodik. Az új környezettel nem volt megelégedve: „Valóságos pokol az életem” — írta augusztus 7-én. Feleségétől könyveket kért: „Tudományos, komolyabb természetű dolgok most nem bírják figyelmemet lekötni. Ezért csak szépirodalmi műveket kérek, és pedig egyelőre Jókai könyveiből. — Vásárolj meg az Olcsó Jókai című vállalatától a következő füzeteket: 1. Egy hírheht kalandor. 2. A gazdag szegények. 3. A szegény gazdagok. 4. A kőszívű ember fiai. — Esetleg ezek valamelyike helyett 5. A lélekidomár.”

Augusztus 5-én az olasz sereg az egész vonalon támadást indított. Ez volt az augusztus 18-áig tartó, 6. Isonzó-csata, amelynek során az osztrák—magyar seregek elveszítették a Görz-i hídfőt és a Doberdó-i fennsíkot. E területek elvesztése mozzanata volt annak a válságnak, amelybe a központi hatalmak 1916 nyarán kerültek.¹²

A harcok a Tomein-i hídfőnél is zajlottak, az itt elért részsikerről augusztus 9-én Czibula szokatlanul harcias hangvételű levélben számolt be feleségének:

„Ma éjjel, éjfél után nagy támadást csináltunk, behatoltunk az olasz állásokba s azután zsákmánnyal megrakodva tértünk vissza. Nekem a zsákmányból csak egy olasz hegymászóból jutott, amit ott kint az olaszoknál a Joó Bálint nyomott a markomba.

De kezdem az elején. A múlt hét azzal telt el, hogy folyton-folyvást készültünk a támadásra. Többször felmásztunk egy magas hegyre, hogy onnan betekinthessük az olaszok állásait, hogy tudjuk magunkat a támadásnál tájékozni. Emellett az egész héten idegeskedtünk, nyomott volt egy kissé, akármennyire is akartuk is takargatni, a hangulatunk. — Nem tudtuk, hogy hogyan végződik a támadás, mi ér majd bennünket. — Hasonló volt a helyzetünk a siralomházba ültetett halálraítélt utolsó óráihoz. Augusztus 8-át már úgy tekintettük, mint életünk utolsó napját. Ez is végrendelkezett, az is közölte utolsó akaratát, megírta búcsúleveleit. — Én csak a te czímedet írtam fel egy lapra. —

A tegnapi napon, este 9 óra 30 perczkor, egy robbanás vezette be a támadást. Felrobbantottuk a tallián aknáit. — Ő ugyanis a hegyoldalba mélyen befűrt, azzal a szándékkal, hogy amint aláér, azt felrobbantja. — Mi már ezt hónapokkal ezelőtt észrevettük s megtettük az ellenintézkedést. Egy aknát fűrtünk az olasz akna alá s mikor elkészült, ez tegnap volt, felrobbantottuk. —

A robbantásra az olasz egy borzasztó ágyútűzzel felelt. — Mi meg ezalatt gyülekeztünk az árokban, hogy kirohanunk. — Olyan iszonyú tűz zúdult a nyakunkba, hogy azt hittük, nem éljük túl. — Akit a gránát nem talált, azt a szertehulló kövek sebeztek meg. Két emberem nyomban harczképtelen lett, engem pedig egy kő ért a jobb pofacsontomon, a helye még most is fel van dagadva. — Éjfél után a tallián tűz alább hagyott, akkor kiugráltunk az állásainkból s igyekeztünk előre. — Pokoli zűrzavar keletkezett. — Lőttek a mi tüzéink, lőttek a talliánok. Nekem a szakaszommal egy ideig tartalékban kellett lennem. De a szakaszom az éjjeli sötétben úgy elszéledt, hogy négy emberrel maradtam együtt, csak később találtam rá a többi emberemre, nagyobbbrészt már az olasz állásban. — Amint ott fekszem egy szikla mögött, hallom, hogy kiabál Molnár hadnagy értem. — Erre felértem kevesedmagammal az olasz állásokba. Ott aztán már kevés dolgunk volt. A gyáva talliánok kiűrtették előttünk az állásokat. — Egy pár ember

¹² Uo. 184—186.

maradt ott, aki úgy látszik, a megadást várta. — Összefogdostuk őket. — Én valami 17 embert fogdostam össze az embereimmel. — Mikor rájuk szóltam: Avanti, szelíden és készséggel mondogatták, hogy hát szívesen mennek ők, s mentek is azzal a pár fegyveres emberrel, akik kísérték őket... —

Három órakeresztet. Képzelted, hogy örültem, hogy ép bőrrel menekültem, amikor már napok óta a legrosszabbra voltam elkészülve.

Az egész eredmény, amit a századunk elért: 153 fogoly, köztük két tiszt, két gépfegyver, nagy mennyiségű fegyver zsákmányolása. Nekünk csak egy halottunk volt s 22 sebesült.”

A több mint két éve tartó s szűnni nem akaró háború azonban már kezdte felőrölni a Monarchia, s benne a magyar hadsereg erejét, harci szellemét, s mint Czibula augusztus 27-ei leveléből is kiderült, a katonák az Olaszországgal folytatott háborúval sem tudtak már azonosulni. „Igen érdekesek azok, amit a bakák egymás között beszélgetnek — írta. Vannak itt már minden korú emberek, 19 évesek és 46 évesek is. — Fiatalnak, öregnek mindig otthon jár a gondolata. S miközben csákányozzák a kemény sziklát, folyton szidják ezt a görbe országot s nem tudják, hogy miért nem adták oda az olaszoknak, amikor kérte. Ezt az egyet nem bocsátják meg soha a kormánynak s fogadkoznak, hogy ha egyszer a szép magyar alföldre visszakerülnek, sohasem gondolnak arra, hogy még hegyet is lássanak.”

A levelekből kiderül, hogy az Isonzó-fronton mindkét szembenálló fél fokozott figyelemmel kísérte a hadieseményeket azután, hogy augusztus 27-én Románia is hadat üzent a Monarchiának. „Tegnap a digó nagyon élénk volt — olvashatjuk az augusztus 29-ei lapon —. Délután folyton lövöldözött. Az este énekelt, kurjongatott s a rezes bandát játszatta annak örömére, hogy Románia megtámadott bennünket.” December 6-ai levelében Czibula tudatta feleségével: „Éppen ebben a pillanatban (este 8 óra) telefonáltak a zászlóalj-parancsnokságtól, hogy Bukarest elesett. — A szakaszom legénysége kiment a barlang elé és hurrázott. De hurrázott az egész front is.” Katonák, tisztek, talán úgy vélték: ezzel is közelebb kerültek a háború végéhez.

Katona-barátkozásoknak az Isonzó-fronton Czibula egész levelezése alapján nem találjuk nyomát. Az olaszok legbarátságosabb gesztusa az volt, hogy ez idő tájt már narancsot, citromot dobáltak át az ellenséges állásokba. Erre került sor 1916 karácsonyán is. „Úgy látszik, ott se igen lelkesülnek már a háborúért” — vélte Czibula december 26-ai levelében.

Az 1917-es év méter magas hóval köszöntött az Isonzó-frontra, a katonák havat takarítottak, a harc egyelőre szünetelt. Czibulát február 6-án „gazdászati segédtsízt”-nek nevezték ki, s úgy látszott, a továbbiakban talán már nem is kell arcvonalbéli szolgálatot teljesítenie. „Én — írta február 9-én feleségének — mindenesetre igyekszem jól végezni a dolgomat, hogy helyemet megtarthassam, nem tovább, csak a háború győzelmes befejezéséig.” Itt kell megjegyeznünk, ez az egyetlen frontról jött levél, ahol a „győzelem” szó előfordul.

Czibula Antal a fronton is szocialista maradt, megőrizte hűségét a Magyarországi Szociáldemokrata Párt iránt, amely párt sokakban keltette fel a radikális szociális változás reményét. A tábori posta cenzúrázása azonban nem tette lehetővé ezeknek az eszméknek és gondolatoknak a fejtegetését. Április 3-ai levele e szempontból különösen érdekes, kitűnik, hogy április 2-án késő éjszakába nyúlóan a tiszt étkedébe „a munkáskérdésről” s „a szocializmusról” vitatkozott tisztársával s a februári forradalom után „nagyobb eseményeket” várt. „Az történt ugyanis, hogy a beszélgetés folyamán szóba került a munkáskérdés, majd az őrnagy úr hozzám fordult, hogy szeretne valamit hallani a szocializmusról. Erre én előadást

kezdtém. Nagy kavarodás, vitatkozás támadt belőle, a legtöbben nem akarták érteni, többen félreértették, csak a Molnár hadnagy mutatta, hogy velem van egy véleményen, amit az őrnagy úr is észrevett s megjegyezte, hogy úgy tűnik fel, mintha a Czibulának árnyéka volna ő. — A dolog vége az lett, hogy nyolc napon belül egy népszerű előadást kell tartanom a szocializmusról.” Majd később: „Olvasgatok s lesem az újság híreit az orosz forradalomról. — Elhitetem magammal, hogy húsvétra nagyobb események hírért kapjuk s vannak itt elegenden, akik szintén hisznek az ilyesmiben.”

A várt „nagyobb események” még vártak magukra, ehelyett tovább folyt a háború az Isonzó-fronton is. Cadorna augusztus 18-án — a 11. Isonzó-csatában — 53 gyaloghadosztállyal nagyerejű támadást intézett Boroevic 20 hadosztály erejű arcvonala ellen. Az olaszok legázolták a bainsizzai fennsík osztrák védőit és Boroevic arcvonalát Tolmein és Görz között 20 km szélességben hátranyomták. A csata az arcvonal legnagyobb részén augusztus 31-én véget ért.¹³

Czibula augusztus 20-ai levelében számolt be a 11. Isonzó-csatáról, itt, ekkor szerezte legsúlyosabb háborús élményeit.

„Augusztus 17-én délután, a király születése napján, ezen a helyen még soha elő nem fordult pergőtűzet zúdított az olasz a nyakunkba s teljes 48 órán keresztül szakadatlanul lőtt. — Borzalmas dolog volt ezt a két napot átélni. — Az idegeimet annyira megviselte, hogy még most is a hatása alatt állok, bár tegnap este óta csak gyöngébb a tüzelés s bár az éjjel nagyon jól aludtam.

Már két héttel előbb tudtuk, hogy az olasz el akarja foglalni a Mrzl-t. Átszökő olasz katonák újságolták. — Tegnap indult támadásra, de a szegedi bakák mindenütt visszaverték. Egy darabig bent volt egyik állásunkban is, de onnan is kivertük.

Az én lakásom a zárótüzelés központján állott. — Az olasz ugyan elzárta a tüzeléssel ezt a helyet a fronttól, mert azt hitte, hogy a tartalékok ezt az utat fogják felvonulásra választani. — Óriási mennyiségben hullottak tehát a lövedékek két napon keresztül erre a helyre. — Valóságos orkán zúgott egy-egy lövedék becsapódása után, s minthogy másodpercenként jöttek, a szélvészszúgásszerű zaj örökös volt. — Én is elhagytam természetesen a bódémat, mert nem éreztem magamat biztonságban, s egy fél napig gubbasztottam egy hatalmas szikla mögött. — De azután rájöttem, hogy a házamat a belövéstől egy távolabb eső szikla védi, s itt töltöttem a további időt. — Mióta a háborúban vagyok, ilyen perczeim nem voltak. Sokat gondoltam rátok s bizony nem egyszer ötlött az agyamba, hogy nem látalak többet benneteket. Most már nyugodtabb vagyok, mert a viszonylagos nyugalom helyreállott, s mert most már abban is bizonyos vagyok, hogy a legnagyobb lehetőség szerint elég biztonságban vagyok. —”

A megrázó élményre szeptember 25-ei levelében is visszatért. „Az én sorsom itt nem mondhatnám, hogy a legjobb. A tizenegyedik isonzói csata nagyon megviselt.”

Czibula 24 hónapi arcvonalbeli szolgálat után, megrendült egészséggel 1917. október 27-én hagyta el az Isonzó-frontot. November 3-án már Budapestről írt, tudatja feleségével, hogy az István úti hadkórházban van. Ugyanebben a hónapban főhadnaggyá léptették elő. Háborús levelezésének utolsó, 485. számot viselő darabja egy feleségéhez írt, békéscsabai képeslap 1918. május 3-ai dátummal, amiből kiderül, hogy a békéscsabai munkásgyűjtő-állomáshoz helyezték és néhány nap múlva hazamegy Szegedre.

¹³ Uo. 220.

Tanulmányunkban Czibula Antal frontról írt leveleinek legfontosabb katonai és politikai vonatkozásait mutattuk be. Ám, ha röviden is, utalnunk kell arra, hogy minden levelét az otthonhagyott család iránti forró szeretet, aggodás, gondoskodás hatja át. Néhány részlet: 1916. február 10.: „A Mamám írt tegnap s megírta, hogy Nuncikát a templomba szokta vinni. — Én nem bánom, ha viszi, de legalább jól felöltöztessd azt a kis betyárt és hűvös időben ne vigyék el.” Június 18.: „Nagyon megörültem, hogy Viktorka járni kezd. Bárcsak most megkezdett lépései szerencsésen folytatódna.” Szeptember 13.: „A Mamám hogy van? Hogy áll pénz dolgában?” Október 5., szintén feleségéhez: „Tegnapelőtt, még gázsifizetés napján — a pénzt még melegedni sem engedtem nálam — elküldtem neked 250 K-t, a mamának 50-et ... még nekem is maradt 24 koronám”. Október 17.: „Írod, hogy nagyon nehéz cipőt szerezni, majd gondoskodom én is rólad, amint lehet. — Mindenesetre küldj mértéket a lábodról s a kisfiunk lábairól. — Talán kész cipőket tudok hazavinni, ha itt bőrt és talpat vásárolhatok. Mert most az is nehéz. De amit lehet, megteszek...”

Czibula az 1918-as őszi forradalom polgári demokratikus forradalom után, novemberben szerelt le Szegeden. Katonáskodása alatt megkapta a kisezüst és bronz vitézségi érmet, valamint a Károly Csapatkeresztet.¹⁴

Az első világháború 1918 őszén — az antant emberi és anyagi erőfölénye következtében a központi hatalmak vereségével végződött. Tisztán katonai szempontból a központi hatalmak összeomlásának döntő oka — eltekintve a nemzeti konfliktusoktól és gazdasági problémáktól — a németeknek a nyugati fronton elszenvedett veresége és a korlátlan tengeralattjáró-háború kudarca volt.¹⁵ Magyarország a világháborúban közel 3 800 000 katonát adott. Elesett, elhalt 661 000 fő, megsebesült 743 000 katona, foglyul esett 734 000 fő.¹⁶ A nagy mérkőzés az emberiség óriási véráldozata és tengernyi szenvedése árán megerősítette a régi birtokosok, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok pozícióit és kudarcra ítélte a kontinentális hegemoniára törekvő Németország kísérletét.¹⁷

¹⁴ A negyvenhatosok fegyverben 1914—1918. Összeállította HIRN LÁSZLÓ II. Szeged 1933. 52.

¹⁵ KANN 436.

¹⁶ JULIER 297.

¹⁷ DIÓSZEGI ISTVÁN, Klasszikus diplomácia — Modern hatalmi politika. Budapest 1967. 407—410.

A SOLDIER'S LETTERS FROM THE ITALIAN FRONT
1915–17

The paper examines one section of the 485 piece World War I correspondence by the socialist lawyer Dr. Antal Czibula (1879–1953) of Szeged: the letters and postcards sent by Czibula from the Italian Front. Czibula joined the Isonzó Front on October 25, 1915, and reached the Tolmein bridge-head on July 27, 1916. A yearning for peace weaves through all of his correspondence like a red thread. In his letters he describes the difficult conditions of the battlefield, the suffering of the soldiers, the daily routine of the trenches, and the activities of the battle. He gives an account of his regiment's involvement in the 6th and 11th Isonzó battles, which might be of interest even to the military historian. His letters reflect the decline of the fighting spirit of the army after the first half of 1916. The Russian revolution of February 1917 attracts his attention, as he is expecting „yet greater events”. Czibula spent 24 months at the frontline, and was discharged as a lieutenant in November 1918.

Besides examining the most important military and political reference points of Czibula's letters, the paper touches upon the main battlefield events of the Isonzó Front, and the reasons of the failure of the Central Powers, as well as gives a numeral account of the losses of Hungary in the war.

GICZI ZSOLT

EVANGÉLIKUS TEOLÓGUSOK KÜLFÖLDI TANULMÁNYAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Elöljáróban egy megjegyzést kell tennem. A magyar nyelvhasználatban a teológus szó egyaránt jelöl olyan személyt, aki hittudományi főiskolán vagy egyetem hittudományi karán tanul; illetve olyat, aki a teológia szakértője, művelője és tanítója. Munkámban a teológus megjelölést az első értelemben használom.

Az evangélikus egyház, a lelkészképzés és a külföldi tanulmányutak helyzete
az 1920-as években

A trianoni határok közé szorított Magyarországon az evangélikus egyházat nagy veszteségek érték. Mivel az országtól elcsatolt részekben olyan területek voltak, ahol az evangélikus népesség száma meghaladta az országos átlagot, így nemcsak az evangélikusok abszolút száma, de a többi felekezethez viszonyított arányuk is csökkent. Míg 1910-ben a Magyarországon élő 1 306 384 evangélikus az összlakosság 7,1%-át tette ki, addig 1920-ban a 497 012 evangélikus már csak 6,2%-át.¹ A 901 evangélikus anyaegyházból 657 az utódállamokhoz került. Az 1910-ben egyházi szolgálatot végző 899 evangélikus lelkész helyett 1920-ban csupán 258 tevékenykedett a lecsökkent területű országban.² Az 1300 evangélikus elemi népiskolából, amely 1910-ben Nagy-Magyarországon működött, az 1920-as évekre az új határokon belül 402 maradt.³ Ugyanilyen nagyarányú veszteségek érték az evangélikus középiskolai hálózatot.

A fenti adatok jól illusztrálják, milyen nehéz helyzetbe sodorta a trianoni békeszerződés a magyarországi evangélikus egyházat. Nem volt ez alól kivétel a lelkészképzés ügye sem. A magyar evangélikus egyház elvesztette pozsonyi és eperjesi teológiai akadémiaját. Egyedül a soproni teológia maradt hazánkban. A pozsonyi és az eperjesi teológiai akadémiák Magyarországra menekült részei 1919 és 1923 között összevonva működtek Budapesten. Időközben a Pozsonyból távozni kényszerült M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem — melyet az 1921. évi XIX. törvénycikk Pécsen helyezett el — kifejezésre juttatta, hogy hajlandó az evangélikus teológiát hittudományi karként befogadni.⁴ Az evangélikus egyház vezetése részéről szintén megvolt a hajlandóság, hogy a lelkészképzést egyetemi fakultás formájában folytassák. A fővárosban beszüntették a teológiai képzést. A hallgatók, illetve a tanárok egy része a soproni teológiára ment át, amely csatlakozott a pécsi tudományegyetemhez, annak „kihelyezett” teológiai karaként. 1923. február 8-án kelt a hittudományi kar alapító levele, melyben Horthy

¹ KARNER KÁROLY: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata. Debrecen 1931. 5–6.

² Uo. 73.

³ Uo. XXXI. és XXXII. táblázat.

⁴ EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, 45. A Soproni Evangélikus Hittudományi Kar iratai, 35. doboz, 270./1934–35. (továbbiakban: EOL...SEHK).

kormányzó jóváhagyta a fakultás létesítését. Sopronban a teológiai képzés 1923 őszétől folyt egyetemi keretek között.⁵

Az 1919–1923 közötti időszakban az evangélikus lelkészképzés területén bonyolult helyzet állt fenn. Azonban az evangélikus egyház vezetői ezekben a mozgalmas években sem feledkeztek meg arról, milyen jelentőségűek a teológusok külföldi tanulmányai. Már 1920 elején megkezdődött a külföldi testvéregyházakkal az 1918–19-ben megszakadt kapcsolatok helyreállítása. E téren a magyar törekvések szerencsésen találkoztak a külföldi kezdeményezésekkel. 1920 áprilisában Raffay Sándor, a bányai egyházkerület püspöke időszerű kérdésekről nyilatkozva megemlítette, hogy a svéd evangélikusok „legutóbb négy evang. lelkészt kértek vendégül s most folynak tárgyalások a teológusok számára létesítendő egyetemi helyek dolgában is.”⁶ 1920 júniusában Svájcból érkezett jó hír: „Genfből írják, hogy ott Montet teológiai professzor mozgalmat indított azon célból, hogy magyar evang. teológusok tanulmányainak a genfi fakultáson való folytatását lehetővé tegye.”⁷

A nagy fontosságú németországi kapcsolatok normalizálása szintén megindult. A hollandiai Ond Wassenaarban 1919 őszén tartott protestáns békegyűlésen – melyen a magyar evangélikus egyházat Raffay püspök képviselte – már arról tárgyaltak a résztvevők, hogyan lehetne minél gyorsabban újjáépíteni az egyházi kapcsolatokat Németországgal.⁸ Az erőfeszítések következtében hamarosan magyar hallgatók is újra mehettek a német egyetemekre teológiai stúdiumokat végezni. Az 1921/22-es tanévtől az evangélikus ösztöndíjasok (közkeletű néven stipendiánsok) Németországba való utazása visszatért a háború előtti mederbe.

Az 1920-as évek folyamán Németországban a magyar evangélikus teológusok által leggyakrabban látogatott egyetem az évszázados gyakorlatnak megfelelően a halle-wittenbergi és a lipcsei volt. A weimari köztársaság időszakában a magyar stipendiánsok szívesen választották tanulmányaik színhelyéül Erlangent, Tübingent, Berlint, Greifswaldot és Heidelberget. Megfordultak magyar hallgatók Jénában, Göttingenben, Münchenben, Marburgban és Rostockban is. Svájcban a baseli és a genfi egyetemek teológiai karain tanultak evangélikus magyarok. Ausztriában a bécsi egyetemen, Franciaországban a strasbourgin voltak teológiai tanulmányokat folytató magyar evangélikus hallgatók. Az Amerikai Egyesült Államokba sokáig a tetemes útiköltségek miatt nem tudtak kijutni az evangélikus teológusok. Végül az 1929/30-as tanévet sikerült Szevik Károlynak a princetoni „The Theological Seminary of the Presbyterian Church”-ön töltenie.⁹

Az 1920-as években kiszélesedett azon országok köre, ahova evangélikus teológusok utaztak tanulni hazánkból. Ekkor mentek először hivatalos egyházi kapcsolatok révén magyar evangélikusok Svédországba és Finnországba teológiai tanulmányokat végezni. A két ország evangélikus egyházai már az évtized kezdetétől komoly hajlandóságot mutattak, hogy magyar evangélikus teológusokat fogadjanak, illetve cserediákokat utaztassanak országaink között. De e tervek csak az évtized második felében valósultak meg. A Finnországban tanuló magyar evangélikus ösztöndíjas teológusok sorát Dedinszky Gyula nyitotta meg, aki az

⁵ DR. KISS JENŐ: Visszapillantás a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának húszéves történetére. Pécs 1943. 6–9. (továbbiakban: KISS JENŐ).

⁶ HARANGSZÓ. Evangélikus Néplap. Szerk.: Czipott Géza. Szentgotthárd 1920. ápr. 18. 1.

⁷ HARANGSZÓ 1920. jún. 6. 153.

⁸ EINO MURTORINNE: Finn–magyar egyházi kapcsolatok. Lelkipásztor 1987. dec. 701.

⁹ EOL. 45. SEHK. ir. 16. d. 1087./1928–29. és 23. d. 460./1930–31.

1927/28-as tanévben tanult Soumiban.¹⁰ Ugyanebben a tanévben Wolf (később Ordass) Lajos Svédországban gyarapította tudását a lundi és az uppsalai egyetemen.¹¹

Változások a magyar evangélikus teológusok külföldi tanulmányaiban az 1930-as években

Az 1929–33-as gazdasági világválság a magyar evangélikus teológusok külföldi tanulmányait visszavetette. A hazai egyházi és állami szervezetek költségvetési keretei 1930-tól drasztikusan beszűkültek. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1931-ben felére szállította le a külföldi ösztöndíjasok számára folyósított összeget. A teológusok egyéni anyagi viszonyai szintén sokat romlottak. Ezért főleg azokat a stipendiumokat tudták kihasználni, melyek az utazási költségeket is biztosították.

Az 1930-as évek elején nem bővült tovább azoknak az egyetemeknek a köre, ahol magyar evangélikusok tanultak teológiát. Előfordult viszont, hogy egy-egy évben nem érkezett Magyarországról evangélikus teológus olyan egyetemre, ahol korábban tradicionálisan tanultak magyarok. Meglepő például, hogy a halle-wittenbergi egyetem teológiai fakultásán az 1930/31-es tanév első szemeszterében nem volt magyar evangélikus hallgató.¹² Az 1931/32-es tanítási évig egyre nagyobb erőfeszítéssel megoldották, hogy ne essen vissza jelentősen a tanévenként külföldön tanuló teológusok száma, azonban 1931/32-ben több mint 50 százalékos csökkenés következett be.¹³

Azt ellenben pozitívként lehet értékelni, hogy a finn evangélikus egyházzal nemrégien kiépült stipendiáncsere nem szakadt meg a válság éveiben. Az 1930-as években minden tanévben volt evangélikus ösztöndíjas teológus Finnországban. Az 1939. november 30-án kirobbant szovjet–finn háború miatt azonban az akkor kint tanuló három magyar evangélikus ösztöndíjasnak 1939 decemberében haza kellett térnie. Legközelebb csak 1941-ben jutott el magyar stipendiáns a finnekhez.¹⁴ Uppsalában az 1931/32-es tanévben tanult egy evangélikus teológus hazánk-ból, de ezután Svédország több éven keresztül gyakorlatilag elérhetetlen volt a magyar evangélikusok számára. Az evangélikus egyház 1935. november 15-én megtartott egyetemes közgyűlésén határozat született, mely szerint: „... a dán, svéd és norvég egyházak vezetésével érintkezés keresendő a teológus-csereakció megvalósítása érdekében.”¹⁵ A határozatból látható, hogy az egyházi vezetés a gazdasági világválság elmúltával igyekezett egyre több országba eljuttatni az evangélikus teológusokat. Svédországban azonban így is csak 1937/38-ban, majd 1941/42-ben tanult evangélikus ösztöndíjas Magyarországról.¹⁶

A norvég evangélikus egyház már az 1936/37-es tanévre biztosított egy helyet az oslói egyetem teológiai fakultásán egy magyar evangélikus hallgatónak. Azonban sem ekkor, sem ezután nem utazott ki a felajánlott helyre stipendiáns.

¹⁰ KÖREN EMIL: Testvéreink északon. Budapest 1986. 44–50. (továbbiakban: KÖREN).

¹¹ ORDASS LAJOS: Önéletrajzi írások. München 1985. 62–69.

¹² EOL. 45. SEHK. ir. 21. d. 342./1930–31.

¹³ EOL. 45. SEHK. ir. 26. d. 253./1931–32. és 28. d. 70./1932–33.

¹⁴ KÖREN 53–82.

¹⁵ EOL. 45. SEHK. ir. 37. d. 265./1935–36.

¹⁶ EOL. 45. SEHK. ir. 40. d. 280./1936–37. és 50. d. 547./1940–41.

Szerencsésebben alakult a helyzet Dánia és Észtország esetében. Dániában dr. báró Podmaniczky Pál – a hittudományi kar nyilvános rendes tanára – személyes kapcsolata révén segítette elő, hogy az 1937/38-as tanévben egy magyar ösztöndíjas kiutazhasson Koppenhágába.¹⁷ Ez meg is történt, de utána nem tanult más evangélikus teológus Dániában. Az 1938/39-es tanévet Észtországban, a tallini és tartui egyetemen töltötte Kajos János teológus. Ő 1939/40-re újra ösztöndíjat kapott, s csak a második világháború kirobbanását követő események kényszerítették arra, hogy 1940-ben, még a tanév befejezése előtt elhagyja Észtországot.¹⁸ Nagyon reálisan mérte fel a világpolitikai helyzetet dr. Deák János, a hittudományi kar 1939/40. tanévi dékánja, amikor a következőket mondta: „Reméljük ... hogy nem is olyan messzi jövőben újból mehetnek hallgatóink Finnországba, ... Egészen más kérdés azonban az, hogy észt testvéreinkhez mehetnek-e egyáltalában a belátható jövőben magyar egyetemi hallgatók.”¹⁹

Talán furcsán hat, de az 1930-as évek második felében azzal is a magyar evangélikus teológusok külföldi tanulmányai szélesedtek tovább, hogy az 1935/36-os tanévtől kezdve többen a kolozsvári református teológiai akadémián hallgattak egy-egy szemesztért.

Századunk harmadik évtizedében továbbra is Németország maradt az evangélikus teológusaink által legsűrűbben látogatott ország. Hitler hatalomra jutása után a fasiszta állam teljes mértékben felügyelete alá akarta vonni a külföldi tanulók németországi tanulmányait. 1934-ben fel kívánták számolni az addigi gyakorlatot, mely szerint a csereösztöndíjasok bármelyik egyetemet választhatták tanulmányaik színhelyéül. Mindenki számára ki akarták jelölni a látogatható egyetemeket.²⁰ Az evangélikus egyház vezetőinek sikerült elérniük, hogy a korlátozások egyelőre ne vonatkozzanak a magyar evangélikus teológusokra. A nemzetiszocialista világnézet kereszténység elleni harca azonban mindinkább kibontakozott Németországban. A fasiszták egyre újabb és egyre durvább intézkedésekkel korlátozták az egyházak tevékenységét. A faszizmussal szembenálló protestánsok által 1934-ben létrehozott ún. Hitvalló Egyház üldözése 1937-ben teljes körűvé vált. Mindez nyomasztóan hatott a Németországba utazó magyar evangélikus ösztöndíjasokra, de a második világháborúig nem akadályozta jelentősebb mértékben kinti tanulmányaikat. Ez több okkal magyarázható. A legjelentősebb ok nyilván az volt, hogy Németország és Magyarország szövetségi viszonyban állt egymással. Másrészt a Németországban tanuló magyar evangélikus teológusok a lehető legnagyobb mértékben távol maradtak a napi politikától.

Az 1930-as évek második felében a magyar evangélikus teológusok körében nagyon népszerű volt a berlini, a tübingeni, a lipcsei és az erlangeni egyetem. A halle-wittenbergi egyetem esetében érdekes hullámozást mutat az ott tanuló magyar evangélikusok száma. Általában egyszerre több evangélikus teológus tanult ott hazánkból. De az 1932/33-as tanév első félévében, és az 1939/40-es tanévben egyetlen magyar evangélikus stipendiáns sem volt az egyetemen.²¹ Halle-Wittenberg azonban nagyon fontos maradt a magyar és a német evangélikus egyházak tudományos kapcsolatairól. Ezt bizonyítja, hogy 1938-ban felállították a Hallei Egyetemi Magyar és Délkelet-európai Egyházi Kutatóállomást.

¹⁷ EOL. 45. SEHK. ir. 42. d. 126./1937–38.

¹⁸ EOL. 45. SEHK. ir. 44. d. 494./1937–38. és 47. d. 209./1939–40.

¹⁹ A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem 1940–41. tanévi irataiból. Pécs MXMXLI. 56.

²⁰ EOL. 45. SEHK. ir. 32. d. 300./1933–34.

²¹ EOL. 45. SEHK. ir. 29. d. 226./1932–33 és 48. d. 584./1939–40.

Az előbbiekhöz képest kevesebben tanultak a greifswaldi egyetemen. Az 1930-as évek közepén jutottak el Magyarországról evangélikus teológusok a königsbergi (ma Kaliningrád) és a breslaui (ma Wrocław) egyetemekre.

Ausztriát vizsgálva elmondható, hogy a XX. század harmadik évtizedében meglehetősen népszerű volt a magyar evangélikus teológusok körében a bécsi egyetem teológiai fakultása. Ebben bizonyosan szerepet játszott Sopronhoz való közelsége is. Szinte minden évben volt magyar evangélikus hallgatója a karnak.

Az 1930-as években Németországban és Finnországban járt a legtöbb magyar evangélikus teológus. Ezután a két ország után Franciaország következett a sorban. A strasbourgi egyetemen egészen a világháború kitöréséig rendszeresen megfordultak magyarországi evangélikus teológusok. Ugyanakkor Párizsba is eljutottak hazánkból az evangélikus teológiai hallgatók. 1936-ban dr. báró Podmaniczky Pál, a hittudományi kar dékánja egyenesen ezt írta: „Párizsban minden esetre (sic!), azt hiszem, elevenebben lüktet a francia protestantizmus élete, mint Strasbourgban.”²²

Svájcban a baseli egyetem protestáns teológiai fakultása volt a fő célja a magyar evangélikus teológusoknak. Angliába, a rendelkezésemre álló adatok szerint, a vizsgált időszakban nem jutott el hazánkból jelentősebb tanulmányútra evangélikus teológus. Az Amerikai Egyesült Államokban az 1930-as évek folyamán egyedül az 1931/32-es tanévben tanult ösztöndíjas magyar evangélikus teológus.²³

Az eddig leírtakban felvázoltam, hogy mely országokba, és milyen egyetemekre jutottak el a magyar evangélikus teológusok a két világháború között. Azonban nem kevésbé lényeges kérdés, hogy hány evangélikus teológus tanult külföldön ebben az időben; s ők mekkora részét jelentették az adott időszakban a teológiai tanulmányokat folytatók csoportjának. Sajnos teljes pontossággal az evangélikus stipendiánsok számát a vizsgált években meghatározni nem lehet! Ugyanis a fennmaradt adatok több esztendőben hiányosak. Dr. Kiss Jenő a hittudományi karról írva 1943-ban megállapította: „Az évek során külföldön járt hallgatóink számát száznál többre tehetjük.”²⁴ E kijelentésében az 1923 és 1943 között eltelt évekre utalt. A Kiss Jenő által közölt számot az általam talált adatok megerősítik. A soproni hittudományi karon 1939 december végéig 334 hallgató tett eredményes záróvizsgát.²⁵ Körülbelül egyharmaduknak volt lehetősége arra, hogy külföldön gyarapítsa tudását. Ez az arány megítélésem szerint rendkívül jó!

Hiszen az evangélikus egyház jóval kevesebb hívőt mondhatott magáénak, mint a római katolikus vagy a református; s anyagi forrásai szintén szűkösebbek voltak. Ennek ellenére az evangélikus egyháznak sikerült fenntartania a két világháború között is a teológusok külföldi tanulmányutakra küldésének tradícióját. A nagyszámú ösztöndíjas kiküldését az egyház anyagi lehetőségeinek maximális kihasználása mellett főleg a külföldi nagy testvéregyházak vagy nemzetközi protestáns szervezetek segítségével, illetve kisebb részben a magyar állam támogatásával tudták elérni.

A stipendiánsok egyszerre több feladatot valósítottak meg. A külföldet megjárt teológusok a legnevezetesebb protestáns hittudósok előadásait hallgatva sajátították el a teológia legfrissebb eredményeit. Egyben magas fokú nyelvtudásra tettek szert. Ugyanakkor sok tapasztalatot szereztek a külföldi protestáns egyházak hitéletéről, szervezetéről, működéséről és tevékenységéről. Hazatérve sokan

²² EOL. 45. SEHK. ir. 37. d. 280./1935–36.

²³ EOL. 45. SEHK. ir. 26. d. 189./1931–32.

²⁴ KISS JENŐ 23.

²⁵ Uo. 57–61.

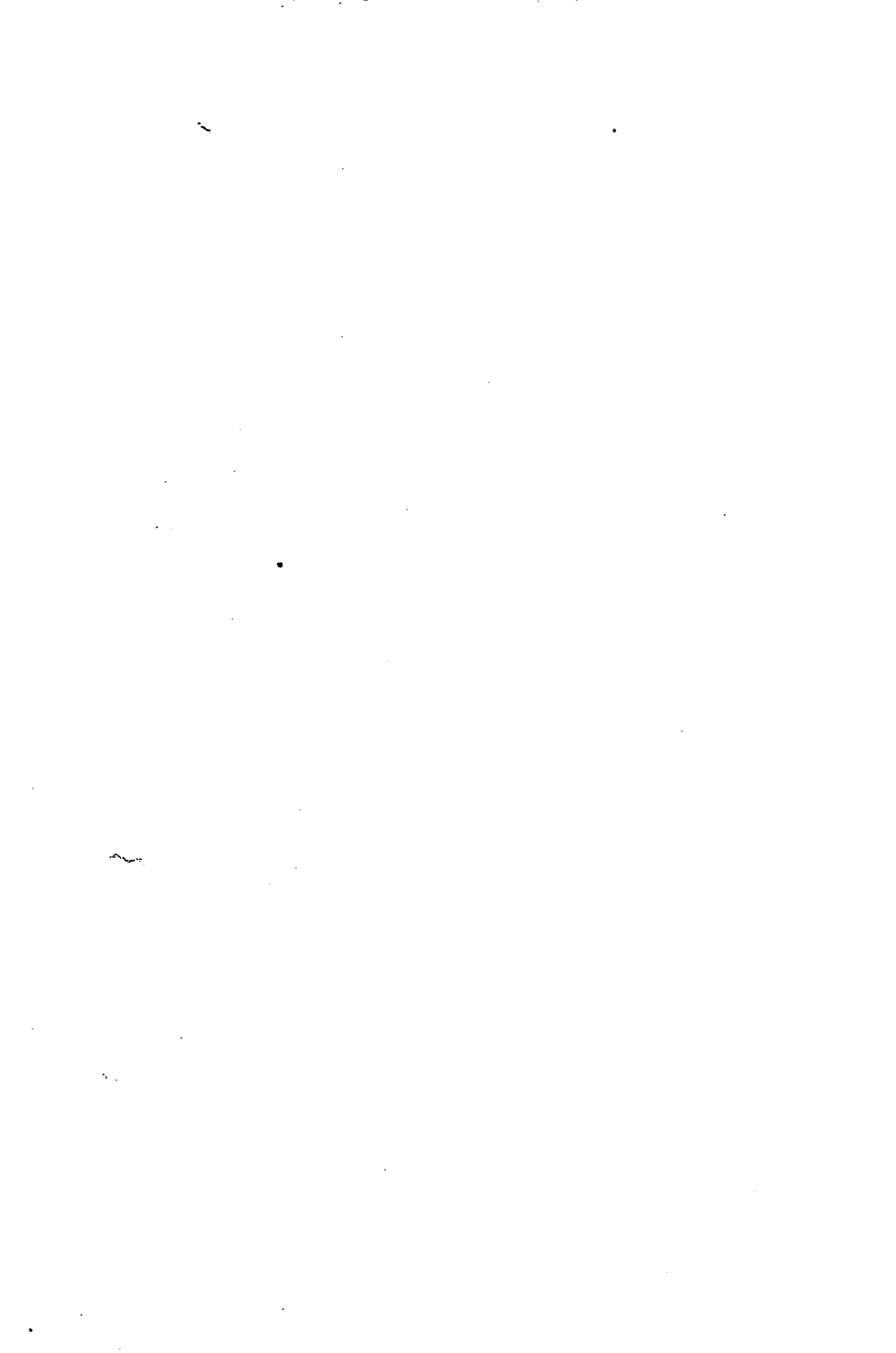
eredményesen átültették a hazai gyülekezetek életébe az általuk látott hasznos újításokat. Találón fogalmazta meg mindezt 1933-ban Kemény Lajos budapesti esperes: „Szorosan vett egyházi szempontból is sok áldást jelentett és előreláthatólag fog tovább a jövőben is jelenteni a külfölddel való ... érintkezésünk, így például az eddig egyedül uralkodó német theológiai és egyházi összeköttetés kiszélesedett s magyar evangélikus egyházunk megismerhette nemcsak az európai, hanem a többi világrész lutheránizmusát is és a szerzett tapasztalatok és benyomások sok tekintetben meggazdagították egyházi életünket.”²⁶

²⁶ Magyar Protestáns Almanach az 1933. évre. Felelős szerk.: DR. LAURENTZY VILMOS. Debrecen. 299.

STUDY TRIPS OF LUTHERAN CHURCHMEN IN FOREIGN COUNTRIES BETWEEN
THE TWO WORLD WARS: A REVIEW

Between the two World Wars the Hungarian Lutheran Church managed to continue the noble tradition of sending divinity students on study strips in foreign countries. Even that time Lutheran scholars attended the famous Protestant Universities of Germany. It was a new phenomenon that from the second half of the 1920's on many students chose Finland. Some Hungarian Lutheran scholars attended the universities of France, Switzerland and Austria. A small number of them studied in Sweden, Estonia, Denmark or in the U. S. A.

The Hungarian Lutheran Church — though limited in its financial sources — achieved through great efforts that cca. one third of the 334 students who had graduated at the Sopron Lutheran Theological College between 1923 and 1939 could spend long time at foreign universities. Due to this the Lutheran theologian returned to Hungary with the latest theological views and an excellent knowledge of foreign languages. They experienced the organisation, the functioning and the religious life of the foreign Churches, and utilized their knowledge for the benefit of the Hungarian congregations.

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR PÁRT MEGALAKULÁSA ÉS RÉSZVÉTELE AZ 1925-ÖS VÁLASZTÁSOKON

Az egységes délszláv állam határai közé került mintegy 480 000 lélekszámú magyarság 1918 és 1922 között, az optálási határidő lejártáig politikai jogfosztottságban élt.¹ Ez ugyan ellentmondott az SHS Királyság által aláírt kisebbségvédelmi szerződésnek és békeszerződésnek, de a hivatalos körök sajátos értelmezése miatt az ország nem szláv lakossága mindaddig nem válhatott az ország teljes jogú állampolgárává, amíg le nem járt az optálási határidő.² Felfüggesztették korábbi szervezeteik működését, megtiltották újak alakítását, szünetelt a nyugdíjak folyósítása, szavazati jogukat nem gyakorolhatták stb.

A jugoszláviai magyarok e rájuk kényszerített politikai bénultságból közvetlenül az optálási határidő lejárta előtt kezdtek felocsúdni. A szabadkai *Hírlap*, amely a Magyar Párt félhivatalos lapja lett, 1922. január 17-én először vetette fel nyilvánosan egy önálló magyar párt létrehozásának gondolatát. Az a tény, hogy a párt zászlóbontására már január 29-én, Szabadkán sor került,³ arra utal, hogy az előkészületek jóval megelőzhatték az erre vonatkozó tervek nyilvánosságra hozatalát. A jugoszláv belügyminisztériumban felállított Bácska, Bánát, Baranya ügyosztály vezetője pedig február 12-én már arra hívta fel a főispánok figyelmét, hogy „erős mozgalom tapasztalható” a párt helyi szervezeteinek kialakítására.⁴

Január 26-a, azaz az optálási határidő lejárta után tehát megkezdődött a párt szervezése, ezt azonban komoly belső viták előzték meg, s végigkísérték a párt 1929-ig tartó fennállásának egész történetét. Azt senki sem vonta kétségbe, hogy a „tűró passzivitásból” ki kell lépni, a módszerek, illetve a célok tekintetében azonban jelentősen eltértek az álláspontok. A *Hírlap* említett száma ugyan tudatosan azt sugallta olvasóinak, mintha az *önálló kisebbségi párt* kérdésében teljes volna az egyetértés. Azzal érveltek, hogy a magyarok csak így biztosíthatják nemzeti önazonosságuk megőrzését, így vívhatják ki az őket megillető jogokat. A helyzet azonban korántsem volt ilyen egyszerű. A „passzivisták” — az akkor Jugoszláviában élő Jászi Oszkárhoz hasonlóan — még a szabadkai összejövetelen is azt bizonygatták, hogy azért nem jött el az ideje egy önálló politikai párt

¹ Az első világháborút lezáró békerendszer valamennyi új állam esetében tartalmazott kisebbségvédelmi szerződéseket. Az optálás joga azt jelentette, hogy az új állam nem dönthetett önkényesen arról, hogy a területén élő kisebbségeknek megadja-e az állampolgárságot, vagy nem. Az egyén dönthetett arról, hogy felveszi-e az új állampolgárságot, avagy a régit tartja meg. Ez utóbbi esetben meghatározott időn belül el kellett hagynia az adott ország területét. Az SHS Királyságban az optálási szándék bejelentésének határideje 1922. január 26-án járt le, több határidő-módosítás után az országot 1926. július 26-áig kellett elhagyniuk. Ez vonatkozott Magyarország szláv optánsaira is. ARHIV VOJVODINE. (továbbiakban: AV) F. 77. Torontalsko — Temiška županija. 1256/1923. A kérdésre bővebben lásd: GALÁNTAI JÓZSEF: Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919–1920. Bp. 1989.

² Az optálás jogával csak a németek, magyarok és zsidók élhettek, az albánok, macedónok nem. Ennek oka az volt, hogy az SHS Királyság által aláírt kisebbségvédelmi szerződés csak az 1913. január 1. után szerzett területekre terjedt ki.

³ OL K—28 ME Kisebbségi o. 1926—R—85.; *HÍRLAP* 1922. január 31.

⁴ AV F. 77. Torontalsko-Temiška županija. 126/1922.

megalakításának, mert „a közéletben még szóhoz juthat a meg nem értő türelmetlenség”, ezért tevékenységüket kizárólag kulturális, gazdasági kérdésekre kell korlátozni, „politikailag pedig azt a pártot kell a választásokon támogatni, amelytől a magyarság a »legtöbb hasznot« remélheti.”⁵ Ezt a nézetet támogatta például Pleszkovich Lukács, a nagy múltú szabadkai Népkör egyik vezetője, aki később, az 1925-ös parlamenti választásokon a Ljuba Davidović-féle Demokrata Párt listáján képviselői mandátumot szerzett. Az „*aktivisták*” ezzel szemben az önálló politikai párt megalakítása mellett érveltek, mivel a kormányzópártokban (radikálisok és demokraták) — úgymond — nem lehet megbízni, hiszen már eddig is módjukban állt volna segíteni a magyarokon, ha akartak volna. A valóság pedig az, tették hozzá, hogy tömegesen bocsátották el a magyar vasutasokat és tanárokat, sorra zárták be iskoláikat; a magyarok visszaszlávosítására irányuló névelmezés nehezíti a magyar gyermekek anyanyelven történő oktatását stb. Félő az is, érveltek, hogy önálló párt híján felörlődnek a szláv pártok között, a szerb centralista erők pedig tovább erősödnek a horvát, szlovén, muzulmán autonomisták, föderalisták rovására.⁶ A két fél azonban egyetértett abban, hogy bármiféle szerveződésnek csak akkor lehet esélye, ha nyilvánvalóvá teszik, hogy a magyarok az új állam lojális alattvalói. Annál is inkább, mivel lépten-nyomon éreztették velük, hogy „államelles”, irredenta elemek, másodrangú állampolgárok.

Kétségtelen, hogy az uralkodó körök nem nézték jó szemmel a Magyar Párt szervezését, és szívesebben fogadták volna a „passzivisták” győelmét. Voja Marinković belügyminiszter február elején nyomatékosan figyelmeztette őket, hogy bár a szervezkedésnek nincs törvényes akadálya, azt a jelen pillanatban, a magyar–jugoszláv határmegállapító bizottság Bácskába érkezésekor „nem nézik jó szemmel”.⁷ A Radikális Párt „saját elemi érdekeikre” hivatkozva óvta a kisebbségeket — magyarokat és németeket — a nemzeti alapú pártalapítástól, hiszen a „létező pártokhoz” (értsd a radikálisokhoz) csatlakozva „erős háttországot biztosítanak maguknak és támogatást minden megalapozott követelésüknek”.⁸ A vajdasági radikálisok lapja, a *Zastava* ugyan többször is elítélte a szerb nacionalista szervezeteket, az ORJUNA-t és a SRNAO-t,⁹ amelyek „botokkal védik az államot a külső és belső ellenségtől”, de határozottan kiállt a „nagy, egységes”, azaz szláv pártok mellett, és élesen elhatárolta magát a „kis, törzsi és vallási” pártoktól.¹⁰ A Demokrata Párt is erőteljes kampányba kezdett a magyarok és németek között annak érdekében, hogy egy már létező, „életképes” pártba lépjenek be.¹¹ Edvin Kristan, a szocialista párt elnöke pedig egyik Hírlapnak adott nyilatkozatában azért tartotta elhibázottnak a Magyar Párt megalakítását, mivel a „tisztá nacionalista pártoknak ma már nincs létjogosultsága”, a magyarok ügye sem nemzetiségi, hanem szociális kérdés.¹²

S míg a szerbiai politikai erők komoly akadályokat gördítettek a Magyar Párt megalakítása elé, a magyar kormány titkos csatornákon határozottan erre biztatta őket. Hory András írja emlékirataiban, hogy amikor 1924 márciusában belgrádi követ lett, a külügyminisztérium határozottan megtiltotta neki is, hogy közvetlen

⁵ OL K—64 Küm. res. pol. 1925—16—260.

⁶ OL K—68 ME Kisebbségi o. 1926—R—85.; HÍRLAP 1922. január 31.

⁷ HÍRLAP 1922. február 5.

⁸ SAMOUPRAVA 1922. március 22.

⁹ ORJUNA — Jugoszláv Nacionalista Szervezet, SRNAO — Szerb Nacionalisták Szervezete

¹⁰ ZASTAVA 1922. március 10.; október 6.

¹¹ HÍRLAP 1922. január 18.

¹² HÍRLAP 1922. február 11.

kapcsolatot tartson fenn a magyarokkal, mivel „más úton lehetőségük volt arra, hogy panaszait és kéréseit eljuttassák Budapestre”.¹³

Mivel az 1920-as évek elején a magyar kormányok az SHS Királysággal kapcsolatos külpolitikáját arra alapozta, hogy „nekünk az ellenségeink ellenségeivel kell kapcsolatot keresnünk és velük barátkoznunk”,¹⁴ óvakodott attól, hogy a közvetlen kapcsolatok létesítésével tovább nehezítse a jugoszláviai magyarok helyzetét. Annál is inkább, mivel tisztában volt azzal, hogy Belgrád a magyarokat sommásan államellenes, irredenta kisebbségként kezelte, akik a magyar revizionista külpolitika úgymond engedelmes végrehajtói. Helyzetükről vezetőik, aktivisták magyarországi útja alkalmával szerzett információkat, a rendszeres kapcsolatot pedig a követség kiiktatásával, hazai fedőszervek, elsősorban a Szent Gellért Társaságon és a Délvidéki Otthonon keresztül tartotta fenn.¹⁵ A magyar külügyminisztérium álláspontja a párt kérdésében nem volt ismeretlen a délvidéki magyarok vezetői előtt. Egyértelműen az „aktivistákat”, azaz a nemzeti alapú pártszerveződést támogatta, ellenkező esetben kilátásba helyezte a kapcsolatok felszámolását és a „hazafiatalan eljárásban részes pártvezetők teljes bojkottját”.¹⁶ A párt politikai taktikájának alakításában azonban nem kívánt tanácsokat adni.

A nagy lendülettel meginduló szervezkedést a jugoszláv hatalmi tényezők tiltásokkal, fenyegetésekkel, sok esetben pedig erőszakos eszközökkel igyekeztek megakadályozni. A számtalan eset közül csak néhányat említenénk. A zombori párt szervezőit Lazar Radišić polgármester például azzal fenyegette meg, hogy felveszi őket a megbízhatatlanok listájára és kiutasítja őket az országból.¹⁷ Törökkanizsán a járási előljáró — a községi jegyző és a pravoszláv pap javaslatára — azért tiltotta be a párt gyűlését, mivel az „államellenes” volt. A felelőtlen ígéretekől sem riadt vissza, mert annak fejében, ha belépnek a demokrata pártba, személyesen garantálta gazdasági, kulturális sérelmeik orvoslását.¹⁸ Kanizsán pedig macedón telepésekkel verették szét a párt gyűlését és szétépték jegyzőkönyvét.¹⁹ A zentai magyaroknak a város rendőrkapitánya, Đorđe Nikolić csak azzal a feltétellel engedélyezte az összejövetel megtartását, ha azon kizárólag az SHS Királyság javára optáltak vesznek részt, beszédet pedig csak a hadseregbe önként jelentkezők tarthattak.²⁰

Az említett nehézségek ellenére a párt szervezése gyors ütemben folyt, így március közepén kitűzték a párt országos gyűlésének első időpontját. A tervek szerint erre május 7-én, Szabadkán került volna sor.

Időközben Živko Prodanović radikális párti képviselő közvetítésével Nikola Pašić miniszterelnök magához rendelte a párt szervezésében résztvevők egy csoportját. A találkozóra 1922. április 19-én, Belgrádban került sor. Pašić nem elsősorban a párt programjára, még kevésbé a magyarok sérelmeire volt kíváncsi, annál szívesebben hallgatta meg a magyarság egésze nevében tett hűségnyilatkozat-

¹³ HORY ANDRÁS: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta PRITZ PÁL. Bp. 1987. 184.

¹⁴ Uo. 131.

¹⁵ OL K—28 ME Kisebbségi o. 1923—R—19.; 779.; 932.; 1926—R—79. Az 1920-as évek elejétől a Magyar Párt rendszeres anyagi támogatást kapott a magyar kormányoktól. OL K—64 Küm. res. pol. 1926—16—szn.; 1928—16—751.

¹⁶ OL K—64 Küm. res. pol. 1925—16—432.

¹⁷ HÍRLAP 1922. május 12.

¹⁸ AV F. 77. Torontalsko-Temiška županija. 236/1922.; 126/1922.

¹⁹ HÍRLAP 1922. május 9.

²⁰ HÍRLAP 1922. február 7.; 24.

tot. E találkozóznak elsősorban az volt a célja, hogy betelerje a magyarokat a Radikális Párt keretei közé. Rövid beszédében hangsúlyozta, hogy a kisebbségek önálló politikai szervezkedését szükségtelennek tartja, s mivel ő is és kormánya is a szabadság és egyenlőség talaján áll, a helyi hatalommal vívott „apró, jelentéktelen vitákat” nem szabad általánosítani, s főként nem a hivatalos politikának tulajdonítani. A magyarok „nehéz körülmények” között kerültek ebbe az országba, ezért „nem kell csodálkozni azon, hogy az illojalitás egyes eseteit el kellett fojtani” — mondta. Végül kérte, juttassák el hozzá a magyarok sérelmeit, amelyet orvosolni fog.²¹

Az üzenet tartalma egyértelmű volt, ennek ellenére a szervezés tovább folyt. S ha a kormány nem is szánta el magát a betiltásra — amit csak alkotmányellenesen tehetett volna meg —, az országos alakuló ülés tervezett időpontját és helyét sikerült megváltoztatnia. Március végén Pavel Dobanovački, Szabadka polgármestere magához hívatta Sántha Ferencet, Nagy Ödönt és Székely Áront, a párt helyi vezetőit, s kormánya nevében közölte velük: a mostani viszonyok között „nem illő, hogy a magyarság éppen az ország legszélsőbb városában, a magyar határ közelében, mintegy tüntetésszerűen tartsa meg alakuló gyűlését.”²² A pártalakítás kormány által feltételezett demonstratív jellegét tehát sikerült megakadályozni, amelyre később, 1922. szeptember 17-én, Zentán került sor, mintegy háromezer fő részvételével.

Az itt elfogadott program hangsúlyozta, hogy a magyarok lojális, hű állampolgárai kívánnak lenni ennek az országnak, s a párt kizárólag alkotmányos, törvényes eszközökkel fog küzdeni kitűzött céljaiért. Ezek röviden a következőket tartalmazták: a kisebbségvédelmi szerződésben és az alkotmányban biztosított jogok maradéktalan betartása és érvényesítése, így az anyanyelvi oktatás, az anyanyelv szabad használata, a felfüggesztett egyesületek újbóli engedélyezése, a választási körzetek és a választójogi törvény kisebbségekre hátrányos rendelkezéseinek módosítása.²³ Követelték az egyenlőtlen adórendszer megváltoztatását,²⁴ az agrár-reform számukra diszkriminatív intézkedéseinek hatálytalanítását, valamint a közigazgatás tisztaságát.²⁵ A párt elnökévé Sántha György orvost választották.

A megalakulás körüli huzavona egyik célja kétségtől eltekintve az volt, hogy megakadályozzák a párt részvételét a közelgő, 1923. március 18-ára kitűzött parlamenti választásokon. Ennek érdekében manipulálták a választójogi törvényt is. A 9. §. szerint ugyan a választójog minden állampolgárt illetett, az 1920-as választási jegyzék azonban, éppen az optálás lehetősége miatt, jelentős kiegészítésre szorult. A választások előtt kiadott bizalmas belügyminiszeri rendelet azonban arra hivatkozva, hogy az optálási határidőt július 26-áig meghosszabbították, sommásan

²¹ OL K—28 ME Kisebbségi o. 1926—R—85. ZASTAVA 1922. április 23. A magyarok sérelmeit összefoglaló vaskos memorandumot elkészítették, de mivel Pašić, ígérete ellenére, nem „ért rá” ismét fogadni a Magyar Párt küldöttségét, postán küldték el és eljuttatták valamennyi jugoszláviai politikai pártnak is.

²² OL K—28 ME Kisebbségi o. 1926—R—85.; HÍRLAP 1922. március 31.

²³ A húszas évek elején megtartott választásokon Belgrádban például egy képviselő megválasztásához 2732 szavazat kellett, Zágrábban már 4954, a Szerémségben pedig 5791. IVO BANAC: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika. Zagreb 1988. 363.

²⁴ 1920—28 között a Vajdaság adóbefizetései 25 százalékkal haladták meg az országos átlagot. Az egy főre jutó éves adó a Vajdaságban 290 dinár, míg Szerbiában 70, Horvátországban és Boszniában 100, Szlovéniában pedig 193 dinár volt. ŠANDOR MESAROS: Položaj mađara u Vojvodini 1918—1928. Novi Sad 1981. 100—101. (továbbiakban: ŠANDOR MESAROS).

²⁵ OL K—28 ME Kisebbségi o. 1926—R—85. Részletesen foglalkozik a programmal ŠANDOR MESAROS 155—157.

megtiltotta a kisebbségek névjegyzékbe történő felvételét. A kampányra rendelkezésre álló rövid idő, valamint a választói névjegyzék magyarokra hátrányos intézkedései miatt a Magyar Párt vezetősége kénytelen volt úgy dönteni, hogy az 1923-as választásokon nem indul.

Erre két év múlva, az 1925. február 8-ára kitűzött újabb parlamenti választásokon nyílt először lehetőségük. S ha ezúttal a választási névjegyzék összeállítása már nem is okozott súlyos problémát, az ország belső politikai helyzete, a nagy szláv pártok egyre erősödő versengése és az igen feszült magyar–jugoszláv kapcsolatok ezúttal sem ígértek túl sok jót a választási agitáció sikere és a várható eredmények szempontjából.

Január elején, egy hónappal a választások előtt robbant ki a Stjepan Radić, a Horvát Köztársasági Parasztpárt vezére és Magyarország 1921-ben és 1923-ban folytatott nem hivatalos tárgyalásai körüli botrány. Radićnál a házkutatások során olyan aláírások nélküli szerződéstervezetet találtak, amelyben Radić, a jugoszláv lapok kommentárja szerint, „odaajándékozta” volna Magyarországnak a Vajdaságot.²⁶ S bár Radić jól időzített újabb letartóztatása, magyar és moszkvai kapcsolatainak szellőztetése főként az egyesült ellenzék, a Föderalista Blokk²⁷ veszélyesen megnövekedett erejének meggyengítésére irányult, s Belgrád sem igyekezett azt Magyarország ellen igazán felhasználni, sőt éppen ekkor közeledési kísérletet tett Magyarország felé, hatása elől a kisebbségek nem tudtak kitérni. Erre utalt Momčilo Ninčić a Horyval 1925. január 31-én folytatott beszélgetés során. Mint számjeltáviratában írta: Radić a „Szovjet destruktív munkálatokba németeket is bevonta. Represszióként szerb kormány be fogja záratni német iskolák nagy részét, Népszövetségnél pedig hiába fognak németek panaszkodni, mert Ausztriában kisebbségeket iskolák terén sokkal rosszabbul kezelik, mint Jugoszláviában.(...) Egyébként mindenkivel szemben, aki a moszkvai bolsevista törekvéseket támogatja, kénytelenek lesznek létfenntartás érdekében keményen fellépni. Itt megemlítette, hogy jugoszláviai magyarok sokkal szerencsésebben politizálnak, mint németek, akik általában számarányuknak nem megfelelő befolyást akarnak gyakorolni politikai kérdésekben is, holott szerinte kisebbségek jobban tennék, ha megmaradásuk érdekében őket érdeklő iskola stb. kérdéseknél.”²⁸ S bár Hory Ninčić szavait úgy értelmezte, hogy „a magyarokkal szemben esetleg nem fognak olyan durva rendszabályokat alkalmazni”,²⁹ a későbbi események azt bizonyítják, hogy ilyen különbségtételre nem került sor.

A délvidéki kisebbségi pártok már csak azért sem kerülhették el a jugoszláviai választásokat immár hagyományosan kísérő durva zaklatásokat, mivel a radikálisok attól tartottak, hogy Radićék, a korábbi évektől eltérően, erőteljesebb kampányba kezdenek a Délvidéken is, másrészt féltek a kisebbségi pártok — a Sokác—Bunyevác Párt, a Német Párt és a Magyar Párt — esetleges választási szövetségétől. S bár a kormány ennek lehetőségét erősen eltúlozta, tény, hogy az említett pártok között történtek ilyen irányú tárgyalások. A kisebbségi bloktól való ténylegesnél nagyobb félelmet a szerb sajtó is táplálta. Az Újvidéken megjelenő radikális *Zastava*

²⁶ ZASTAVA 1925. január 7–8–9. A szerződéstervezet részletes szövegére OL K–64 Küm. res. pol. 1925–16–33.; 27.

²⁷ Az 1924 márciusában kötött egyezmény értelmében az ellenzéki Föderalista Blokkba a HKPP, a Demokrata Párt, a Szlovén Néppárt és a Jugoszláv Muzulmán Szervezet lépett be. Radić 1924. július 1-jén lépett be a Paraszt Internacionáléba, de már 1925. március végén ki is lépett onnan. Elfogadta az alkotmányt, elismerte a monarchiát és 1925. július 18-án belépett Pašić tizedik kormányába.

²⁸ OL K–64 Küm. res. pol. 1925–16–42.

²⁹ OL K–28 ME Kisebbségi o. 1925–R–105.

egyenesen egy horvát vezetéssel létrehozott szlovén, albán, magyar, német, muzulmán összefogásról cikkezett, amelynek célja egy új Ausztria létrehozása, „amelyben a szerb nép éppolyan alávetett lenne, mint a régi Ausztriában.” Majd fenyegetően így folytatta: nem engedjük, hogy „Radić segítségével Észak-Szerbiában (ti. a Vajdaságban — S. E.) a magyarok hatalma és kultúrája maradjon fenn, Dél-Szerbiában (ti. Koszovóban és Macedóniában — S. E.) pedig az albánok, törökök és a bolgár komitácik terrorja. Soha nem mondunk le arról, hogy teljesen nemzetivé tegyük ezeket a területeket...”³⁰

A radikálisok ideges, görcsös reagálása mögött valós politikai folyamatok húzódtak meg. Már az 1923-as választásokon is csak az aránytalan választási rendszernek köszönhatték parlamenti többségüket, hiszen a Radikális Párt a szavazatok 26,5 százalékával 108 mandátumot, míg a HKPP 21,8 százalékkal csak 70-et tudott megszerezni, a Demokrata Párt 18,5 százalékos szavazati aránya pedig 51 parlamenti hely megszerzésére volt elegendő.³¹ Egy kisebbségi összefogás, amely esetleg Radićekkel is szövethetne, a politikai hatalom elvesztésének rémképét vetítette előre.

A szervezetileg még gyenge, valós kohéziós erőt felmutatni képtelen Magyar Pártra teljes gépezetével zúdult rá a fent említett politikai erőszak, bár végül is egyetlen párttal sem kötött választási koalíciót.

Az önálló jelöltekkel induló párt a választásokon súlyos vereséget szenvedett. Vereségtudatukat tovább mélyítette az, hogy a német kisebbség pártja révén viszont négy parlamenti helyhez jutott.³² A névjegyzékben szereplő mintegy 65 ezer magyar szavazóból 20–25 ezren éltek szavazati jogukkal, s ebből 11 059-en adták le voksukat a Magyar Pártra. Ez a Vajdaságban leadott összes szavazatok 4,5 százalékát tette ki. Ez azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy abban a négy választói kerületben — újvidéki, zombori, szabadkai, becskerekai —, ahol jelölteket állítottak, képviselői mandátumhoz jussanak.³³

Rögtön a választások után megindult a bukás okainak elemzése. A párt helyi elnökeinek választások utáni első összejövetelén a vita középpontjában Pleszkovich Lukács demokratákkal kötött megállapodása került, aki a párt listáján, de magyar programmal képviselői mandátumhoz jutott. Pleszkovich lépését minden bizonnyal a nemrég megbukott, rövid életű Davidović-kormányhoz fűződő illúziók is táplálták, amely apróbb gesztusokat tett a magyarok felé. Másrészt — mint már utaltunk rá — Pleszkovich a Magyar Párt megalakulását megelőző vitákon a kulturális, gazdasági szerveződés híve volt, politikailag pedig valamelyik nagy párt támogatásának programját hirdette.

Választási győzelme felvetette a Magyar Párt és a demokraták fúziójának gondolatát, amelytől a kisebbségi sérelmek gyors orvoslását várták. Az elnökök többsége azonban továbbra is az önállóság mellett érvelt. Úgy tűnik, hogy a fúziót főként a párt „kisebb, balfelé hajló töredéke” támogatta, amely felerősítette az októbristákkal, azaz az 1918-as magyar polgári forradalom Jugoszláviába emigrált

³⁰ ZASTAVA 1924. november 14.

³¹ SLAVOLJUB CVETKOVIC: Stjepan Radić i komunistički pokret 1923–1925 godine. Istorija XX. veka. Zbornik radova XII. Beograd 1972. 375–376.

³² OL K–28 ME Kisebbségi o. 1925–R–14.

³³ OL K–64 Küm. res. pol. 1925–16–60.; valamint BÁCS MEGYEI NAPLÓ 1925. február 9. A választásokon a 2437597 szavazat közül a radikálisok 25,6 százalékot, a HKPP 22,4 százalékot, a demokraták pedig 11,8 százalékot szereztek. A kisebbségi pártok az összes szavazatok 2,3 százalékát kapták meg. BRANKO PETRANOVIC–MOMČILO ZEČEVIĆ: Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata. Beograd 1985. 210.

csoportjával és eszmetársaikkal szembeni, már korábban is létező ellenszenvet. S bár Gráber László társelnöki tisztségéből történő lemondását a vereséggel magyarázta, ebben a két szárny közötti küzdelem legalább ekkora szerepet játszott. Pleszkovich ugyanis bizonyos személyi feltételekhez kötötte az egyesülést és az emigráns kapcsolatokkal és szimpátiákkal rendelkező vezetők lemondását követelte.³⁴ Mivel a két álláspontot sem ekkor, sem az ezt követő tárgyalásokon nem sikerült közelíteni, a kérdés eldöntését egy később összehívandó országos kongresszusra bízták. A döntés végül is nem itt, hanem a magyar kormány határozott fellépése nyomán született meg.

A párt önállóságának esetleges feladása Budapesten heves ellenállást váltott ki. Március 18-án Scitovszky Tibor külügyminiszter a következőket írta Hory követnek: „a jugoszláviai magyarság még most sem okult a választási kudarc tapasztalataiból. A pártvezetők hanyagsága, a párt különböző árnyalatú frakcióinak torzalkodása a nagyobb keretekben történő rendszeres szervezést és célirányos politika megvalósítását teljesen lehetetlenné teszi. Ilyen körülmények között az októbertáknak nem lesz túlságosan nehéz a dolguk”. A fúziót „felettébb aggályosnak” nevezte, s bár, tette hozzá, Pleszkovichot „tisztességes és jó magyar embernek” tartja, az sem kizárt, hogy „szereplése a jugoszláviai magyarság ügyének hasznára fog válni”, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy megbontotta a Magyar Párt egységét. Márpedig — folytatta Scitovszky — a két párt egyesülése nem azt eredményezné, hogy a magyar disszidensek visszatérnének a pártba, hanem inkább azt, hogy a Magyar Párt feloldódna a demokrata tömörülésben. Márpedig a külügyminisztérium több ízben is hangsúlyozta, hogy „a magyarság egyetemes érdekei azt kívánják, hogy a Jugoszláviában élő testvéreink nemzeti alapon szervezkedő politikai testületbe tömörüljenek és ne lépjenek semmiféle szerb párttal szorosabb nexusba”.³⁵

A vereség után a pártszervezés korábbi lendülete teljesen megtört, s a már létező szervezetekben is egy időre teljesen leállt a munka. A kudarc okai azonban továbbra is élénken foglalkoztatták mind a magyar kormányt, mind pedig a Magyar Párt vezetőit. Az első időkben, mondhatni logikusan, kizárólag külső tényezők kerültek előtérbe. A legfőbb okokat a választást megelőző atrocitásokban és az eredmények meghamisításában látták. A Szent Gellért Társaság február 18-án, a Miniszterelnökség kisebbségi osztálya számára készített jelentésében is kizárólag a választási terrort részletezte. Eszerint január végén a helyi hatóságok olyan utasítást kaptak, hogy „felelőtlen elemek segítségével (a csendőrség által való zavartatás nélkül) minden gyűlést lehetetlenné tegyenek, valamint minden érintkezést a néppel, úgyszintén röpiratok terjesztését...” Ezeket a „felelőtlen elemeket” a jegyzőknek kellett megszervezni, s ha ilyeneket nem találtak, a dobrovoljácokat és csetnikeket kellett segítségül hívni. Külön felhívták azonban a jegyzők figyelmét, hogy „pánik ne legyen, s abból a radikális pártnak ne származzon kára”.³⁶ A legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltó támadás Kisköszegen érte a magyarokat, ahol a párt zombori agitátorainak, Palásthy Ödönnek és Wámoscher Ervinnek a kocsját kifosztották, a sofőrt megverték, majd leütötték, és súlyosan inzultálták helyi képviselőjelöltjüket, Varga Jánost is.³⁷

³⁴ OL K—64 Küm. res. pol. 1925—16—87.

³⁵ Uo.

³⁶ OL K—28 ME Kisebbségi o. 1925—R—105.

³⁷ Uo. A választási atrocitások természetesen nem kizárólag a Magyar Pártot, hanem valamennyi kisebbségi és ellenzéki pártot érintették.

Ezzel kapcsolatban említik a Doroszlón, Bezdánban és Vörösmarton történt eseteket is, amikor a szavazás befejeztével az ellenzék képviselőit csendőrékkel távolították el a szavazóhelyiségből, s a radikálisok maguk végezték a választási golyók összeszámolását. Az utcai fákon elfoglalt „órhelyükről” azonban látták, hogy az ellenzékre leadott szavazatokat a radikális urnába öntötték át. Így történhetett, hogy a színmagyar Vörösmart községben a négyszáz választó közül a Magyar Pártra csak ketten szavaztak.³⁸

Állandó motívumként tért vissza az októbristák, s ennek mintegy szinonímjaként használt zsidók és a Bács megyei Napló felelőssége. Míg a Magyar Párt szócsöve, a Hírlap szerintük a „nyílt becsületesség” lapjaként teljesítette választási kötelességét, a „képességében és erejében büszke, fennhéjázó szélsőség”, a Bács megyei Napló „a legválságosabb időben a magyarságot cserbenhagyta, sőt háta támadta és egységének megbontására tört”.

A párt elnökségének egyik tagja február 14-én megkereste Budapesten Khuen-Héderváry Sándort, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjét és élő szóban számolt be „a csúfos vereség okairól”. Lényegében megerősítette a Szent Gellért Társaságon keresztül a magyar kormányhoz a választási terrorról és a választási eredmények manipulálásáról eljuttatott információkat. Ő ugyan a Bács megyei Naplót csak azzal vádolta, hogy „agyonhallgatta” a Magyar Pártot, viszont igen elítélőleg nyilatkozott ... egyes radikális zsidó s néhány magyar, volt „ún. Károlyi-párti úrról, kik nemcsak a Magyar Párt mellett nem foglaltak állást, hanem kifejezetten a szerb radikális lista mellett korteskedtek.” E beszélgetés során jelenik meg először a vezetőség felelősségének gondolata, amely például szó nélkül hagyta, hogy a zentai kerületben ötezer magyar választópolgárt kihagyjanak a névjegyzékből. Mint Khuen-Héderváry e beszélgetésről a külügyminiszterhez intézett beszámolójában írta, ezt a nézetet ő is osztja, mert „az egész bácskai magyarságot a legnagyobb fokú féltékenység és a szerbekkel való esetleges összekoccanások előli mindenáron kitérni akarás jellemzi”. Informátora utalt arra is, hogy a vidéki magyarok között „igen terjed az apatikus hangulat minden iránt, ami magyar, mert azon a nézeten vannak, hogy már végleg Szerbiához tartoznak...” Bácskai látogatója megemlítette még Lajčo Budanović, szabadkai apostoli adminisztrátor magatartását is, aki kifejezetten buzdította a bunyevác papokat a választási küzdelemben való részvételre, a magyar papokat pedig eltiltotta ettől.³⁹

A választás lesújtó eredménye tehát önvizsgálatra készítette a párt vezetőit, s a vereség számos okát valóban képesek voltak megnevezni. Annak mélyebb okai azonban, hogy a párt miért nem tudott a jugoszláviai magyarság egészének valóban integráló erejeként funkcionálni, még kérdésként sem fogalmazódott meg. A rendkívül vékony értelmiségi és középosztálybeli rétegeket magába foglaló, zömmel parasztokból és munkásokból álló jugoszláviai magyar társadalom nem volt fogékony egy olyan párt programjára, amely kizárólag nemzeti-etnikai alapon ígért valamiféle alternatívát, a szociális kérdéseket pedig ugyancsak marginálisan kezelte. Mindezt olyan körülmények között, amikor a magyarokat eleve kizárták az agrárreform keretei közül. Az októbristákkal folytatott állandó harccal — akik viszont szociális és nemzetiségi kedvezmények fejében kizárólag a nagy pártok holdudvarában képzelték el a magyarok politikai jövőjét — éppen azokat a

³⁸ OL K — 64 Küm. res. pol. 1925 — 16 — 60.

³⁹ Uo.

lehetséges csoportokat zárták ki a párt soraiból, akik fogékonyak voltak a szociális kérdések iránt. Mindez persze nem volt független attól sem, hogy a Magyar Pártban hegemon szerephez jutó csoportok túlságosan is azonosultak a hivatalos Magyarország konzervatív, szociális szempontból érzéketlen, kizárólag nemzeti sérelmekre építő tanácsaival.

A szociális és nemzeti megfontolásokat képviselő magyar politikai csoportok egyike sem tudott tehát — nem először és nem utoljára a magyarság történelmében — integrált alternatívát felvázolni.

Enikő A. Sajti

THE FORMATION OF THE HUNGARIAN PARTY IN YUGOSLAVIA AND ITS
INVOLVEMENT IN THE 1925 ELECTIONS

The author examines the formation of the Hungarian Party in Yugoslavia and its involvement in the 1925 elections on the basis of sources from Hungarian and Yugoslavian historical archives. The paper refers to the standpoints of the contemporary Hungarian and Yugoslavian governments in connection with the formation of the party, as well as to the internal debates of the Yugoslavian Hungarian community about organizational questions. It also gives a brief analysis of the program of the party, which was formed in a time of disallowance and threats.

The defeat of the party in the elections was aggravated by a serious internal crisis. The disintegration of the party was only avoided by determined interference on the part of the Hungarian government, which maintained secret ties with the party. Besides the intimidation widely used in the elections, which is seen as the sole cause of the defeat in contemporary documents, the author also considers another reason that played an important role in the events, namely the fact that the leadership of the party did not realize the doubly (ethnically as well as socially) threatened position of the Hungarian minority, and were not able to suggest an integrated alternative.

NÉHÁNY ADAT A MAGYARORSZÁGI LENGYEL KULTÚRA TÖRTÉNETÉHEZ (1939–1944)

A második világháború kitörését követő hetekben a *német* és a *szovjet* megszállók elől lengyel polgári és katonai személyek tízezrei menekültek külföldre. A háború éveiben a legtöbb menekült Magyarországon található, írásban foglalt számuk 60 ezer fő volt.¹ A világháború első két évében — ugyancsak írásos adatok szerint — 12–13 ezer visszatért a megszállt Lengyelországba, megközelítőleg 32 ezer hadra fogható lengyel katonát és önkéntest hathatós magyar segítséggel Franciaországba, illetve a Közel-Keletre evakuáltak. A menekültek közül átlagban 5 ezer személy hosszabb-rövidebb munkát vállalt. A magyar területre érkező katonai menekülteket a nemzetközi egyezményeknek megfelelően internálták, azaz szabad mozgásukban korlátozták őket, elhelyezésüket, szociális gondozásukat, ellátásukat a Honvédelmi Minisztérium (H. M.), a polgári menekültek ügyeinek intézését a Belügyminisztérium (B. M.) hatáskörébe utalták. A lengyel egészségügyi szolgálat bevonásával 1940 elején Győrben lengyel katonai kórház, majd Letkés községben utókezelő szanatórium, Szentesen pedig idegbeteg-, Egerben tüdőbetegosztály létesítésére került sor. A H. M. 21. és a B. M. IX. osztálya mellett rövid időn belül létrejöttek a menekültek belső ügyeit koordináló feladatokat is ellátó bizottságok. A táborokban a szabadidő hasznos eltöltése érdekében asztalos-, könyvkötő-, szabó-, cipésműhelyeket létesítettek. Magyar, német, angol, francia nyelvtanfolyamokat indítottak be. A könyvkötő-, könyvelő-, autóvezető-, varró-szabásztanfolyamokon gyakorlati ismeretekre tehettek szert a résztvevők.²

A magyarországi lengyel emigráció igen értékes, sokszínű kulturális életet alakított ki. Az iskoláskorú gyerekek részére már 1939 őszén iskolákat szerveztek. A nagyobb létszámú táborok mellett egymás után nyíltak meg az iskolák. Balatonzamárdiban, majd Balatonbogláron önálló lengyel gimnázium és líceum létesült. Lengyel ifjúsági központok, cserkésztáborok szerveződtek. A lengyel kulturális élet egyik érdekes színfoltja az ismeretterjesztés céljából létrehozott Népfőiskola, valamint a Katolikus Szabadegyetem volt. Mindkét helyen tanfolyam jellegű felnőttoktatás folyt. A magyar felsőoktatási intézményekben jelentős számban találhatunk lengyel diákokat.³

¹ Vö.: LAGZI ISTVÁN, A második világháború idején Magyarország területére menekült lengyelek létszámáról. Tények és adatok. In: Magyar–lengyel közelítések. (szerk. és bev. D. Molnár István) Debrecen–Budapest 1985. 151–166.

² Általában l.: ISTVÁN LAGZI: Uchodźcy polscy na Węgrzech w latach drugiej wojny światowej. Warszawa 1980.

³ Az iskoláztatás, művelődés vonatkozásában: KAZIMIERZ STASIEŃSKI, Szkolnictwo polskie na Węgrzech w czasie drugiej wojny światowej. Poznań 1969. (továbbiakban: STASIEŃSKI) és FRANCISZEK BUDZIŃSKI: Lengyel gimnázium és líceum Balatonzamárdiban és Balatonbogláron, 1939–1944. Boglár-elle 1989. munkák fontosak. L. még: LAGZI ISTVÁN, Lengyel menekültek Zala megyében a második, világháború idején. Zalaegerszeg, 1975. 143–153.

A TÁBOROK KULTURÁLIS ÉLETÉNEK JELLEMZŐI

A kulturális élet megszervezése — számos más kezdeményezéshez hasonlóan, mert politikáról volt szó — nem volt problémamentes. Az objektív nehézségek mellett szubjektív problémák is nehezítették a szervezőmunkát. Az 1939. évi őszi hónapokban a kulturális munkát — néhány kivételtől eltekintve — az „...idegesség és kapkodás, az improvizáció jellemezte.” A helyzet később jelentősen megjavult. A művelődési és kulturális feltételek 1940 tavaszára szinte valamennyi menekülttáborban megteremtődtek és kielégítőek voltak. Viszonylag hamar létrejöttek (az evakuáció ügyét is szolgáló) idegennyelv-tanfolyamok, a tudomány és a kultúra számos területéről előadássorozatok, különböző foglalkozásokat, szemináriumokat szerveztek. Értékes sajtókiadványok láttak napvilágot. A táborokban különféle szociális, kulturális (továbbképzési célokat szolgáló) *bizottságok* jöttek létre.

A lengyel menekültek kulturális életében fontos szerep jutott az amatőr színjátszásnak, a kórusmozgalomnak és a zenekaroknak. A menekültek amatőr művészeti mozgalmának kezdete a *nagykanizsai* táborhoz fűződik. „A Magyarországon lévő menekülttáborok közül — különböző okokból — különösen nagy jelentősége lesz a Nagykanizsai tábornak, amelyről még most [1943-ban — L. I.] korai írni. Mindenesetre ennek a tábornak a kulturális életét pozitívnak fogják értékelni.”⁴ — olvashatjuk *Marian Palmarczyk* írásában. Valóban Nagykanizsa sok vonatkozásban példával szolgált más táboroknak is.

1939 őszén a Nagykanizsán élő lengyel diákokból, tisztjelöltekből, fiatal tisztekből tábori énekkar (tishti dalárda) alakult, amely a táboron kívül is több hangversenyt adott.⁵ A nagykanizsai táborban számos magas színvonalú irodalmi estet is szerveztek. A fellépéseket a szó igazi értelmében nem lehetett „színházi” előadásoknak tekinteni, de a másorra tűzött darabok az igazi színház utáni vágyakozást próbálták helyettesíteni. Helyi sikerek után a nagykanizsai színjátszók az ország több katonai és polgári táborában (*Kadarkút, Balatonboglár, Győr, Keszthely* stb.) is felléptek. Maria Zamorzyna darabjának (*Sen Jasia*) előadásával különösen nagy sikert arattak. A „fiatal művészek” nagykanizsai csoportjának egy része évekkel később más táborba került, többen továbbtanulás vagy munkavégzés miatt hagyták abba a színjátszást. A színjátszók közül többen később *Dunamocsra* kerültek, ahol az „experimentalis színház” nehéz körülmények között, de továbbra is működött.⁶

A tábori színházról szólva feltétlenül meg kell említeni a keszthelyi, nagykanizsai, balatonboglári és a kadarkúti táborokban működő ún. „*Gyermek Színház*”-ak tevékenységét, amelyeknek a hazafias nevelésen túlmenően az anyanyelv művelésében is igen nagy szerep jutott.⁷ A budapesti Lengyel Intézet (Instytut Polski) 1943 közepén a H. M. 21. osztályától engedélyt kért olyan *bábszínházi együttes* létrehozására, amely a lengyel táborokon kívül magyar közönség részére is tarthasson előadásokat.

⁴ Materiały Obozowe nr. 18. 18. maj. 1943. Vö. Materiały Obozowe nr. 8. 21. lut. 1940.

⁵ Vö.: HL H. M. 1939—21—21—3107—64 644. A hírnevet szerzett nagykanizsai lengyel tishti kórus tagjainak többsége a táborral együtt Zalaszentgrótra került. A kórus létszáma 23 főből állt, 61 kórusművet tanult be (24 világi, 22 templomi és 15 karácsonyi darabból tevődött össze a kórus repertoárja). Lásd: Jednodniówka (Zalaszentgrót), 1942. 22. old.

⁶ LAGZI: Lengyel menekültek Zala megyében 152.

⁷ A budapesti Lengyel Intézet támogatásával számos táborban *lengyel bábszínház* működött. A bábszínházi előadások legtöbbjét Jan Kruszewski főhadnagy rendezte. A Lengyel Intézet együttese dr. Załęwski egyetemi tanár, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem volt lektora vezetésével lépett fel. Lásd: HL H. M. 1943—21—21—6753—470 544.

A bábszínházi előadásokat *Jan Kruszewski* főhadnagy nyolc tisztjárja segítségével állította össze, az együttes vezetője — a levéltári források szerint — *Zbigniew Załęski* volt.⁸

A bábszínház Magyarország számos helységben (pl. Balassagyarmat, Drégelypalánk, Ipolyhídvég, Ipolyszalka, Letkés, Vámosmikola) sikeresen szerepelt. Egyes helyeken a közönség kérésére az előadásokat meg kellett ismételni. Ipolyszalkán a helyi elemi iskolában tartott előadás is az osztatlan sikerről tanúskodik. A „...gyermeknek megtartott bábszínház, melyet az Ipolyhídvégről jött lengyel *Urak* tartottak, minden dicséretet megérdemel. Az egyes darabok *mély erkölcsi tanulsággal vannak telítve, nevelnek, szórakoztatnak*, ezért minden [magyar — L. I.] iskolának ajánljuk.” Az ipolyszalkai plébános is elragadtatással írt az előadásról. „A művészi kiállított színház és a tökéletes művészi játék elragadó volt, sok könnyet és mosolyt csalt a nézők arcára. A szép gondolatokkal teli előadás a *lengyel—magyar* barátság elmélyítését ... hangsúlyozta.”¹⁰ A Balassagyarmaton tartott előadásról a Szalezi Intézet igazgatója írt szép véleményt: „...a balassagyarmati nagyközönségnek háláját tolmácsolom, ... azért a feledhetetlen élményért, amiben bennünket részesíteni kedvesek voltak ... bábszínház-játékukkal, szép énekükkel és elbűvölő zenéjükkel. Sajnos termünk kicsinek bizonyult és ezért szeretettel kérjük Kedves Lengyel testvéreinket, fáradjanak el hozzánk ..., hogy azok is láthassák ezt a kedves előadást, akik a teremből kiszorultak. A hagyományos magyar—lengyel barátság jegyében köszönjük meg ismételten szíves fáradozásukat.”¹¹

A bábszínházi előadások osztatlan és széles körű sikert arattak. Az ipolypásztói református lelkipásztor szerint a „...bábszínházi előadások, felekezeti különbség nélkül, mindnyájunk tetszését és elismerését érdemelte ki.”¹² Az ipolypásztói lengyel katonai tábor parancsnoka, Lujanovits főhadnagy is azon a véleményen volt, hogy a Kruszewski főhadnagy által összeállított műsor „... úgy a polgári körök, mint a honvédség tetszését teljes mértékben megnyerte. [...] A művészi előadás ... nagymértékben munkálták a magyar—lengyel barátságot.”¹³ [Kiemelés tőlem — L. I.] A Kruszewski-féle bábszínház 1943. február 22-én zsúfolt nézőtéren Budapesten is bemutatkozott. A szervezőkben joggal merült fel az az igény, hogy az ország más részében is bemutatták a bábszínház műsorát. A budapesti „*Lengyel Kultúrintézet, mint Lengyelország hivatalos kultúrképviselete Magyarországon...*” népi szokásokat, táncjátékokat is műsorra kívánt tűzni. *Zbigniew Załęski* igazgató terjedelmes levélben részletezte az akció kulturális hasznát s azt, hogy a Lengyel Intézet anyagi helyzete lehetővé tette volna a terv megvalósítását.

A H. M. 21. osztálya a budapesti Lengyel Intézet igazgatójának, *Załęski* professzornak a kérését azonban nem támogatta. A kérést azzal utasították vissza, hogy Magyarország akkori helyzetében (1943 közepe), feltűnő jelenség lenne, ha egy *lengyel tiszti csoport* hónapokig barangolna az ország területén. A honvédelmi

⁸ A bábszínház létrehozásával kapcsolatban lásd: HL H. M. 1943—21—21—6753—558 960., HL H. M. 1943—21—21—6753—447 295.

⁹ HL H. M. 1943—21—21—6753—470 544. Bognár M. Valerin levele a H. M. 21. osztályának. 1943. jan. 5.

¹⁰ Uo. Dr. Zoltványi László plébános levele.

¹¹ Uo. A Szalezi Intézet igazgatójának levele az ipolyhídvégi lengyel katonai tiszti tábor parancsnokának. 1943. jan. 10.

¹² HL H. M. 1943—21—21—6753—470 544.

¹³ Uo. Lujanovits főhadnagy, az ipolypásztói lengyel katonai táborparancsnokság parancsnokának jelentése az ipolyhídvégi lengyel táborparancsnokságnak. 1943. jan. 6.

miniszterhelyettes „katonapolitikai okok miatt” ellenezte a bábszínház országjáró akcióját.¹⁴

A táborokban — mivel semmiféle rendelkezés nem tiltotta — néhány hónap alatt kórusok és zenekarok szerveződtek. Különösen gyakoriak voltak a kórusok templomi szereplései, ahol a lengyel himnusz — a megszállt Lengyelországban tiltott hazafias és egyházi dalok — éneklésével a magyar közvélemény körében jelentős mértékű, közvetetten németellenes propagandát végeztek. A munkavállalás azonban később több helyen megnehezítette a kórusok fennmaradását és működését.¹⁵

A Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság, a Magyar Mickiewicz Társaság igen sok formában támogatta a kórusok fellépéseit. Így vált lehetővé, hogy az *ipolyszalkai* lengyel katonai tábor kórusa Esztergomban is vendégszerepelhessen.¹⁶ A *nagykanizsai* tábor tiszti kórusa — feloszlatásáig, 1940. március 9-éig — szintén több helyen vendégszerepelt.¹⁷ Az *egri* tábor tiszti kórusa is elismerést váltott ki, évekig működött úgy, hogy „tisztán művészi” tevékenység miatt semmiféle kifogást nem emelhettek ellene.

A zenekarok megalakítása viszonylag gyors és egyszerű volt, szinte minden nagyobb táborban találunk zenekart. Karol Myrek ezredes segítségével a Bregenci táborban szép zenei sikerek születtek. A Bregenc-majori tábor zenekara pl. 23 templomi és 80 világi darabot tanult be. A táborban külön mandolin-, gitáregyüttes is működött.¹⁸ A mosdói tiszti táborban szimfonikus zenekart alakítottak.¹⁹ Országos érdeklődés kísérte Edmund Rosler zongorakonzertjeit,²⁰ kisebb jelentőségű, de igen figyelemreméltó kulturális missziót töltött be Leopold Garbacz professzor harmonikazenekara. (Grabacz professzor zenetanítással is foglalkozott.)²¹

SAKOKTATÁS, FELNÖTTOKTATÁS, TANFOLYAMOK ÉS TOVÁBBKÉPZÉSI LEHETŐSÉGEK

A magyarországi lengyel iskolaügy egyik érdekes — a mai napig kevésbé ismert — területe a *szakoktatás* volt. A Lengyel Menekültek Gondozásának Ügyeit Intéző Polgári Bizottság kezdeményezésére Bény községben 1943-ban *Kertészeti és Kereskedelmi Szakiskolát* szerveztek. Az iskolában (a más jellegű iskoláktól eltérően) *katonai* személyek is tanulhattak.²² A Somogy megyei *Középrigóc* községben *Lengyel Kertész Iskola* működött, a tanulók létszáma 30–50 fő között

¹⁴ Jan Kruszewski főhadnagy pesthidegkúti tartózkodását is megszüntették. HL H. M. 1943–21–21–6753–549 098., HL H. M. 1943–21–21–470 545.

¹⁵ Tábori kórusok voltak: Lengyeltóti, Nagykanizsa, Eger, Pesthidegkút, Kiskunlacháza, Ipolyhídvég, Ipolyszalka, Gyöngyösapáti, Mosdós, Rákoscaba, Selyp, Vámosmikola, Bregenc-major, Püski, Újdörögdpusztá, Zugliget, Zalaszentgrót helyiségekben lévő lengyel katonai táborokban. Vö.: Rocznik Polski, Kalendarz Polaka na Węgrzech na rok 1942. 230–233. old. Lásd még: Jednodniówka (Bregenc-major) 20. old.

¹⁶ HL H. M. 1943–21–21–6759–537 104.

¹⁷ HL H. M. 1940–21–21–3553–2840. Gunde Géza alezreddessel 1940. febr. 21-én felvett jegyzőkönyv. A nagykanizsai tiszti kórus tevékenységével kapcsolatban lásd: HL H. M. 1939–21–21–3107–6444.

¹⁸ Jednodniówka (Bregenc-major) 21. old.

¹⁹ HL H. M. 1943–21–21–6760–495 388.

²⁰ MARIAN ZAWADZKI, Z koncertu Edmunda Roslera w Budapeszcie. Materiały Obozowe, 2. maj. 1943. 25. old.

²¹ Vö.: „Wieści Polskie” 27. październik 1943., „Wieści Polskie” 20 czerwca 1943. 4. old.

²² Vö.: HL H. M. 1943–21–21–6759–542 140.

ingadozott. A mezőgazdasági jellegű szakiskolák tevékenységéhez jelentős segítséget adott a Földművelésügyi Minisztérium, ahol számos németellenes beállítottságú tisztviselő tüntető módon felkarolta a magyarországi lengyel mezőgazdasági szakemberképzést, de támogatást adtak a különböző — hosszabb, rövidebb ideig tartó — tanfolyamok beindításához is.

Mezőgazdasági (kertészeti) jellegű tanfolyamot szerveztek — többek között — Budapesten (!), ahol 57 személy 3–6 hónapos előadássorozatot hallgatott. A keszthelyi táborban három hónapos tanfolyam megtartására került sor. *Kereskedelmi tanfolyam* volt — többek között — Mosdóson, *kertészeti tanfolyam* volt Rákoscsabán, *állampolgári ismeretekből* Mádon és Dunamocson szerveztek tanfolyamot. A dunamocsi táborban és Mádon *szabó*, *Lengyeltótiban*, Rákoscsabán, Bregenc-majorban stb. *varrótanfolyamokat* indítottak. Több hónapos tanfolyamot tartottak *könyvelésből*, viszonylag sok jelentkező akadt a *gyorsírási* tanfolyamokra is.²³ Nagy érdeklődés nyilvánult meg az *autóvezetési* tanfolyam iránt. Esztergomban, Bregenc-majorban, Pesthidegkúton, Kiskunlacházán, Vámosmikolán, Kiscenken, Püskin — és több más táborban is — rendszeresen indítottak autóvezetői tanfolyamokat.²⁴

Külön ki kell emelnünk a különböző *nyelvtanfolyamokat*. A legtöbb katonai táborban megszervezésre került az *angol*, *francia* és *magyar* nyelvtanfolyam, sok helyen tanulták az *orosz* és a *német* nyelvet is. Jól szervezett és magas színvonalú nyelvoktatás folyt a Katolikus Szabadegyetem és a Népfőiskola keretében, ahol elsősorban az angol és a francia nyelveket oktatták.²⁵

A magyarországi lengyel iskolák és „tanfolyamok” mellett röviden szólni kell a „Magyar Királyság területén lévő lengyel menekültek Katolikus Lelkipásztorsága” (Katolickie Duszpasterstwnad Uchodźcami Polskimi na terenie Królestwa Wegier)²⁶ által létrehozott *Katolikus Szabadegyetem* és az Oroszi községben továbbképzési célokat szolgáló *Népfőiskola* működéséről is.

A Katolikus Szabadegyetem Władysław Radoński püspök²⁷ fővédnöksége alatt, Stefan Dembiński tábornok, a Katonai Képviselőlet vezetője, valamint a budapesti lengyel főkonzul, József Zaránski támogatásával mint (nem hivatalos) kulturális és közművelődési intézmény a katonai és (részben) a polgári táborokban

²³ Vö.: ZML 5–3010/1944. A zalaszántói községi jegyző jelentése. Zalabéren pl. *közigazgatási tanfolyamot*, jogelméleti előadássorozatot szerveztek a volt hivatalnokok, közigazgatási szakemberek részére. Materiały Obozowe nr 17. 25 kwietnia 1943. Lásd: ZML 5–3010/1944. A keszthelyi járás főszolgabírójának levele.

²⁴ A gépkocsivezetői tanfolyammal kapcsolatban: HL H. M. 1943–21–21–6757–499 742. Esztergom város polgármesterének jelentése szerint a városban a munkára kiadott lengyeleknek 1943. július 1-jétől autóvezetői tanfolyamot indítottak. A gyakorláshoz szükséges gépkocsikat a budapesti Lengyel Katonai Képviselőlet biztosította. A tanfolyam beindítását a H. M. 21. osztály vezetője, Baló Zoltán ezredes engedélyezte. Vö.: HL H. M. 1943–21–21–6756–497 565., HL H. M. 1943–21–21–6756–474 091. Adatokat találunk még: Rocznik Polski. Kalendarz Polaka na Węgrzech na rok 1942. 230–233. old.

²⁵ Lásd: HL H. M. 1943–21–21–6760–552 423., HL H. M. 1943–21–21–6760–554 514. Említést érdemel dr. Henryk Minc Egerben internált orvos-hadnagy által készített magyar nyelvtankönyve, Csapláros István, Eugeniusz Mroczo, Csorba Tibor és mások tevékenysége. A magyarországi YMCA vezetőjének, Paul Super kezdeményezésére magyar és idegen nyelvű tanfolyamokat indítottak a tábori olvasótermekben. A komáromi táborban 1943 elején pl. 34 fő magyar nyelvet, 18 fő németet, 8 személy morzézést tanult. Vö.: HL H. M. 1943–21–21–6750–420 638. A m. kir. katonai internáló (lengyel) táborparancsnokság jelentése a táborban végzett kulturális munka tárgyában. 1943. febr. 10.

²⁶ HL H. M. 1940–21–21–3977–412 130.

²⁷ Uo.

kezdte meg működését.²⁸ A Szabadegyetem rendeltetése lényegében a menekültek szellemi látókörének kiszélesítésében, a régebbi ismeretek alaposabbá tételében; a szabadidő hasznos eltöltésének megszervezésében foglalható össze. Az alapszabályzat egyik pontja szerint a Szabadegyetem nem volt teljesen „politikamentes”. Azt azonban kihangsúlyozták, hogy a legmesszebbmenőkig alkalmazkodni kell a magyarországi belpolitikai irányvonalhoz. A programok között szerepelt pl. alkalmi ünnepségek, műkedvelő előadások szervezése „...analfabéták részére elemi szintű tanfolyamok beindítása, idegen nyelvek tanítása, kirándulások szervezése.” Külön feladatként szerepelt ideiglenes hazájuk, Magyarország történelmének, kultúrájának és földrajzának megismertetése.

A Szabadegyetem irányítását a Tudományos Bizottság látta el, a közvetlen irányításért a kinevezett igazgató felelt, aki megbízta az egyes szakcsoportok vezetőit, megszervezte és ellenőrizte a Katolikus Szabadegyetem adminisztrációs munkáját. A különböző katonai táborokban az előadások hetenként három alkalommal, a délutáni (estéli) órákban kerültek megszervezésre. A legmagasabb óraszámban lengyel *irodalmat, történelmet és földrajzot, jogot, szociológiát és vallást* tanítottak. A praktikus tantárgyak közé tartozott a *rádiótechnika és a nemzetközi jog, valamint az egészségügy* is.

A *Lengyel Népfőiskola*²⁹ a 15–27 év közötti cserkészeknek (akik nem folytattak középiskolai tanulmányokat) lett szervezve. Hasonló továbbképzési intézmény működött Szikszón is. A Népfőiskola vezetője *Bolesław Noga* volt.³⁰ A Népfőiskolán főleg közművelődési tárgyakat, irodalmat és történelmet, általános érdeklődésre számot tartó, praktikus tárgyakat (könyvelés stb.) tanítottak, műsoros esteket és különböző, néhány hónapos „tanfolyamokat” szerveztek. Nem a szakmai, hanem a *kulturális funkció* került előtérbe.

Az érettségizett lengyel fiatalok egy részének lehetővé vált, hogy a magyarországi *egyetemen* folytassanak tanulmányokat. A háború éveiben mintegy 300 lengyel fiatal járt magyar egyetemre. Többen a Képzőművészeti Főiskolára, a Pázmány Péter Tudományegyetemre, a soproni főiskolára, orvosi, illetve állatorvosi karokra nyertek felvételt.³¹ Arra is volt példa, hogy a háború miatt félbeszakadt tanulmányaikat – megfelelő nyelvtudással – Magyarországon fejezték be.³² Jan Fedyszyn a sárvári internáló táborban élő karpaszományos őrzető a H. M.-be írtt kérvényében tanulmányai *folytatásának* engedélyezését és az ezzel járó kedvezmények megadását kérte: „...kéresemet azzal támasztom alá – írta 1943. május 18-án –, hogy Lengyelországban a Lembergi Tudományegyetem jogi fakultását hallgattam egy évig és a kötelező vizsgákat letettem ..., nem régen értesültem, hogy tanulmányaimat Magyarországon is folytathatom, vagyis újra kezdek – mint a többi lengyel egyetemista ... Azokban a kedvezményekben és

²⁸ Uo.

²⁹ Több helyen Uniwersytet Ludowy, illetve Wyższa Szkoła Ludowa néven van említve. Működéséről részletesen ír STASIERSKI 119–122.

³⁰ A magyarországi lengyel cserkészet egyik vezetője.

³¹ Vö.: OL B. M. 1944–IX–15–4026–229 014. Leoin Kruczewski kérvénye 1942. febr. 18.; HL H. M. 1943–21–21–6750–412 734. Mosdós. Vö.: OL B. M. 1944–IX–15–4028–562 812. Lásd még: ZML 3–1292(914). József Bernat lengyel polgári menekült levele a keszthelyi fősolgabírói hivatalnak. 1941. szept. 8. A lengyel fiatalok egyetemi továbbtanulásában a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság ugyancsak sokat segített. Gróf Csekonics Iván közbenjárására a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium engedélyezte a lengyelek továbbtanulását. Elsősorban a Pázmány Péter Tudományegyetem, a M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, az Állatorvostudományi Egyetem, a Képzőművészeti Főiskola évfolyamaira kerültek be a lengyelek.

³² HL H. M. 1943–21–21–6750–412 734.

segélyekben, melyekben a többi, budapesti egyetemre járó lengyel hallgatók részesülnek, engem is részesíteni méltóztatnék.”³³ Az egyetemekre való jelentkezések tekintetében számos, különös eset fordult elő. Legtöbbször a Komitet Obywatelski értesítette a B. M. IX. osztályát, hogy valakit — önálló jelentkezés alapján — felvettek az egyetemre, ezért vegyék fel az egyetemi tanulmányokat folytatók külön jegyzékére. A Katonai Képviselő is számtalan levelet, áthelyezési kérelmet juttatott el a H. M. 21. osztályához. „Kérem, kegyeskedjék elrendelni, hogy a gencsapáti [tisztí — L. I.] tábor állományába tartozó *Wieromej Witold* [a Lengyel Rádió volt budapesti tudósítója — L. I.] karpaszományos tüzér a budapesti műegyetemen való tanulmányának folytatása céljából a *zugligeti* táborba helyeztesse át, [mert — L. I.] a nevezett a Műegyetemre felvételt nyert.”³⁴

A Budapest környéki táborok rangidősei is sokat tettek azért, hogy a továbbtanulni akaró fiatal Budapestre (vagy környékére) kerülhessen. *Stanisław Bardzik*, a pesthidegkúti tábor rangidőse Krystyna Delingowska állománybavételét kérvényezte, mert az „... illető egyetemi tanulmányokat folytat Budapestben”.³⁵

A lengyel szakemberek továbbképzésére, esetenként az önálló alkotásra is — szerény formában — lehetőség nyílt. *Dr. Władysław Sowiński* orvos-hadnagy szakorvosi ismereteit kívánta gyarapítani,³⁶ dr. Jan Konopnicki orvos-őrnagy az elektrokardiográfiában ért el komoly eredményt, melyet könyvben foglalt össze.³⁷ Jan Kruszewski főhadnagy kémiai tanulmányok (kísérletek) miatt — a budapesti Lengyel Intézet kérésére — két hónapos szabadságot kapott.³⁸ A balatonboglári Lengyel Ifjúsági Táborban tanárként tevékenykedő *Wincenty Lewicki* matematikus (tartalékos főhadnagy) tudományos kutatómunkájához is hozzájárultak a magyar hatóságok.³⁹ A poznańi egyetem híres szaktekintélye, *Kozłowski* professzor a szegedi egyetemen *Szent-Györgyi Albert* professzor tanszékére kapott meghívást.⁴⁰

A lengyel szakemberek munkáját, elképzeléseit a legtöbb esetben magyar részről is támogatták. Jolsva község vezetősége 1942. szeptember 4-én pl. beadvánnyal fordult az egri lengyel tisztí tábor parancsnokságához, hogy *Kazimierz Matusiak* századost helyezték (szabadságolják) Jolsvára, mert magára vállalta a helyi könyvtár katalógizálását, valamint a falu gyerekeit német nyelvre tanította. „Nagy veszteség volna számunkra az, hogy ezt a munkáját kénytelen lenne abbahagyni ... a jolsvai intelligencia teljes egészében megkedvelte tiszta élete, egyenes gondolkodásmódja és őszinte magyarbarát lelkülete miatt ... városunk számára, a magyar kultúra szemszögéből nézve, határozott nyereség.”⁴¹ Több, más hasonló esettel is találkozhatunk.

³³ HL H. M. 1943–21–21–6760–467 576. Vö.: LAGZI; Lengyel menekültek Zala megyében 148.

³⁴ HL H. M. 1944–21–21–6823–400 380. Aleksander Król alezredes levele a H. M. 21. osztály vezetőjének. Król alezredes hasonló értelmű levelet írt Henryk Sperling és Jerzy Trau katonák érdekében is. HL H. M. 1943–21–21–6759–539 636. 1943. szept. 23. Az egyetemekre való jelentkezésekkel kapcsolatban: OL B. M. 1944–IX–15–4028–214 282. Pesthidegkúton, Csillaghegyen, Szentendrén, Leányfalon sok polgári menekült lakott, akik bejáró hallgatóként tanultak. OL B. M. 1940–IX–9–4015–3795. Haczewski Zygmunt kérvénye a B. M. IX. osztályához. Lásd még: HL H. M. 1943–21–21–6757–520 112. Zofia Młynarska levele orvoskari felvétele ügyében.

³⁵ HL H. M. 1943–21–21–6758–525 032. 1943. szept. 6.

³⁶ HL H. M. 1944–21–21–6824–440 909.

³⁷ HL H. M. 1943–21–21–6751–423 856. Król alezredes levele a H. M. 21. osztály vezetőjéhez. 1943. febr. 19.

³⁸ HL H. M. 1943–21–21–6753–470 545.

³⁹ HL H. M. 1943–21–21–6751–423 201.

⁴⁰ Vö.: HL H. M. 1939–21–21–3552–60 536.

⁴¹ HL H. M. 1942–21–21–3708–3658.

A szabadidő igen sok menekültben új energiát szabadított fel. Az egri táborban *dr. Henryk Minc* orvos 1940-ben magyarul tankönyvet állított össze,⁴² *Tadeusz Pękala*, a karmacsi táborban élő építészmérnök ugyancsak részletes magyar–lengyel szótár összeállításán dolgozott és műszaki könyvek, cikkek fordításával kísérletezett.⁴³ *Zenon Rożnowski* mérnök két szabadalmát nyújtotta be elfogadásra.⁴⁴ *Karol Lemp* a keszthelyi Festetics hercegi könyvtárban állomány- és katalógusrendezésen dolgozott.⁴⁵ *Erwin Friedeberg* százados, agrármérnök gyümölcsstermesztési tanulmányokat folytatott.⁴⁵ A budapesti „Biblioteka Polska” kiadóhivatal *dr. Jan Grzybowski* krakkói egyetemi tanárt Zalabérről a zugligeti tiszti táborba helyeztette. Grzybowski professzor Budapestre kerülését a B. M. IX. osztályán kívül Domanovszky Nándor professzor, felsőházi tag is támogatta.⁴⁶ A magyarbólyi katonai táborból *Mieczysław Labuda* főhadnagyot is a „Biblioteka Polska” állományába helyezték át, ahol könyvtárosként dolgozott.⁴⁷

A magyarországi lengyelek művelődésének elősegítésében — a Honvédelmi Minisztérium 21. és a Belügyminisztérium IX. osztályain túlmenően — meghatározó szerepet játszott a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottsága, melynek külön ifjúsági és nevelési bizottsága is volt, a Lengyeleket Segítő Amerikai Bizottság (American Commission for Polish Relief for Hungary), továbbá a Young Man’s Christian Association (YMCA), melyek az erkölcsieken túl jelentős *pénzösszegekkel*, különféle *kiadványokkal*, *eszközökkel* segítette a kibontakozó, valóban sokszínű lengyel kulturális életet. A különféle kulturális rendezvények megszervezésében az egyházak papjai, a közigazgatási hivatalok tisztségviselői, a katonák esetében a táborparancsnokságok adtak rendszeres segítséget.

⁴² A könyv két példányban a család tulajdonában van.

⁴³ ZML 2—1067/1941. Tadeusz Pękala mérnök levele dr. Buzás Béla keszthelyi főszolgabírónak. 1941. aug. 14.

⁴⁴ HL H. M. 1943—21—21—6757—520 085. Kiskunlacháza, 1943. aug. 9. A szabadalmakat Alfons Pech francia szakos lengyel gimnáziumi tanár fordította.

⁴⁵ ZML 3—1222/1942. Klemp Károly levele a keszthelyi főszolgabíróhoz. 1941. júl. 1.; HL H. M. 1943—21—21—6750—491 682. 1943. jún. 23.

⁴⁶ HL H. M. 1944—21—21—6824—473 028. Domanovszky professzor a siker érdekében levelet írt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek is.

⁴⁷ HL H. M. 1943—21—21—6757—521 563. 1943. szept. 7. A „Wieści Polskie” 1943. július 21-ei számában is kerestek szakképzett könyvtárost.

ADDITIONAL DATA CONCERNING POLISH CULTURE IN HUNGARY
(1939—1944)

In the weeks following the outbreak of World War II tens of thousands of Polish civilians and army personnel fled abroad from the German and Soviet invaders. During the war Hungary received the largest group of refugees, with a recorded number of 60 thousand people. According to official records 12—13 thousand of them returned to occupied Poland in the first two years of the war, and approximately 32 thousand Polish soldiers and volunteers were evacuated with Hungarian help to France and the Middle-East. An average of 5 thousand refugees were employed for a longer or shorter period of time in Hungary. In accordance with international conventions military refugees were interned, that is, had their freedom of movement restricted. Their accommodation, social care and board was provided by the Ministry of Defense, while that of the civilian refugees by the Ministry of the Interior. With the help of the Polish health authorities the following treatment centres were organized for the refugees in 1940: a military hospital in Győr, a follow-up care sanatorium in the village of Letkés, a psychiatric ward in Szentcsanak, and a T. B. ward in Eger. The 21st Department of the Ministry of Defense, and the 9th Department of the Ministry of Interior in a short time organized Polish committees which were concerned with the problems of the refugees, and often managed coordination work as well. In the internment camps workshops were set up to train joiners, book-binders, tailors and shoemakers in order to provide useful ways to spend free time. Courses in Hungarian, German, English and French were also organized. The participants could gain practical skills in courses in book-binding, driving, bookkeeping and sewing.

The Polish community living in Hungary developed a multicoloured cultural life of great value. They had already organized schools for the children of the refugees in the autumn of 1939. Schools were opened by every sizeable camp. In Balatonszéplak, and later in Balatonboglár, two separate Polish secondary schools were established, one for boys, and one for girls. Polish Youth Centres and Boy Scout camps were also organized. One of the most interesting features of Polish cultural life was added by the Community College and the Catholic Free University. Both provided instruction for adults. A considerable number of Polish students attended the Hungarian institutions of higher education as well.

MAGYAR SZERVEZETEK ARGENTÍNÁBAN 1945 UTÁN

A latin-amerikai magyarság történetére vonatkozóan már több éve folynak kutatások a szegedi egyetemen működő Latin-Amerika Története Kutatócsoportban, amely ezzel a témával kapcsolódott be a Juhász Gyula akadémikus által vezetett TS 4/5-ös, Magyarságkutató program munkájába, a határainkon kívül élő magyarság sorsának a feltárásába.

A latin-amerikai magyarság történetével kapcsolatban már több fontos publikáció is született. Legutóbb a Tiszatáj című folyóirat 1988/7. számában jelent meg egy blokkunk az argentínai, urugayi és braziliai magyar kivándorlással kapcsolatosan,¹ egy évvel később pedig elkészült Bathóné dr. Kaczúr Ágnes doktori értekezése, amely a két világháború közötti braziliai magyarság történetét dolgozta fel.² 1990-ben látott napvilágot dr. Anderle Ádám és Kozári Mónika közös könyve „A Monarchia utolsó követe” címmel, amely Kánya Kálmán egykori magyar külügyminiszter 1914–19 közötti mexikói tevékenységéről szól.³ A közeli tervekhez tartozik 1956 és a latin-amerikai magyarság kapcsolatának feltárása.

* * *

Tanulmányunk, amely az 1945 utáni argentínai magyar szervezeteket kívánja bemutatni, szintén egy nagyobb értekezés része, amely az argentínai magyarság 1945 és 1956 közötti tevékenységét tárgyalja. Mivel ebben a munkában az Országos Széchényi Könyvtár, az Új Magyar Levéltár és a Magyar Országos Levéltár dokumentumait összegezzük, külön lábjegyzetet nem készítettünk.

Meg kell említenünk, hogy az argentínai magyarság XX. századi történetére vonatkozóan korábban, az 1970-es években folytak már Szegeden kutatások. Varga Ilona, a szegedi egyetem docense vizsgálta a magyar agrárkivándorlást a különböző latin-amerikai országokba — így Argentínába is — a két világháború közötti időszakban.⁴

¹ VARGA ILONA: Magyar település Argentínában a századelőn. A magyar kivándorlás helye a migrációs folyamatban. Uo. 64–70.; KOVÁCS MARIAN: Magyarok Uruguayban. Vázlat az 1930-as évekről. Uo. 71–77.; CSIKÓS ZSUZSA: Magyar szervezetek és újságok Argentínában (1945–1956) Uo. 78–81.; SCHMIDT JUDIT: A São Paulo-i emigráció az 1950-es években. Uo. 82–87.;

² KACZÚR ÁGNES: A magyar emigráció története Brazíliában a két világháború között. Doktori értekezés. Szeged, JATE 1989.

³ ANDERLE ÁDÁM—KOZÁRI MÓNIKA: A Monarchia utolsó követe. Kánya Kálmán Mexikóban 1914–1919, Szeged 1990.

⁴ VARGA ILONA: Latin-amerikai magyar telepek és külképviseleteink a gazdasági világválság időszakában. Acta Historica T. XXXV. Studia Latinoamericana. IV. Szeged 1971. 71–101.; Uő.: Los obreros húngaros emigrados en América Latina entre las dos guerras mundiales. Estudios Latinoamericanos. Varsovia 1980/7. 67–82.; Uő.: Magyar kivándorlás Latin-Amerikában a két világháború között. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1977. 334. o.; Magyarország kereskedelme a latin-amerikai országokkal a két világháború között. Acta Historica T. XL. Studia Latinoamericana V. Szeged 1972. 57–76.; Uő.: A kivándorlás irányváltozása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. Acta Historica T/LV. Studia Latinoamericana. Szeged, 1976. 51 old.; Uő.: Adalékok az Argentínába kivándorló magyarok életének alakulásához a két világháború között Acta Historica T/XLVI. Studia Latinoamericana 45–59. old. Szeged, 1973.

Ebben a témában készített tanulmányai fontos kiindulópontot jelentettek a további kutatásokhoz.

Az amerikai kontinens eme távoli országa több tízezer magyarnak nyújtott otthont és megélhetést századunkban.

Az 1920-as évek végétől mintegy két évtizeden keresztül folyamatosan érkező magyar bevándorlók az összetartozás erősítésének, a közös kultúra és nyelv ápolásának szándékával — újságok, színház, iskolák létrehozása mellett — egyesületeket és társaságokat is alapítottak. A több tucatnyi szervezet közül jónéhány tiszavirág életűnek bizonyult, míg mások több évtizeden keresztül meghatározó szerepet játszottak a magyar kolónia életében.

A jórészt még a harmincas években alakuló egyesületek „fénykora” a negyvenes, ötvenes évekre esik: ez részben annak köszönhető, hogy az 1945 után érkező emigránsok aktívan bekapcsolódtak a már létező szervezetek munkájába, sőt igen rövid időn belül a vezető tisztségeket is megszerezték. Ez természetesen nem ment feszültségek nélkül...

Bár a különböző szervezetek által megfogalmazott célok között sok a hasonlóság, egymás mellett élésük, együttműködésük korántsem volt felhőtlen. A szervezetek megosztottságában a kolónia társadalmi összetételének sokszínűsége tükröződik: a II. világháború előtt érkező parasztok, munkások, kisiparosok, kis számú tőkések helyét 1945-öt követően szinte teljes egészében értelmiségiek, katonatisztek, tisztviselők veszik át.

A több tízezer főnyire becsült argentinai magyarság nagyobb része *Buenos Airesben* telepedett le.⁵ A fővárosban működő egyesületek általában városrészenként szerveződtek, ezt a szervezetek névválasztása is bizonyítja: Dock Sud, Avellaneda, Olivos, Valentín Alsina, Wilde mind egy-egy olyan része az argentin fővárosnak, ahol magyar tömböt is találunk.

A sokszínű egyesületi palettáról azokat a szervezeteket választottuk ki rövid bemutatásra, amelyek a negyvenes, ötvenes években a legnagyobb befolyással bírtak az argentinai magyarság körében.

A városrészenként szerveződő magyar egyesületek közül a legrégebbi a *Dock Sudi Magyar Egyesület* volt. 1923 decemberében alakult 85 taggal, jórészt olyan kétkezi munkásokból, akik az ottani húsgyárakban és egyéb ipartelepeken dolgoztak. 1940-ben saját székházat vásároltak, amely az egyesületi élet központja lett. A korabeli sajtóforrások azt bizonyítják, hogy az ötvenes években a dock sudi magyarság továbbra is aktív tevékenységet fejtett ki a kolónián belül.

Az *Olivosi Magyar Kultúregyesület* 1940 júliusában jött létre. A magyar kultúra ápolása mellett a gyermekek magyar nyelvű oktatásának biztosítását tekintette fő feladatának. Sajnos taglétszámáról pontosabb adatokat nem ismerünk.

Valentín Alsina magyar lakói zömmel a trianoni béke után elcsatolt területekről származtak. 1935 májusában 24 fővel alakították meg a *Magyar Dalkört*, amely több évtizeden keresztül a kolónia legfontosabb kórusa volt. 1951-ig férfikórusként

⁵ A Dél-Amerikában és ezen belül Argentínában élő magyarok létszámáról eltérőek az adatok. VARGA ILONA levéltári forrásokra és a Buenos Aires-i magyar nagykövetség becsléseire hivatkozva kb. 30 000 argentinai magyarról beszél a II. világháborút megelőzően. V. ö. Acta Historica. T/XLVI. 45—49. o.; NAGY KÁZMÉR: Elvesztett alkotmány. Bp., 1984. című művének statisztikai adatai az 1945—1956 közötti időszakban Argentínába bevándorolt magyarok létszámát 10 000 főre becsülik és az egész dél-amerikai magyarság létszámát kb. 100 000 főre teszik: 210—211. o. A DÉLAMERIKAI MAGYARSÁG 1950-ben részben hivatalos adatokra, becslésekre hivatkozva 70 000 argentinai magyarról beszél. DÉLAMERIKAI MAGYARSÁG 1950. szept. 2. 2. o. A Magyar Televízióban 1990. december elején bemutatott Magyarok Argentínában című dokumentumműsor 20 000 főnyi argentinai magyarságról beszél.

működött, majd ezt követően női csoportot is alakítottak. Az egyesület céljait a *Magyar Útnak* – az argentinai magyar emigráns sajtó egyik legszínvonalasabb, *Kerecsendi Kis Márton* nevével fémjelzett lapjának – adott nyilatkozatában a vezetőség a következőkben foglalta össze: „Mint a múltban is tettük, a jövőben is éberrel vigyázunk arra, hogy politikai harcokon, világnézeteken felül, politikamentesen vezethessük egyesületünket, s a magyar dal, magyar színi előadásokon keresztül a magyar kultúrát szolgáljuk, régi magyar hagyományokat őrizzünk meg.”⁶

1944-ben készült el az egyesület székháza, amelyben az énekkaron kívül egy tornaklub és egy amatőr színi egyesület is helyet kapott. A *Valentin Alsina* Magyar Dalkör a kolónia minden jelentősebb megmozdulásán fellépett, rendszeres szereplői voltak a március 15-i és augusztus 20-i megemlékezéseknek. A dalkör tagsága az ötvenes években elérte a 150–200 főt.

Wilde az argentin metropolis déli zónájának külvárosa. A negyvenes években itt élő mintegy 500 magyar család hozta létre a *Wildei Magyar Egyesületet* 1947 novemberében. Bár csupán a II. világháború után jött létre, a '20-as években kivándorolni kényszerült munkásokat, kisiparosokat tömörítette. 300 fős tagságával az akkori argentinai magyar nagykövetség szerint ez volt az egyik legtöbb tagot számláló egyesület.⁷

Buenos Aires egy másik peremkerülete, *Avellaneda* is fogadott be magyarokat, akik 1935-ben alapították meg egyesületüket. A wildeihez hasonlóan főleg munkások, kisiparosok voltak a tagjai, akiknek száma meghaladta a 150 főt az ötvenes években.

Az idáig említetteken kívül természetesen léteztek nem „területi” alapon szerveződő magyar egyesületek is. Ezek közül kiemelkedő szerep jutott a *Centro Húngaro-nak* (Magyar Ház), amelyről nyugodtan állíthatjuk, hogy aktivitása révén a többi szervezet fölé nőtt és irányítani igyekezett az egész magyar kolónia életét. Ez az egyesület tömörítette egyébként a '45-ös emigránsok „krémjét” is, amely politikai töltését is meghatározta. A *Centro Húngaro* 1949 szeptemberében alakult *Luttor Ferenc* vezetésével, aki 1953-ban bekövetkező haláláig a szervezet élén is állt. Luttor kanonokról tudni kell, hogy a II. világháború utáni argentinai magyar emigráció vezető személyisége volt. Még 1928-ban került a vatikáni magyar követségre kánonjogi tanácsosként, ahonnan közel húsz évi szolgálat után került Argentínába. Nem csupán a *Centro Húngaro* alapítója és irányítója volt, hanem 1947-től az ottani magyar katolikus egyházközség első embere is. A *Centro Húngaro* a város centrumában bérelt helyiséget, taglétszáma az ötvenes évek elején gyorsan növekedett. Ahogy egy argentinai magyar fogalmazta: „... a mindig jó konyha, a centrális fekvés és a politikai nézőpontok közös nevezője, mely a kommunizmus eleve elutasításában mutatkozott, gyorsan összekovácsolta az egyesület tagjait.”⁸

A *Magyar Ház* több szakosztályt is létrehozott, és innen indult ki a szabadegyetem megszervezésének gondolata is. Ez a nagyjelentőségű szervezet *Pázmány Péter Szabadegyetem* néven 1952-ben kezdte meg működését, élén *Vajay Szabolcs* ismert íróval, történésszel. Fő céljának az ifjúság nevelését, és ezen belül is a keresztény magyar állam történelmének, hagyományainak megismertetését tartotta.

Visszatérve a *Magyar Ház* működésére, el kell mondanunk, hogy a szervezet igen élénken kísérte figyelemmel a magyarországi eseményeket, és reagált is azokra, teljes egészében elutasítva az 1945 után bekövetkezett változásokat.

⁶ MAGYAR ÚT (Buenos Aires) 1949. június 10. 4. o.

⁷ SZABÓ IMRE követ jelentése Boldoczki János külügyminiszternek ÚJ MAGYAR LEVÉLTÁR 366/88 20/a–1954–00824/25.

⁸ KURUCZ LÁSZLÓ: Az argentinai magyarok története. Kézirat. 7. o.

Az ötvenes évek elején igen erőteljesen hallatták hangjukat a magyarországi deportálásokkal kapcsolatban: mintegy 3000 levelet, emlékiratot juttattak el különböző fórumokhoz, pl. azt ENSZ-hez, nevesebb politikusokhoz, hogy azok járjanak közben a deportálások mielőbbi megszüntetéséért.

A szervezet két időszaki kiadvánnyal is jelentkezett: az egyik a *Magyar Ház Értesítője* volt, amelyet ingyenesen bocsátottak a magyar olvasók rendelkezésére, a másik a *Cortina de Hierro (Vasfüggöny)*, amely kéthavonta jelent meg spanyol nyelven azzal a céllal, hogy tájékoztassa a dél-amerikai országokat a „vasfüggöny” mögötti történekekről.

Luttor Ferenc halálát követően az egyesület élére *Sorg Antal* gyáros került. Sorg személye és jobboldalisága már a '45-ös emigránsok egy részének sem volt elfogadható, és mintegy negyvenen át is léptek a kolónia egy másik szerveztébe, a *Buenos Airesi Magyar Egyesületbe*. (BAME). Az akkori legjelentősebb argentinai magyar lap, a *Délamerikai Magyarság* így összegezte a történeteket: „A választásokon a tagok többsége a világnézetileg radikálisabb jobboldali elveket valló névsort juttatta győzelemre a mérsékeltabb listával szemben.”⁹ Sorg megválasztásában szerepet játszott az is, hogy nem egy esetben hozott anyagi áldozatokat nem csupán ennek a szervezetnek, hanem egyéb magyar kulturális intézményeknek a működése érdekében. (A legjelentősebb argentinai magyar iskola, a *plátanosi nevelőintézet* megszületését is jelentős összeggel támogatta.) A szervezetből távozók között volt *Bobrik Arnó*, aki 1939–1942 között argentinai magyar nagykövet volt, az emigrációban pedig a *Magyar Nemzeti Bizottmány* (MNB) argentinai képviselője; *Bethlen Gábor*, gr. Bethlen István miniszterelnök fia, aki korábban Madridban mint kultúrattasé teljesített szolgálatot, továbbá *Magyary Vilmos* és *Fercsey János* újságírók, akik az argentinai magyar újságkiadás meghatározó alakjai voltak abban az időben.

Mint említettem, a távozók a *BAME-ba* „igazoltak át”, amely még 1939-ben jött létre három korábbi kisebb szervezet fúziójából. A főváros északi zónájában, *San Isidró*n az egyesület egy strandtelepet alakított ki, és 1952-ben itt épült fel székházuk is. Tagságát kezdetben szinte kizárólag munkások adták, 1945 után azonban több értelmiségi emigráns is csatlakozott, főleg a Centro Húngaróból való kiválás után. Az „átigazolók” hozták létre a BAME kultúrszakosztályát *Petőfi Kultúrkör* néven. Elnöke gr. Bethlen Gábor lett. A kör kulturális szemlét is indított *Holnap* címmel. Szintén az ő nevükhöz fűződik a *Mindszenti-serleg* alapítása, ezt minden évben annak a személynek ítélték oda, aki a legtöbbet tette az argentinai magyarokért. A serleg első megajándékozottja egyébként — jelképesen — az egy évvel korábban elhunyt Luttor Ferenc volt. Az egyesület szellemiségében közel állt a Magyar Nemzeti Bizottmányhoz.

Az eddig ismertetett szervezeteket próbálta tömöríteni az 1949-ben szintén Luttor bábáskodása mellett létrehozott *Argentínai Magyar Egyesületek Tanácsa* (*Egyesületközi Tanács*). 1950 szeptemberében kiadott kiáltványukban azt a gondolatot fogalmazták meg, hogy a magyar kolónia minden tagjának csatlakozni kell valamelyik egyesülethez. Saját állítása szerint nem kívánt foglalkozni pártpolitikával — mellel ezt az akkori argentinai belpolitikai viszonyokat figyelembe véve nem is igen tehette volna — csupán az egyesületek munkájának összehangolására törekedett. Vezetője a BAME egyik frontembere, *Turák Antal* volt, aki jól menő fodrászüzletet vezetett a fővárosban, és többek szerint népszerűségét annak is

⁹ *Délamerikai Magyarság* (Buenos Aires) 1954. május 28. 4. o. FALCIONE ÁRPÁD cikke.

köszönhette, hogy jól sakkozott. Valószínűnek látszik, hogy ennek a csúcsszervnek a felállításával a '45-ös emigránsok megkísérelték tovább szilárdítani befolyásukat a magyar kolónia életében.

Voltak azonban olyan szervezetek is, amelyek politikai nézeteik miatt éles összeütközésbe kerültek az Egyesületközi Tanácsba tömörültekkel. Ezek közül háromról szükséges említést tenni: az *Argentínai Magyar Szövetségről*, a *Törekvés Egyesületről* és az *Argentínai Magyar Zsidók Egyesületéről* (AMZSE). Míg az első kettő főképp baloldalisága és ennek kapcsán a Rákosi-rendszer magyar nagykövetségével fenntartott kapcsolata folytán állt szemben főként a Centro Húngaro-val és a BAME-val, addig az AMZSE szembenállását az határozta meg, hogy a '45-ös emigránsokra általában mint nyilas, antiszemita személyekre tekintettek: „Nem fogunk kezet apáink holtteste felett a gyilkosokkal”¹⁰ — rögzítették az 1945 után Argentínába érkezettekkel kapcsolatos véleményüket.

Az AMZSE egyébként már 1928-ban is létezett, igaz, még más néven. A '30-as évek végén nagyobb számú magyar ajkú zsidóság érkezett Argentínába a fasizmus elől menekülve. Így került sor az egyesület újjászervezésére 1942-ben, a már említett néven. Az AMZSE aktívan részt vett a II. világháború idején a Magyarország megsegítésére alakult mozgalom munkájában. Az 1945 után érkezettektől azonban élesen elhatárolták magukat. Az ötvenes években, a statisztikák szerint, mintegy 3000 magyar nyelvű zsidó család élt Argentínában. A szervezet főbb célkitűzései között szerepelt Izrael állam és az ott élő magyar zsidók támogatása is.

Az *Argentínai Magyar Szövetség* 1946 novemberében a Károlyi-féle Szabad Magyar Mozgalomhoz közelálló és hasonló nevet viselő argentinai SZMM feloszlása után jött létre, és annak hagyományait kívánta folytatni. Az 1945-öt követő magyarországi változásokat teljes mértékben támogatta, sőt bizalmát az új magyar kormányzattól 1947 után sem vonta meg és egyre inkább az akkori Magyarország hivatalos szócsövévé vált. Az egyesület létrehozása arra is kísérlet volt, hogy a kommunista gondolkodású argentinai magyarokat összefogja, és próbálja védeni őket az újonnan érkezettek befolyásától. A szervezet valószínűleg az ötvenes évek folyamán megszűnt, mert neve a forrásokban később nem bukkan fel.

A *Törekvés Sport- és Társadalmi Egyesület* még 1931-ben alakult. A harmincas, negyvenes években vezetősége olyan kommunisták közül került ki, akik már jócskán tettek szert tapasztalatokra mind az argentin mind a magyar munkásmozgalomban.

A II. világháborút követően az argentin katonai kormányzat az egyesületet feloszlatta, vagyonát elkobozta. Később, amikor ismét legálissá vált működése, már csak árnyéka volt korábbi önmagának. Belső személyi ellentétek is nehezítették a hatékonyabb munkát. 1953-ban már csupán 70–80 tagot számlált.

¹⁰ Jövő (Buenos Aires) 1948. december 17. 3. o.

Végül említést kell tennünk azokról a szervezetekről is, amelyek Argentína más városaiban tömörítették az ott élő magyar kolóniát. Így például *Cordobában* 1952-ben alakult meg a Cordobai Magyar Kör, amely eszmeiségében a Centro Húngaro-hoz állt közel. Elnöke akkoriban *Jagsits Iván* mérnök, az ottani egyetem tanára lett. Jagsits a legrégebben Cordobában élő magyarnak számított az ötvenes években, ha hinni lehet az adatoknak, még a Monarchia idején került Argentínába házasság révén.

Cordoba mellett *Rosarióban* és *Santa Fében* bukkanhatunk még magyar egyesületekre, ezek a régi, háború előtti emigránsokat tömörítették.

Az egyesületek sokasága, a szervezeti életnek ez a sokszínűsége — az 1956-os fellángolást követően — a hatvanas évek elejétől nagy mértékben csökkent. A természetes asszimiláció, az anyagi támogatás hiánya, az elhalálozások és elköltözések fokozatosan örölték fel a magyar kolónia szervezeteinek erejét. Néhányuk azonban a mai napig életképesnek bizonyult, működik és próbálja nemzedékről nemzedékre átadni a magyar kultúra hagyományait és ápolni a magyar nyelvet.

HUNGARIAN ORGANIZATIONS IN ARGENTINA AFTER 1945

Among Latin-American countries, Argentina, Brazil and Uruguay have the largest ethnically Hungarian population.

From the 1920's there was a continuous immigration to Argentina from Hungary and from the regions populated by Hungarians that were lost in the Treaty of Trianon.

Economic emigrants were followed by those fleeing for political reasons as early as the 1930's, but especially after 1945. This is very well reflected in the social heterogeneity of the Hungarian community there.

The several thousand Hungarians, settled mostly in Buenos Aires, established a great number of different organizations during the 1930's and 1940's with the aim of preserving the shared language, culture and traditions. These organizations were founded on the town district basis, but some were established on non-geographical principles. The most influential of the latter kind in the post-1945 community life was the *Centro Húngaro* (Hungarian House) and the *Buenos Airesi Magyar Egyesület* (Buenos Aires Hungarian Association). A greater part of the organizations was formed before World War II, but beginning from the late 1940's their leadership came from the newly arrived immigrants, which determined the political affiliation of the organizations.

Besides the publishing of newspapers and books, theatrical life, and the foundation of schools, the different associations and organizations also played an important role in the cultural life of the Hungarian community in Argentina through their strong intention of keeping the community together.

A MAGYAR–SZLOVÁK LAKOSSÁGCSERE ÉS A NÉMET NEMZETISÉGŰ LAKOSSÁG KITELEPÍTÉSE AZ ALFÖLDI AGRÁRVÁROSOKBAN

A népesség térbeli mozgása (migrációja) tekintetében alapvetően statikus jellegű középkor után az újkorban lezajlott demográfiai, ipari és — nem utolsósorban — a jobbágyi kötöttségeket felszámoló politikai forradalmak következtében korábban ismeretlen méreteket öltő népességmozgás vette kezdetét. A migráció motorja a gazdaság kapitalizálódása volt, és kezdetben főleg egy-egy országon belül zajlott; később egyre inkább országok, sőt kontinensek közöttivé is vált, magára öltve — mint már az 1930-as években találóan megállapították — egy „modern népvándorlás” vonásait.¹ A 20. században, pontosabban az 1910-es évek végétől Európa középső és keleti, észak-déli irányban hosszan elnyúló sávjában a népességmozgás indítékai jelentősen átalakultak, miközben intenzitása nem csökkent, sőt — egy néhány éves időszakot tekintve — jelentősen növekedett. Az első világháború után kialakított új európai rendben ugyanis egycsapásra sokmillió ember helyzete változott meg alapvetően. Nagy többségüké úgy, hogy el sem hagyták szülőföldjüket; nem ők — az emberek —, hanem a határok „migráltak”, s idéztek elő ezzel az egyes emberek életében a migrációs folyamatokkal bizonyos mértékig rokonítható változásokat. Ilyen jellegű változás közel 80 millió ember életében következett be Európában.² A régi állami (birodalmi) keretek felbomlása, az újak kialakítása elsősorban az emberek többségi, illetve kisebbségi nemzeti(ségi) státusán fordított 180 fokot, de sokaknak egzisztenciálisan is gyors emelkedést, másoknak éppen ellenkezőleg: lesüllyedést okozott, például a háborúkat követő földreformok vagy az állami hivatalok betöltése során.³ A határváltoztatásokhoz képest az elsősorban a görögöséget érintő (göög—török, görög—bolgár) népcsere⁴, valamint a főleg a magyarságot érintő menekültprobléma — számszerűségében legalábbis — másodrendű jelentőségűnek mondható. A második világháború után megfordult a helyzet: a főleg Németország rovására megvalósított határváltozások tekinthetők másodrendű jelentőségűnek, s a népesség — kényszeren alapuló — migrációja elsőrendűnek. Körülbelül 20 millióra⁵, az első világháború utáninak közel a tízszeresére tehető ugyanis azoknak a száma, akik a nagyhatalmi intenciók és intézkedések következtében el kellett hagyniuk szülőföldjüket. (Többségük német ember volt.)

Ismeretes, hogy Magyarország ezeknek az összeurópai folyamatoknak egyik fő részese — kárvallottja — lett. Az első világháború után az ország nemcsak

¹ NAGY IVÁN: Öt világrész magyarsága. Budapest 1935. 3. Az európai migráció bő két évszázadára ld.: The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution. Editor CARLO M. CIPPOLA. London and Glasgow 1973. 60–72. (A fejezetet ANDRÉ ARMENGAUD írta). Újabban: BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY: Európa gazdasága a 19. században. Budapest 1987. 19–26.

² JAROSLAV KREJCI: Ethnic problems in Europe. In: Contemporary Europe. Edited by SALVADOR GINER and MARGARET SCOTTFORD ARCHER. London 1978. 141. (továbbiakban: KREJCI)

³ Vö.: MIKÓ IMRE: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-jétől 1940. augusztus 30-áig. Budapest é. n. (Az 1941. évi kiadás újraközlése.) 15–17., 28–38.

⁴ J. KREJCI 141.

⁵ Uo. 142.

területének kétharmad, lakosságának háromötöd részét (többségükben nem magyar nemzetiségűeket) vesztette el, miközben 3,3 millió magyar került kisebbségi sorba, hanem az 1920-as évek közepéig az új területen több százezer menekültet, illetve áttelepültet is el kellett helyezni.⁶ A második világháború után a korábbihoz hasonló nagyságrendben jelentkező menekültproblémán túl elsősorban a magyar — szlovák lakosságcsere ügye és az itt élő németek egy részének kitelepítése érintette Magyarországot. A lakosságcsere keretében mintegy 73 ezer szlovák távozott önként Magyarországról, s ezen a címen közel ugyanennyi felvidéki magyar érkezett ide. Utóbbiak számát azonban jelentősen növelte azoké a társaiké, akik (összesen mintegy 35 ezren) a csere keretein kívül kerültek át Magyarországra.⁷ A Magyarországról kitelepített németek száma nem állapítható meg teljes pontossággal, a rendelkezésre álló jelentős számú feldolgozás 177—230 ezer közötti sávban helyezi el az innen eltávozni kényszerült németek számát.⁸

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a második világháborút követő években lefolytatott lakosságcsere és kitelepítés alföldi vonatkozásait, pontosabban a nagyobb alföldi települések társadalmára gyakorolt hatását — madártávlatból — bemutassuk. S ezáltal e folyamatok bizonyos regionális, illetve településtípusonkénti sajátosságaira is rámutassunk.

* * *

Különleges, itt nem részletezendő történelmi okokból a két világháború közötti országterület mintegy negyven százalékán elhelyezkedő, s az ország lakosságának mintegy harmadával rendelkező Alföld népességének nagyobb része tízezer lakosnál nagyobb településeken élt: 1941-ben a hetven ilyen nagyságú városban és községben 1,68 millió ember élt, a terület népességének 54 százaléka.⁹

Ezeket a városokat (a tömörség kedvéért nevezzük őket így), miként magát az Alföldet is, már a dualizmus korában az ország nemzetiségileg leghomogénebb településeiként, illetve régiójaként tartották számon. Ezért a dualizmuskori magyarországi városfejlődés egyik fontos sajátossága, a magyar anyanyelvűség gyors előretörése itt csak néhány városban volt megfigyelhető: Nyíregyházán, Békéscsabán és Gyulán. (Igaz, ezekben viszont gyors ütemű volt, különösen Nyíregyházán, ahol 1880-ban még — kerekítve — 9200, 1890-ben 4200, 1910-ben már csupán 400 szlovák anyanyelvű lakost írtak össze.)¹⁰ 1920-tól az Alföld e sajátosságának politikai jelentőséget is tulajdonítottak; bizonyos mértékig szembeállítva a „színmagyar” Alföldet a történelmi Magyarország nemzetiségileg vegyes

⁶ Vö.: Magyarország története 1918—1919. 1919—1945. Főszerkesztő: RÁNKI GYÖRGY. Harmadik, javított kiadás. Budapest 1984. 423—424.; BALOGH—GERGELY—IZSÁK—JAKAB—PRITZ—ROMSICS: Magyarország a XX. században. Budapest 1985. 124.

⁷ BALOGH SÁNDOR: MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA 1945—1950. Budapest, 1988. 131. — Balogh JURAJ ZVARA adataira támaszkodik. (továbbiakban: BALOGH). Eltérő adatokat közöl: SZABÓ KÁROLY: A magyar—csehszlovák lakosságcsere története III. Kézirat, Budapest 1981. 444. — A felvidéki magyarság korabeli helyzetére ld.: JANICS KÁLMÁN: A hontalanság éve. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945—1948. München 1979.

⁸ A kitelepítéssel foglalkozó fontosabb irodalom: BELLÉR BÉLA: A magyarországi németek rövid története. Budapest 1981. 188—189.; KOROM MIHÁLY: A magyar népi demokrácia első éve. Valóság 1984. 3.; FEHÉR ISTVÁN: A magyarországi németek kitelepítése. Budapest 1988. (továbbiakban: FEHÉR I.); BALOGH 77—103.; ZILBAUER GYÖRGY: Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945—1949). Budapest 1989.

⁹ Részletesebben ld.: BELÉNYI GYULA: Funkcionális szerepváltás és társadalmi átalakulás az alföldi agrárvárosokban. Bevezetés. Kézirat. Szeged 1990.

¹⁰ GYIVICSÁN ANNA: Látélet egy nemzetiségről: a magyarországi szlovákok. Hitel 1991. 1. 27.

lakosságú, illetve nemzetiségi többségű nagyrégióival, mondván: az Alföld mindig „mostohája” volt az országnak...¹¹ Hogy, ez valóban így volt-e, ne firtassuk. Tény mindenestre, hogy 1941-ben a tízezernél népesebb alföldi településekben a lakosság 95,8 százaléka mondta magát magyar anyanyelvűnek, ami felette volt az országos átlagnak (92,9 százalék).¹² Ez azonban távolról sem jelenti azt, mintha az ezekben a városokban élő nemzetiség száma elhanyagolható lenne.

1941-ben az alföldi agrárvárosok két legnépesebb nemzetiségi csoportját a 34,5 ezres szlovákság és a 14 ezres németiség alkotta. Előbbiek közel fele Békéscsabán élt, az Alföld legnagyobb, egy településen élő nemzetiségi tömbjét alkotva. Arányuk mégsem itt, hanem Tótkomlóson volt a legmagasabb (75 százalék), amely Bácsalmás mellett a másik olyan település volt, ahol nem magyar anyanyelvűek alkották a lakosság abszolút többségét (utóbbiban persze nem a szlovákok, hanem a közel hétezer németiség). Az említetteken túl még öt településben élt viszonylag nagyobb számban nemzetiségi lakosság, ezek ugyancsak a Körösöktől délre vagy a Bácskában feküdtek. Bennük szintén főként szlovák (Szarvas, Mezőberény) és német (Mezőberény és Baja) nemzetiségűek laktak, kisebb részben pedig délszlávok (Baja, Battonya, Bácsalmás) és románok (Gyula, Battonya).¹³

A Magyarországra kényszerített magyar–szlovák lakosságcsere és a német nemzetiségű lakosságot érintő — elsősorban, de nem kizárólag szintén külső impulzusból indíttatást nyert — kitelepítések csökkentették néhány alföldi város lakosainak számát és a német és szlovák nemzetiségűek egy részének távozásával, illetve felvidéki magyarok idetelepülésével tovább halványították e városok addig sem erős nemzetiségi jellegét. Ami természetesen nem nyereség, hanem veszteség volt az alföldi városok társadalmi színképében. E változások a tízezernél népesebb alföldi települések közül hatot érintettek erőteljesebben: Békéscsabát, Nyíregyházát, Tótkomlóst, Szarvast, Mezőberényt és Bácsalmást, kisebb mértékben pedig Baját, Kiskőröst és Jánoshalmát. A ki-, illetve idetelepült lakosság számát nem ismerjük pontosan. Bizonyos azonban, hogy ez a kényszerű migráció az említett településekben együttesen több tízezer embert érintett. Egyes források szerint csak Békéscsabáról 14 ezer szlovák távozott el és hétezer felvidéki magyar települt oda.¹⁴ (A város 1941–1949 közötti nagyarányú népességcsökkenésének minden bizonnyal az volt az egyik fontos — ha nem a legfontosabb — oka.) Más településekben: Nyíregyházán, de még a jóval kisebb Mezőberényben vagy Tótkomlóson szintén többezres volt a ki- illetve az idetelepülők tömege.¹⁵

Mivel a kitelepítés és a lakosságcsere magán viselte a kényszer, sőt a kollektív felelősségre vonás jegyeit, nem meglepő, hogy a végrehajtás során súlyos társadalmi konfliktusok kísérték. E megrázkódtatások főként a lakóhelyüket kényszerből elhagyó németek és az itt új otthont keresni kénytelen felvidéki magyarok esetében voltak erősek, de nem kerülték el a szlovákokat sem. Utóbbiak esetében főként a lakosságcserével kapcsolatos politikai álláspontjuk különbözősége, a menni vagy maradni dilemmája vezetett belső megosztottsághoz. Egy jelentős csoportjuk a

¹¹ Horthy Miklós beszéde az „Országos Alföldi Nagybizottság” 1939. márc. 30-ai ülésén.

¹² 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 2. Budapest 1976. adatai alapján.

¹³ 1941. évi népszámlálás 2.

¹⁴ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL). A Területrendezési Intézet ir. XXVI—A—1. 7. d. „Békécsaba jelenlegi helyzete.”

¹⁵ SZABÓ FERENC: Mezőberény történeti fejlődésének főbb vonásai. In.: Mezőberény, a helyét kereső kisváros. Szerk.: TÓTH JÓZSEF. Békécsaba 1980. (továbbiakban: SZABÓ.); ÚJ OTTHON 1947. aug. 30. és okt. 11.

jobb életkörülmények reményében¹⁶ és a főleg Csehszlovákiából inspirált nacionalista propaganda hatására a Magyarországról való kitelepülés álláspontjára helyezkedett. A magyarelles szlovák nacionalizmus már a magyar–szlovák lakosságcsere-egyezmény 1946. februári megkötése előtt is erős volt, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy 1945 derekán felvetették: Békés vármegye szlovák lakta községeit igazgatásilag egyesítsék és egy korridoron keresztül csatolják a délszláv államhoz, Jugoszláviához.¹⁷ A nagypolitika által megbolydított helyi szlovákság egy része, illetve egyes vezetőiknek magatartása a későbbiekben sem változott. 1946-ban például egyes helyeken megtagadták, hogy a magyar hatóságoknak adót fizessenek.¹⁸ Ezzel szemben egy másik, nemzetiségi öntudatában szintén megerősödött csoportjuk hú maradt Magyarországhoz, és az erőteljes, az államközi szerződésben rögzített határidőn túl is folytatott, „otromba szólamokat” használó¹⁹ csehszlovák agitáció dacára sem kívánt áttelepülni. Sőt, a magyar közigazgatás illetékes tisztviselőivel együttműködve olyan nyilatkozat kibocsátását tartotta szükségesnek, amely ellenez „minden népcserét” és kijelenti: „teljes testvéri közösségben akar élni a magyarsággal”, továbbá, hogy a hontalanság körülményei közé került felvidéki magyarság számára ugyanolyan jogokat követel, mint saját magának Magyarországon.²⁰ A Magyarországon maradt szlovákok helyzete persze távolról sem volt konfliktusmentes. Ellentétek keletkeztek például köztük és a Felvidékről érkezett, ott letelepített magyarok között részben szociális, részben nemzetiségi alapon. 1947 őszén a tótkomlói szlovákok — tüntetéssel nyomatékosítva — azt kifogásolták, hogy a kitelepült társaik helyére felvidéki magyarokat telepítettek, holott közöttük — az ott maradó szlovákok között — sok volt a nincstelen, akiknek a lakásviszonyain az elhagyott szlovák lakások kiutalásával javítani kellett volna.²¹ Ezzel szemben a Felvidékről érkezett magyarok a csehszlovákiai magyar és a magyarországi szlovák kisebbség helyzete közötti — előbbiek rovására mutakozó — jelentős különbséget hangsúlyozták.²² A szülőföldjüket elhagyni kényszerült felvidéki magyarok helyzete, elsősorban társadalmi integrációja más szempontból sem volt — nem is lehetett — zökkenőmentes. Mint ők maguk találóan megfogalmazták: „Mi, Csehszlovákiából áttelepített és menekült, Békéscsabán és környékén elhelyezett magyarok elszakítva ősi otthonunktól, gyökértelenül állunk az új környezetben.”²³

Ahhoz természetesen még ideális körülmények között is időre lett volna szükség, hogy új környezetükbe, például egy alföldi városi társadalmába beilleszkedjenek. Ideális körülményekről azonban nem beszélhetünk, hiszen letelepítésük sem anyagilag, sem szervezési szempontból nem volt kellően előkészített. Elsősorban a lakáshiány vált konfliktusok forrásává, például az ittmaradt, de a házaikból

¹⁶ A kitelepülés mellett agitálók „egyik eszköze, hogy ha elszakadnak (ti. Magyarországtól — B. Gy.), a szlovákokra jóvátételt nem vetnek ki, s így jobb lesz a gazdasági helyzetük” — szól egy főispáni jelentés. Magyar Szocialista Párt Párttörténeti Intézetének Archivuma (PIA) 274. f. 15/55. ó. e. Szobek András 1945. június 5-ei jelentése.

¹⁷ Az előző jegyzetben idézett jelentésben ez áll: „Meglátásom az — írja Szobek főispán —, hogy propagandájuk, agitációjuk egész az elszakadásig vezet ...”

¹⁸ PIA. 274. f. 15/62. ó. e. Békés vármegye alispánjának jelentése a Belügyminisztériumnak, 1946. augusztus 31.

¹⁹ Uo. 1946. május 15.: alispáni jelentés

²⁰ Uo. 1945. június 3-ai főispáni jelentés.

²¹ Mi az igazság a tótkomlói „népítélet” körül? Új Otthon. 1947. október 11.

²² I. m.

²³ Békés megyébe telepítettek határozati javaslata. Új Otthon, 1947. december 25.

kényszerrel kiköltöztetett németek esetében,²⁴ vagy amikor a helyi vezetés a felvidéki magyarok helyett „a munkásmozgalom során... érdemeket szerzett” helyi lakosoknak juttatott lakásokat.²⁵

A magyarországi németek kitelepítése, mint jeleztük, elsősorban a szövetséges nagyhatalmak, döntően a Szovjetunió szándékának, konkrétan pedig a nevükben eljáró Szövetséges Ellenőrző Bizottság rendelkezéseinek megfelelően történt meg. Szoros kapcsolatban állt ugyanakkor azzal a csehszlovák törekvéssel is, amely az ottani magyarok kitelepítését célozta, hiszen az ő magyarországi elhelyezésüket a németek rovására óhajtották megoldani.²⁶ A kitelepítésekben azonban nemcsak külső hatások játszottak közre. Már 1945 tavaszán felléptek olyan magyar politikai tényezők is, amelyek a németiség kollektív felelősségére vonásának szükségességéről beszéltek. Ilyen szellemben szólalt fel például a budapesti nemzeti bizottság egy 1945 áprilisi ülésén Gerő Ernő, az MKP egyik vezető politikusa, s élesen németellenes hangot ütött meg a parasztpárti Kovács Imre is.²⁷ Ugyanakkor a szintén parasztpárti, s a kitelepítéssel kapcsolatos ügyintézés egy részét irányító²⁸ Bibó István mélyen demokratikus szellemben tiltakozott a kollektív megbüntetés eszméje ellen.²⁹ A kollektív felelősségre vonás jegyeit magán viselő — tehát igazolhatatlan — kitelepítés, továbbá az internálás, az ingatlan- és háztulajdon kisajátítása, a családok összeköltöztetése és más jogkorlátozó intézkedések végrehajtása során az évszázadok óta itt élő, szülőföldjéhez többségében ragaszkodó németiség súlyos sérelmeket szenvedett. 1944–1945-ben a keleti országrészekből például sok ezer német (vagy németes nevű) lakost hurcoltak kényszerszolgálatára a Szovjetunióba. Mi több, szabadulásukkor egy részüket nem Magyarországra, hanem Németországba irányították; néhányuktól 1947-ben már onnan érkezett levél.³⁰ Ilyen címen 1945 januárjában Gyuláról 550, Mezőberényből 555, Gyomáról 170–180, Orosházáról és környékéről 132, Szarvasról 19, Békéscsabáról 22, Békésről 15–17 és Szeghalomról 9, összesen 1472–1484 embert vittek el. Közöttük nagy számban olyanokat, akik annak idején a hűségmozgalomhoz csatlakoztak, s elutasították a szélsőjobboldaliságot, vagy olyanokat, akik magyar nemzetiségűek voltak. Gyomán — Erdmann Gyula leírása szerint — egy VI. gimnazista fiúnak csupán egyik nagyszülője volt német nevű (de az is magyar anyanyelvű volt), mégis elvitték. Apja joggal kesergett: „kevés magyar ember maradna a világon, ha a magyarságot ilyen mértékkel mérnénk.”³¹ Közel ezer (más források szerint 470) mezőberényi német kitelepítéséhez az 1941. évi népszámlálás során elkövetett hamisítások szolgáltak alapul.³² A sérelmeket fokozta a semmiképpen — még a háború alatt történetekkel sem — igazolható, helyenként erős

²⁴ FEHÉR 150.

²⁵ PIA. 274. f. 15/63. ó. e. Jelentés a főispáni községlátogatásról, 1948. január 2.

²⁶ VÖ.: BALOGH 77–103. — 1946-ban, a párizsi békekonzferencián a szovjet kormány nevében felszólaló VISINSZKIJ is osztotta ezt az álláspontot: „Németország amerikai megszállási övezetébe 500 ezer németet kell kitelepíteni Magyarországból” (sic!) — mondta, s hozzátette, ha ez megtörténik, bőségesen jut hely a Csehszlovákiából kitelepítendő magyarok számára. — Új Szó, 1946. szeptember 26. (217. sz.)

²⁷ FÖGLEIN GIZELLA: Kitelepítés a háború után. Magyar Nemzet 1989. március 11.

²⁸ HUSZÁR TIBOR: Bibó István. Beszélgetések, politika-életrajzi dokumentumok. Budapest 1989. 92.

²⁹ Emlékirat a magyarországi németiség kitelepítésével kapcsolatos helyzetről. 1945. december 15. Készítette: BIBÓ ISTVÁN (Közzétette: FÜLÖP MIHÁLY). Magyar Nemzet 1989. március 4.

³⁰ PIA. 274. f. 15/62. ó. e. Gyula polgármesterének jelentése, 1947. június 30.

³¹ Deportálás, kényszerszolgálat. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Összeállította és a bevezetést írta: ERDMANN GYULA. (Gyulai füzetek). Gyula 1990. 15–16-os.

³² SZABÓ

németellenes hangulatkeltés is. Házi Árpád, Pest — Pilis — Solt — Kiskun vármegye alispánja 1946 tavaszán például úgy foglalt állást, hogy mivel „annak idején” az ottani németek nagy része „magyarságát megtagadta”, „a demokratikus Magyarország részéről elnézést nem várhatnak.”³³

A háború utáni történelmi szituáció drámaiságát azonban nem az ilyen szélsőséges megnyilatkozások érzékeltetik igazán. Hiszen a kitelepítésekre kötelezett vagy internált, földjét-házát veszített németeknek ugyanúgy megvolt a „maga igazsága”, mint azoknak, akiket házaikba telepítettek, vagy akik között elkobzott földjeiket szétosztották: a Délvidékről menekült, hányatott sorsú székelyeknek vagy a Felvidékről áttelepített magyar családoknak. És hasonlóképpen: nehéz lenne azt mondani, hogy a korábban súlyos nyomorban élő alföldi agrárszegénység 1944–45-ben tapasztalható földszerző törekvései indokolatlanok lettek volna — bár e törekvéseiket az igénybe vehető földterület szűkössége miatt részben a németiség rovására igyekeztek valóra váltani, nemegyszer jogellenesen.

³³ PIA 274. f. 15/76. Pest — Pilis — Solt — Kiskun vármegye alispánjának jelentése, 1946. május.

THE HUNGARIAN—SLOVAK POPULATION EXCHANGE, AND THE RESETTLEMENT
OF THE GERMAN POPULATION IN THE AGRICULTURAL TOWNS OF THE GREAT
HUNGARIAN PLAIN

The demographic, industrial, and political revolutions of the 18th and 19th centuries resulted in a dramatic increase in the migration of population in Hungary. The most important cause of the almost two hundred year long migration process was the capitalization of the economy. The great migrations of the 20th century, especially those following the two world wars (exchanges of population, and waves of exiles) resembled the previous movements of population only in their massive scale, but their causes were mostly political and not economic as before.

This characterized the migration processes of the 1940's in Hungary, among them the exchange of Hungarian and Slovak population and the resettlement of the ethnic Germans living in Hungary. These changes involving several hundred thousand people had an impact even on predominantly Hungarian parts of the country, like the towns on the great Hungarian plain. The exchange of Hungarian and Slovak population, which began in 1946 and was forced on Hungary by an unequal treaty, was followed by serious social conflicts in these towns as well. The conflicts were especially grave in the case of Hungarians from Czechoslovakia as they were forcefully made to leave their homeland, and their integration in Hungary was full of conflicts. The Slovaks living on the great plain were divided: some refused to move to Czechoslovakia, others turned against Hungary and in the end decided to move. From the beginning of 1945 the Germans living in Hungary were collectively held responsible. Several thousand people, who were (or were classified as) ethnic Germans, were deported to the Soviet Union. Thousands more were resettled in the American occupied zones of Germany, a process that touched upon the life of some of the towns of the great plain.

EGY PORTUGÁLIAI MAGYAR SZÁMÚZÓTT: HORTHY MIKLÓS

csak azzal világíthatott, amije volt
(BBC-nekrológ, 1957. február 9.)

A 80 éves Horthy Miklós 1948. december 18-án családjával elhagyja a bajorországi Weilheimet, rövid svájci, ill. olaszországi tartózkodás után Genovában hajóra száll és 1949. január 11-én Lisszabonba érkezik. A száműzött európai uralkodókat gyűjtő Estorilban él 1957. február 9-én bekövetkezett haláláig.

Életének ez az utolsó nyolc éve *fehér folt a hazai szakirodalomban*. Memoárjában¹ alig van erről valami. Az ortodox szocialista munkák² utolsó pár oldalukon intézik el néhány egymást ismétlő klisével. **Gosztonyi Péter** hasonlóképpen csak érinti.³ **Borbándi Gyula**⁴ a politikai emigráció felől nyújt pár adalékot. A Horthy Istvánnéval az utóbbi években készített interjúk (**Bokor Péter**⁵, **Gosztonyi Péter – Kanyó András**⁶) egy-két részletet világítanak meg jobban. Az áttörést a *História* 1990. 5–6. számának Horthy-összeállítása jelzi, mindenekelőtt az első forrásközlés **Romsics Ignáctól**, aki Horthynak Zsitvay Tibor egykori igazságügyminiszterhez 1949–51 között írt 11 levelét teszi közzé.⁷ Ugyancsak forrásértékű Julio Sauerwein korabeli könyve Horthyt méltató bekezdésének közlése **Vajnai Lajostól**.⁸

A hallgatás magyarázható azzal, hogy Horthy már 1944. október 16-ával „kilép a magyar történelemből” (Gosztonyi); hogy kiadatása lekerül a napirendről, többé nincs „nürnbergi reflektorfényben”; hogy az emigráció politikai életében alig vesz részt; s hogy a szocialista történetírás dogmái akadályozták a tényszerű kutatást.

Talán nem érdektelen megvizsgálni, *miért kerül Horthy Portugáliába, hogyan szervezi meg ott életét és milyen jellegű és mértékű politikai megnyilvánulásai vannak.*

(*Miért Portugália?*) A közvetlen ok — mint levelében maga írja —, hogy „feleségem nem bírta a klímát, négy tüdőgyulladása volt, így enyhébb tájakra kellett húzódnunk”.⁹ Másodsorban fél a kiadatástól. Igaz, Anglia nem tekinti háborús bűnösnek, lényegében — s 1946 januárjától deklaratív — az USA sem, Sztálin is ilyen értelemben nyilatkozik Moszkvában a magyar miniszterelnöknek (bár csak 1946 júniusában). A sajtófrázisok ellenére Magyarország sem kíván mártírt gyártani. Tito viszont az újvidéki vérengzés miatt még 1948-ban is kiadását kéri. Végül az amerikai megszállási zónában semmiféle politikai tevékenységet nem folytathat, ez a kiadatás megtagadásának feltétele.

¹ HORTHY MIKLÓS: Emlékirataim. Bp. 1990. (továbbiakban: HORTHY).

² Ld. elsősorban PINTÉR ISTVÁN: Ki volt Horthy Miklós? Bp. 1968. (továbbiakban: PINTÉR); GÁRDOS MIKLÓS: Tengerész a várban. Bp. 1969.

³ GOSZTONYI PÉTER: A kormányzó, Horthy Miklós. Bp. 1990. (továbbiakban: GOSZTONYI).

⁴ BORBÁNDI GYULA: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. I. Bp. 1989. (továbbiakban: BORBÁNDI).

⁵ BOKOR PÉTER: Történelem felülnézetben. Élet és Irodalom 1988. márc. 25. 8. (továbbiakban: BOKOR).

⁶ GOSZTONYI PÉTER – KANYÓ ANDRÁS: Vendégünk Horthy Istvánné. I–VI. Magyarország 1990. 29–34. (továbbiakban: GOSZTONYI – KANYÓ).

⁷ ROMSICS IGNÁC: Horthy Miklós levelei Zsitvay Tiborhoz. História 1990. 5–6. 33–35. (továbbiakban: ROMSICS).

⁸ VAJNAI LAJOS: Horthy Lisszabonban. História 1990. 5–6. 36. (továbbiakban: VAJNAI).

⁹ ROMSICS 33.

A lehetőségeket behatárolja, hogy Magyarországra nem térhet vissza, s a bajor fennsíknál enyhébb helyet kell keresnie. „Hazámat megszállták az oroszok. — mondja szkeptikusan Robert Jackson nürnbergi amerikai főbírónak még 1945-ben — Oda nem térhetek vissza. Bizonyára megérti, hogy 78 éves koromban már csak az az egyetlen kívánságom, hogy azt az időt, ami életemből Isten kegyelméből még hátravan, családom körében tölthessem. Hogy Bajorországban vagy másutt, az nekem egyre megy”.¹⁰

A később latolgatott alternatívák között a tengerentúl, még Brazília is számításba jön, ahol Miklós fiának mint volt magyar követnek van kapcsolata. Már Jacksonnak említette, hogy szívesen élne az USA-ban, s ebben számíthat „kedves barátja”, Sam Woods müncheni amerikai főkonzul támogatására. 1948 tavaszán kérelmezi is a beutazási engedélyt, de terve — talán a közvélemény nyomására — elvetél. Franco Spanyolországába nem vágyik, Francia-, ill. Olaszországot a kommunista befolyás miatt nem itéli biztonságosnak a kiadatás szempontjából. „Schweizba szerettünk volna mi is menni — írja egyéb terveiről Zsitvaynak —, de láttam, hogy a kormány fél nagyon az orosz inváziótól és engem mint antibolsevik czégért nem szívesen látna ott letelepedni”.¹¹

A családi mitológia szerint „véletlenül” kerülnek Portugáliába, melynek nyelvét sem beszélik (a hat nyelvet tudó Horthy nem is sajátítja már el jól a portugált). Persze többről van szó: Portugália *a kiadatással szemben biztos hely*; Salazar fogadja, lakását *diplomáciai védelem* alá helyezi, s cserében *nem kell távol tartania magát a politizálástól*.

Túl ezen a két ország és vezetője között kölcsönös a szimpátia (az estorili években néhányszor találkoznak is). Horthy hajóskapitányként már 1896-ban kiköt Lisszabonban. „Akkoriban — írja tengerparti lovaglására emlékezve — a déli partszegélyen még csak apró halásztelepeket találtunk. Sejtelmem sem lehetett, hogy milyen megváltozott körülmények között térek majd egyszer ide vissza”.¹² Később Portugália már példaképe. Utolsó segélykérését a nyugati hatalmak felé 1944. okt. 11-én a budapesti portugál követ közvetíti. A követ által az angolok felé továbbított beszélgetés szerint „a kormányzó nagyra becsüli dr. Salazar politikáját és ügyességét, amely lehetővé tette számára, hogy megőrizze Portugália semleges-ségét, mialatt szigorú következetességgel fenntartja a szövetséget Angliával. Bárcsak maga is hasonló politikát követett volna”.¹³

Közvetlenebb ok Miklós fiának — még a brazíliai évekből származó — jó kapcsolata a berni portugál követtel. Amikor Horthy menye a lehetőségek kipróbálására Svájcba megy, első útja a portugál követségre vezet. A követ megkonzultálva a kérést Lisszabonnal közli vele, hogy „az egész családot szívesen látják”.¹⁴ Sam Woods *Temporary travel documentet* állít ki számukra.

Később sem bánja meg választását. Érdemes idézni Horthy (Julio Sauerwein interpretálta) véleményét az országról és vezetőjéről: „olyan hatalmat találtam itt, amelyet mindig növekvő csodálattal kellett szemlélnem, és amelyet dr. Oliveira Salazarnak, ennek a széles körű és világosan látó államvezetőnek az atyai és biztos vezetése alatt álló ország tökéletes adminisztrációja nyújt. A hatalom teljesen az ő kezébe van adva. A rend tökéletes mindenütt és napról napra élénkül a fővárosban

¹⁰ HORTHY 334.

¹¹ ROMSICS 33.

¹² HORTHY 36.

¹³ VIDA ISTVÁN: Utolsó üzenet a nyugati szövetségesekhez. História 1990. 5—6. 31.

¹⁴ BOKOR 8.

a prosperitás, ennek az általam eddig ismert országok közül legbékésebb, tengerentúli területekkel rendelkező ország fővárosának a prosperitása. Portugália — miután a rendetlenség és a rendezetlenség sötét periódusán átküzdötte magát — megérdemelte ennek a kiváló személyiségnek az eljövetelet, akinek munkáján, elfogulatlanságán és elhatározásain keresztül láthatjuk hatalmas intelligenciáját, amely a mostani világ vezetői között ritka tulajdonság... Salazar ezenfelül olyan szellemi akarattal és jóssággal rendelkezik, amelyet mindazok elismernek, akik, mint én, már gyakorolták a hatalmat. Kormányának szigorú alkotmányos jellege ellenére diktátornak nevezik néhányan. Nem ő az egyedüli, akikre jogtalanul használták ezt a címet. De ha minden diktatúra ilyen lenne, akkor a jelenleg ismert kormányformák közül a valóságban ez a legjobb. Ezen a jól irányított földön, ebben a csodálatos környezetben és ennek a barátságos és bátor népnek a körében élni — úgy ítélem meg — privilégium számomra, súlyos küzdelmekkel teli, hosszú életem után még édes békében”.¹⁵ Nemcsak mélyen konzervatív, elitista, tekintélyelvű és paternalista szemlélete, de a Monarchia tengerészisztijének (máshelyütt is olvasható) gyarmatok iránti nosztalgiaja is fellelhető ebben a passzusban.

(*Hogyan szervezi meg életét?*) Az első hónapokban a *Villa Ramuntchoban* laknak. 1949 novemberében régi ismerősük, gróf Apponyi Antalné rendelkezésükre bocsátja villáját, a *Casal Santa Margaridát*. De amint tudnak, 1950 novemberében saját pénzen bérelt házba költöznek. Ez a *Casa San José* nevű kis villa lesz végső lakóhelyük — állandó gondot jelent ugyan a tulajdonos ragaszkodása ahhoz, hogy nyaranta ő lakjon benne. Ilyenkor olcsó hotelba költöznek.

Weilheimi környezetükből egyedül „Ilus nővér” (Sajni Ilona, az unoka nevelőnője) tart velük. A család ekkor már csonka. Horthy nyolc testvére közül a legfiatalabb, 71 éves Jenő van még életben, aki velük tart (és ott hal meg 1954-ben). Négy gyermekük közül már csak a 41 éves Miklós él, aki csatlakozik a családhoz. Horthyval tart természetesen 67 éves felesége, Purgly Magdolna. Végül „Ily menyje”: a 30 éves Horthy Istvánné, a kormányzóhelyettes özvegye, született Edelsheim Gyulay Ilona grófnő (az ötvenes évektől Bowden angol ezredes portugáliai katonai attasé felesége). Velük van hétéves gyermeke, István.

Sauerwein találó megállapítása szerint Horthy Ilona „a család angyala, saját maga hozta létre azt a mintaszerű környezetet, amely telve van szeretettel és barátsággal”.¹⁶ Már Bajorországban jószerével ő tartja el a családot, nyelvtudását titkárnóként kamatoztatva a müncheni Vöröskeresztnél. Ápolónői minőségben ő kíséri el Horthyt 1948 márciusában Veesenmayer perében tanúskodni. Portugáliában már nem vállal munkát: a kapott segély biztos megélhetést nyújt, s a család ügyeinek intézése — az egyidejű lelkiismeretes irattározással az utókor számára — elég munkát ad neki. Nagy könnyebbséget jelent, amikor egy amerikai ismerősétől kis kocsit kap: ezzel szállíthatja apósát. Horthy többször megjegyzi, hogy „most te vagy az én sofőröm, belügy-, külügy- és pénzügyminiszterem”.¹⁷

A család vagyontalan, Estoril pedig drága hely a „nevetségesen olcsó” Bajorország után. Az életrajzok egy része ezért is feltételezi, hogy a korábban Brazíliába menekített milliőkből élnek. Ez aligha állja meg helyét annak fényében, hogy Genovában gróf Apponyi Antalné cseréli ki Lisszabonig szóló kabinjegyüket luxuslakosztályra. Nehéz feltételezni arról a Horthyról, akinek Weilheimben egyik első dolga, hogy Reményi-Schneller Lajos nyilas minisztertől levélben kérje utolsó

¹⁵ VAJNAI 36.

¹⁶ Uo.

¹⁷ GOSZTONYI — KANYÓ 33. 5.

havi bérének átutalását, arra hivatkozva, hogy üres kézzel kellett távoznia (egyébként se válasz, se pénz). És aki 1951 karácsonyán azt írja Zsitvaynak, hogy „egymásnak — mi öregek — persze nem adtunk semmit, mert nincs miből”.¹⁸

A weilheimi években (megszűnéséig) az UNRRA segítye őket — bár a kapott szeretetsomagok eladogatása kínos. Emellett különféle adományokat kapnak, főleg amerikai barátaiktól: J. F. Montgomerytól és H. A. Pelltól, az USA két utolsó budapesti követétől; időnként pénzt XII. Pius pápától, aki még mint Pacelli bíboros államtitkár az 1938-as budapesti eucharisztikus kongresszus vendége volt; az Amerikában élő négy Páthy-testvértől, akik közül Sándor mint hivatalos minőségben ott-tartózkodó ügyvéd a nürnbergi megpróbáltatások átvészelésében is segítségére volt.

A baráti támogatások a portugáliai években teljesednek ki. A szervező Montgomery mellett Chorin Ferenc volt magyar nagyiparos, Páthy László volt alexandriai konzul és Apponyiné támogatásával az USA-ban létrehoznak egy *Horthy-alapítványt*. Ennek havi 400 dolláros összegéből — mint Ilona nyilatkozta — „ha szerényen is, de kellemesen meg tudunk élni”.¹⁹ Emellett továbbra is kapnak kisebb adományokat, elsősorban a pápától és Weiss Jenő volt nagyiparostól (az életrajzok nem mulasztják el aláhúzni, hogy a nem kimondottan filozemita Horthyt zsidó nagyiparosok támogatják).

A weilheimi időszak ideiglenessége, zaklatottsága és a kiadatástól való félelem megszűnik. Eltűnik ugyanakkor a Bajorországban őket körülvevő magyar közeg, „udvartartásuk” megszűnik. Nyugalom költözik életükbe, sőt elszigeteltség. A semleges Portugália nem ismeri a háború borzalmait, lassan oldódnak csak az idegen közegben. A kapcsolatot a külvilággal a kiterjedt levelezés jelenti. Horthy memoárja szerint „a világ minden részéből szüntelenül érkeznek hozzánk a kedves levelek, amelyekben honfitársaink jóleső ragaszkodása meghatóan jut kifejezésre”.²⁰

(*Magánember vagy politikus?*) Horthy természetesen élénk figyelemmel kíséri a politikai eseményeket, de bizonyos *távolságtartással*. „Nincs országunk, tehát ne politizáljunk” — idézi apósa 1945. decemberi szabadulásától vallott magánemberi attitűdjét illusztráló kedvenc mondását Ilona.²¹

Az estorili száműzöttek doyenje, a „különösen nagy energiájú” Horthy (Sauerwein) jó egészségnak örvend, még 1956-ban is úszni jár a tengerre 15 éves unokájával. Szelleme friss, életrajzírója szerint „mindvégig megőrizte emberi méltóságát és tekintélyét”.²² Magánéletének egyik centruma István unokája, aki Estorilban angol iskolában folytathatja Németországban megkezdett elemi iskolai tanulmányait. „Kis unokámban nagy örömünk van. — írja Zsitvaynak 1949 augusztusában — Februárban lépett be egy itteni kitűnő angol iskolába és a tanév végén első lett osztályában”²³ (majd utódlási komplexusoktól nem zavartatva szép magánkarriert fut be).

A csendes meditáció mellett sokat olvas, s felesége és főleg menyje pótolhatatlan segítségével 1944–45-ös fogságában elkezdett memoárját írja, s tesz pontot a végére „1952. Szent István király ünnepén”. Az alábbi indokkal hozza nyilvános-

¹⁸ ROMSICS 35.

¹⁹ GOSZTONYI—KANYÓ 33. 5.

²⁰ HORTHY 339.

²¹ GOSZTONYI—KANYÓ 34. 5.

²² GOSZTONYI 7.

²³ ROMSICS 33.

ságra az először 1953-ban Bonnban (németül) és Buenos Airesben (magyarul) megjelenő munkát: „mostanában megbízható jelek arra mutatnak, hogy az Amerikai Egyesült Államok és a többi szabadság szerető ország talán még erélyesebben kíván kiállni azon nemzeteknek — közöttük tehát a magyar nemzetnek is — érdekében, melyek a világháború folyamánként előállott helyzetben teljesen elvesztették szabadságukat és szolgasorsra jutottak. Ezért most egyenesen kötelességemnek tartom kortársaimmal és a történetírókkal szemben, eredeti szándékomtól eltérően, emlékirataimat mégis nyilvánosságra hozni”.²⁴

A magyar emigráció ekkor már egyre kevésbé próbálja bevonni vitáiba. Ritkábban nyilvánul meg az emigrációban tőle egyébként nem idegen sajátos politizálás: időnként tekintélyes döntőbíróként, *à la* kormányzó állást foglalni.

Az emigrációt megosztó közjogi, mindenekelőtt a jogfolytonosságról, s így kormányzóságáról folyó vitát még itt sem kerülheti ki. Foglalkoztatja is, hiszen életének nagy döntése és fordulópontja fűződik hozzá. Felkérésre vagy belső kényszerből nem egyszer foglal újólag állást 1944. okt. 16-ai vitatható nyilatkozatával kapcsolatban, amelyben visszavonja a 15-ei kiáltványt, lemond a kormányzóságról és kinevezi Szálasit. Menye idézi akkor Veessenmayernek tett kijelentését: „ha ez a papír annyira fontos önöknek, én aláírom, de ennek nincsen érvénye, mert hiszen én fogoly vagyok”.²⁵ Reményi-Schnellerhez írt említett levelében pedig visszavonja hozzájárulását Szálasit kinevezéséhez, mivel Miklós fiát a németek ígéretük ellenére nem engedték szabadon.²⁶ Nürnbergi kihallgatásakor 1948. március 4-én kijelenti, hogy „a lemondásomról szóló okmány egyszerű papírrongy, lemondásom nem volt törvényes”.²⁷

Az emigráció 1947. augusztus 20-ai ún. altöttingi országgyűlése külön nyilatkozatot vár tőle e kérdésben. Az őt a hivatalos levéllel Weilheimben felkereső kéttagú küldöttséggel apósa nevében Ilona közli diplomatikusan, hogy „a jelenlegi körülmények az alkotmányos államfői jogkör gyakorlását nem teszik lehetővé”. S hogy ezt ne csak a politizálását a kiadatás fejében tiltó amerikai feltételre értsék, hozzáteszi, hogy „ez a helyzet — legalábbis ideiglenesen — Portugáliában sem fog megváltozni”.²⁸

Mivel azonban nem veti bele magát az emigrációs vitákba, a problémát maga az idő eldönti. Az 1952-es érvelés szerint „miután 1945 óta passzív magatartásával azt látszik bizonyítani, hogy államfői jogait nem gyakorolja, úgy vehető, hogy hallgatólagosan lemondott”.²⁹ Vagyis portugáliai éveiben az emigráció nem tekintti már politikai vezetőnek. Hozzájárul ehhez viszonya Habsburg Ottóhoz. Miután 1946-os találkozásukkor — szokásához híven — ragaszkodásáról biztosítja, hívei lassan átállnak a fiatal, aktívan és jól politizáló Habsburg oldalára.

Horthy láthatóan nem zár be minden kaput, politikus mivoltát mintegy *tartalékolja* a nagy lehetőségre. Mint Zsitvaynak 1951-ben írja, nincs más dolgunk, mint hogy „konzerváljuk magunkat a jövőre”.³⁰ Emögött ott a hazatérés reménye. „Mély a tenger és végtelen... — érzékeltetik honvágyát memoárjának zárósorai —

²⁴ HORTHY 56.

²⁵ GOSZTONYI—KANYÓ 32. 4.

²⁶ Uo. 5.

²⁷ PINTÉR 338.

²⁸ BORBÁNDI 69.

²⁹ NAGY KÁZMÉR: *Elveszett alkotmány*. Bp. 1984. 66.

³⁰ ROMSICS 35.

De mélyebb szeretetem, mely szülőhazámhoz fűz, és végtelenebb a vágyódásom, mely a magyar földre és a magyar nép körébe hazavonz”.³¹

E reménynek politikai vetülete is van. Zsitvaynak írja 1949 júliusában: „bízok benne, hogy nem sokára megindul a nagy leszámolás, számunkra az egyetlen chance”.³² Magyarország állapotát elég jól értékeli, elsősorban azért, mert Ilona menyé előre megállapított titkos módszerrel rendszeresen levelez otthoni nővéreivel. Személyes és politikai motívumai tehát egybeesnek, amikor az emigráns magatartás normáját rögzíti: „Senki sem mondhatja meg előre, hogy Magyarország felszabadulása, amiért dolgozunk és imádkozunk, milyen körülmények között következik majd be... Bármilyen eszközökkel sikerüljön majd egyszer a szovjet imperializmus visszaszorítása megfelelő korlátok közé — amiben mindenesetre az Egyesült Államoké lesz a vezető szerep —, annyi bizonyos, hogy nekünk erre a várva várt órára fel kell készülnünk”.³³

Úgy véli, hogy ebben a szituációban még mindig küldetése van a magyarságnak a Duna-medencében. „A népek és néptörzsek sokrétű keverékét összefoglaló dunai térség igazságos felosztása nemzeti államokra éppen olyan lehetetlen, akárcsak a kör négyyszögesítése — írja memoárjában a kelet-közép-európai gordiusi csomóról. — Minél többet gondolkodom ezen, annál világosabban látom, hogy Tiroltól Bukovináig, a Bánságtól a Szudétaföldre az összes ott élő népeknek békét és jólétet csakis a régi, történelmi egység valamilyen formában történő visszaállítása biztosíthat.”³⁴ És ellentétben az első világháborút követő időszakokkal „az egykori Osztrák–Magyar Monarchia népei bizonyára szívesebben élnének a magyar meg az osztrák felségjelvények, mint a sarló és kalapács alatt”.³⁵

Egész múltján és alkotán túl a fentiekből következik, hogy egy *újra bevonuló „nemzeti hadsereg”* eszméjét dédelgeti, kijelentve, hogy „katonáinkra otthon lesz szükség, ha Isten is úgy akarja”.³⁶ Ez is oka, hogy főként volt tábornokaival tart kapcsolatot, elsősorban katonai kérdésekben foglal időnként állást. Olyanokban, mint hogy ki legyen e sereg vezére, Sónyi Hugó, Kisbarnaki Farkas Ferenc vagy Zákó András; elismerhetők-e a még alatta bejelentett, de már a nyilas érában realizált előléptetések stb.

Ritkán, a magyar múlttal kapcsolatban megszólal a nemzetközi politika fórumain. 1950 májusában pl. táviratot intéz az amerikai, brit és francia külügyminiszterek londoni konferenciájához, amelyben felhívja a figyelmet a Szovjetunióban sínylődő magyar hadifoglyokra, kérve a három nyugati nagyhatalmat a foglyok ügyével való törődésre.³⁷

Az októberi események 10. évfordulóján levelet intéz Konrad Adenauer nyugatnémet kancellárhoz. Az 1954. nov. 3-ai levélben a történész szerint „elégge apolitikusan” azt írja, hogy 1944 őszén a fegyverszünetről tárgyalva az oroszokkal elutasította a követelésüket, miszerint a magyar hadsereg támadja hátba a német csapatokat. „Senki és semmikor nem gondolt arra Magyarországon, hogy orosz parancsra, szovjet diktátum alapján hadat üzenjen Németországnak... Ezeréves történetében soha nem volt egyetlen olyan pillanat, amikor Magyarország árulásra

³¹ HORTHY 339.

³² ROMSICS 33.

³³ HORTHY 342.

³⁴ Uo. 344.

³⁵ Uo. 150.

³⁶ ROMSICS 34.

³⁷ BORBÁNDI 284.

vetemedett volna, vagy fegyvertársával szemben megszegte volna szavát”.³⁸ Február 10-ei válaszában a kancellár „megnyugvással” veszi tudomásul, hogy visszautasította a Német Birodalomnak szóló hadüzenet szovjet követelését.³⁹

Legközelebb akkor áll a visszatéréshez, amikor az osztrák – magyar hadiflotta volt tisztjei és tengerészei 1956 októberében Bécsben bajtársi találkozót szerveznek. Erre mint az utolsó főparancsnokot, őt is meghívják. Hajlik rá, szívesen találkozna régi bajtársaival. Ám egészségi állapota miatt felesége nem engedi kitenni az út és a találkozó fáradalmainak.⁴⁰

Az 1956-os forradalom napjainak eufóriája utolsó fellobbanása a 88 éves aggastyánnak. November 4-e után – szinte szimbolikusan – nem nyitja ki többé a rádiót, nem olvas újságot. „Arra számítottam – fogalmazza meg keserű csalódásba burkolt vádját a New York Herald Tribune újságírójának –, hogy a Nyugat a felkelést az alkalmazottnál hathatósabb eszközökkel, fegyveres segítséggel is támogatni fogja”.⁴¹ 1957. január 26-án ágynak esik. Az orvos nem tud szervi betegséget kimutatni. „Csak talán fáradt”, mondja. Február 9-én hajnalban elveszíti eszméletét, s még aznap meghal. Menye szerint „nem lépett fel semmilyen tüdőgyulladás vagy szívbaj, egyszerűen azt lehet mondani, élete gyertyája kialudt”.⁴²

„Megható részvétnyilvánítás mellett” temetik el a lisszaboni angol katonai temetőbe (ide kerül két év múlva felesége is). A temetésen többek között ott van Salazar és Franco személyes képviselője, valamint a Portugáliában élő Habsburg József Ferenc főherceg és Anna főhercegnő. Utolsó hónapjaiban gyakran mondogatta, hogy „egy szép napon vigyetek engem haza”.⁴³

³⁸ GOSZTONYI 158.

³⁹ BORBÁNDI 295.

⁴⁰ Uo. 401.

⁴¹ PINTÉR 350.

⁴² GOSZTONYI 159.

⁴³ BOKOR 8.

A HUNGARIAN EXILE IN PORTUGAL: MIKLÓS HORTHY

That phase in Horthy's life that he spent in Portugal (1949—1957) is still completely unexplored in historical publications in Hungary for a number of reasons: from October 1944 he was no longer an active politician, his extradition was removed from the political agenda, and Hungarian socialist historiography interfered with exploring the facts in connection with him.

His move from Bavaria to Portugal was motivated by his wife's ill health, his fear of extradition, and the ban imposed on his political activities.

The affairs of the separated family were run by Horthy's daughter-in-law, the widow of the vice-regent, with help from the U. S. Horthy foundation. Here in Portugal the ex-regent, still in good physical and mental health, wrote and published his memoirs.

Horthy lived in Portugal as a private individual, even though from time to time he publicly expressed his viewpoint on various questions concerning Hungary, or the Hungarian emigré community. He often returned to explaining his decisions of October 1944.

His homesickness, as well as the direction world events were taking, increased his hopes of returning to Hungary, and made him occasionally join in the emigré discussions about the formation of a new 'national army'.

The shock caused by the suppression of the 1956 revolution consumed his energies. He died a few weeks later.

TARTALOM

MAKK FERENC: Szent István és Bulgária	3
ALMÁSI TIBOR — KOSZTA LÁSZLÓ: Báncsa István bíboros (1250 k. — 1270)	9
KRISTÓ GYULA: Németek és latinok együttes szereplése a magyar krónikákban	19
HAJNÓCZI GÁBOR: A XV. századi itáliai építészeti traktátusok a korabeli Magyarországon	25
SEBŐK FERENC: Angol — magyar kapcsolatok a mohácsi vész időszakában	33
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Megjegyzések az 1596-os szultáni hadjárat magyarországi útvonalához	41
KUKOVECZ GYÖRGY: A pétervári csata Potosi krónikájában	51
KÖVÉR LAJOS: Egy francia hadifogoly magyarországi feljegyzései (1793 — 1795)	59
ANDERLE ÁDÁM: Az 1848/49-es magyar emigráció Latin-Amerikában. Újabb adatok	65
DEÁK ÁGNES: Az 1868-as nemzetiségi törvény osztrák szemmel	73
SOÓS KATALIN: Katonalevelek az olasz frontról 1915 — 1917	81
GICZI ZSOLT: Evangélikus teológusok külföldi tanulmányai a két világ-háború között	91
A. SAJTI ENIKÓ: A jugoszláviai Magyar Párt megalakulása és részvétele az 1925-ös választásokon	99
LAGZI ISTVÁN: Néhány adat a magyarországi lengyel kultúra történetéhez (1939 — 1944)	109
CSIKÓS ZSUZSA: Magyar szervezetek Argentínában 1945 után	119
BELÉNYI GYULA: A magyar — szlovák lakosságcsere és a német nemzeti-ségű lakosság kitelepítése az alföldi agrárvárosokban	127
PÁNDI LAJOS: Egy portugáliai magyar száműzött: Horthy Miklós	135

alapítva 1869

PICK

Szeged

Szalámigyár és Húsüzem

EREDETI MAGYAR SZALÁMI

ECHT UNGARISCHE SALAMI

ORIGINAL HUNGARIAN SALAMI

PICK SZEGED

Szalámigyár és Húsüzem

Szeged, Szabadkai út 18.

Tel.: 62/26-033

Fax: 62/10-643

Telex: 82-226

S&S Standard

ÁRUHÁZ

a

**Tisza Fűszért új boltja
várja Önt Szegeden a Fonógyári
úti Kereskedelmi Raktárnál**

Standard – árukészlet
– választék
– minőség
– kiszolgálás
– kedvező árszínvonal

Plusz: – ingyenes parkolás
– Dél-Magyarországon
először vonalkódos rendszer

Nyitva: hétfőtől péntekig 7.00–16.00 óráig

Telefon: 36/62/26-900

**SZÍNVONAL ÉS GYORSASÁG,
EZ A STANDARD ÁRUHÁZ!**

**TISZA
FÜSZÉRT**

A Florin Vegyipari Szövetkezet

Szeged

az alanti fertőtlenítőszerekkel áll
az egészségügy rendelkezésére:

*Kohrsolin iD endoszkóp
fertőtlenítőszer*

*Bodephen műszertisztító
koncentrátum*

*Bradophen 100 S széles
hatásspektrumú folyékony
fertőtlenítőszer,
a hús- és élelmiszer-, ital- és
tejipar számára*

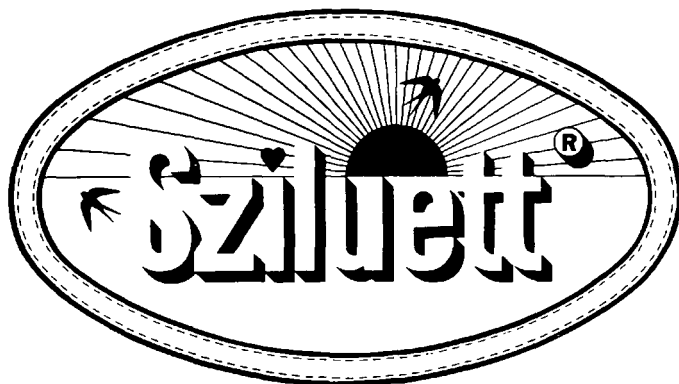
*Bradophen H felületfertőtlenítőszer-
koncentrátum*

Bradoman higiénés kézfertőtlenítő szer

Bradoderm műtéti kézfertőtlenítő szer

Spitaderm kéz- és bőrfertőtlenítő szer

Bradomast tőgyfertőtlenítő szer

SZILUETT
importszaküzlet

Oskola u. 17.

férfi-, női kötöttáruk,
harisnyák,
fehérműk
bő választékával várjuk
kedves
vásárlóinkat.

Nyitva:
hétfő–péntek 10–18 óráig.

**A JATE Történeti Tanszékcsoport
és a Magyarságkutatás-Program
közös kiadása.**

**91-928 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Molnár Tibor igazgató**